

**УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ**

ВІЙНА. ОКУПАЦІЯ. ПАМ'ЯТЬ

Примусові робітники з України в окупованій Європі

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
м. Київ, 27 вересня 2012 року

**Київ
2012**

УДК 94:331.556.44](477:4-074)"1941/1945"
ББК 63.3(4)622
В 42

Редакційна колегія:

В. Ф. Солдатенко (голова), Д. В. Веденєєв, Г. Г. Грінченко,
В. В. Кривошея, О. Є. Лисенко, О. В. Омельченко,
Т. В. Пастушенко, Р. І. Пилявець, В. М. Яременко

Упорядники:

Р. І. Пилявець, В. М. Яременко.

Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в
В 42 **окупованій Європі:** Матеріали Всеукраїнської наукової
конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р./Український інститут
національної пам'яті, Інститут історії України НАН України;
упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. – К.: НВЦ «Пріоритети»,
2012. – 230 с.

ISBN 978-966-8809-50-7

У збірнику «Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі» представлені матеріали Всеукраїнської наукової конференції, проведеної 27 вересня 2012 року у м. Київ на виконання Указу Президента України від 22 березня 2012 р. № 206 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами початку насильного вивезення мирного населення з території окупованої України на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни» з метою привернення уваги українського суспільства до трагедії жертв нацистських переслідувань та збереження пам'яті про них.

Збірник вміщує наукові доповіді і статті учасників конференції – вітчизняних істориків, краєзнавців, працівників наукових установ, освітніх закладів і музеїв, присвячені питанням, пов'язаним із насильним вивезенням населення України для примусової праці до нацистської Німеччини та окупованих нею країн, умовами життя та праці «остарбайтерів» і військовополонених, їх репатріацією до СРСР, політикою влади до них та долею після повернення на батьківщину, проблемою історичної та національної пам'яті про жертви нацистських переслідувань.

**УДК 94:331.556.44](477:4-074)"1941/1945"
ББК 63.3(4)622**

ISBN 978-966-8809-50-7

© Український інститут національної пам'яті, 2012

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

Насильницьке вивезення мирного населення з території СРСР і Української РСР до нацистської Німеччини та його відображення у науковій літературі і меморіальних заходах

22 березня 2012 року Президент України В. Ф. Янукович підписав Указ № 206 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами початку насильного вивезення мирного населення з території окупованої України на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни». Кабінетом Міністрів України 1 серпня 2012 року затверджено план заходів із вшанування пам'яті наших співвітчизників, постраждалих від насильства гітлерівського режиму, який розглядав окуповані землі колишнього СРСР як об'єкт беззастережної експлуатації, гноблення й пограбування в інтересах творення «тисячолітнього рейху», встановлення антилюдського «нового порядку».

Ці ухвалені на вищому державному рівні рішення мають на меті вшанування пам'яті жертв насильного вивезення мирного населення з території окупованої України на примусові роботи на території Німеччини або її союзників, що перебували у стані війни з колишнім Союзом РСР, або на території окупованих ними інших держав у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, привернення уваги українського суспільства до трагедії жертв нацистських переслідувань та збереження пам'яті про них.

Свій посильний внесок у вшанування жертв нацистського свавілля можуть внести і українські науковці. Серед меморіальних заходів передбачається проведення у 2012 році Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 70-м роковинам початку насильного вивезення мирного населення з території окупованої України на примусові роботи.

Історія, серед інших її історія українських земель зазнала бруталної війни, численних жорстоких завойовників і жадібних поневолювачів. Проте в історії людства ми не знайдемо прикладу, подібного до терористичного режиму нацизму. Окрім планів світового панування, його верхівка розробила та з воістину сатанинською послідовністю і організованістю втілювала у життя стратегію знищення, поневолення та експлуатації народів.

Зрозуміло, що гітлерівська Німеччина зовсім не переслідувала на Сході мету «визволення народів від більшовизму». Війні з СРСР відводилося цивілізаційне забарвлення. Як промовисто йшлося у

наказі (присвяченому майбутнім бойовим діям на Сході) від 2 травня 1941 року командувача 4-ю танковою групою вермахту Еріха Гепнера, «війна проти Росії є найважливішою частиною боротьби за існування німецького народу. Це давня боротьба германців проти слов'ян, захисту європейської культури від московсько-азіатського нашествия, відсіч більшовизму. Ця боротьба повинна переслідувати мету – перетворити в руїни сьогоднішню Росію, і тому вона має вестися з нечуваною жорстокістю».

Нині відомо, що стратегія планомірного, цілеспрямованого знищення та поневолення слов'янських народів (сумнозвісний план «Ост») почав розроблятися з лютого 1940 року, і наші предки вже були приречені на стирання з історії. Так саме заздалегідь визначений характер носила політика нацистів по відношенню до єврейського народу, ромів, інших «неповноцінних» народів, над якими мала запанувати «арійська раса». Слов'ян, що живуть у країнах Східної Європи та європейської частини СРСР, мали піддати частково онімеченню, а частково – депортації за Урал або знищенню. Як важливий етап розглядалося приєднання величезної території на Сході з обов'язковим знищенням 30–40 млн людей, з переселенням 60–70 млн радянських людей у Сибір і Середню Азію. Лише 20–30 млн мали залишитися як раби для німців, покликаних колонізувати Україну, Білорусію та Руську рівнину до Уралу.

Зокрема, рейхсфюрер СС та міністр внутрішніх справ Німеччини Г. Гімmlер давав таку настанову: «Німецькі поселення поширяться від Дону та Волги, а потім, я сподіваюсь, і до Уралу, і будуть завжди постачати нас здоровим потомством німецької крові. Німецький схід до Уралу... має стати розплідником німецької раси».

Повністю план «Ост» передбачалося реалізувати після завершення війни. Але вже в січні 1941 року Гітлер заявив перед найближчим оточенням про необхідність знищити 30 млн слов'ян. У директиві Гітлера міністри у справах східних територій Розенбергу про введення в дію генерального плану «Ост» (3 липня 1942 р.) чітко ставилося завдання: «Слов'яни повинні працювати на нас, а в разі, якщо вони нам більше не потрібні, нехай умирають... Слід відкинути всі сентиментальні заперечення. Треба управляти цим народом із залізною рішучістю. Кажучи по-військовому, ми маємо вбивати від трьох до чотирьох мільйонів росіян на рік...».

Плани винищення та асиміляції поневолених народів у загарбницьких планах рейху органічно перепліталися із задачами тотальної економічної експлуатації. Геоекономічні концепції нацистів базувалися на тезі про забезпечення «обраним арійським

народам» процвітання за рахунок народів «неповноцінних» і переможених (налагодження їх експлуатації не тільки живило ВПК рейху, але забезпечувало популістські гасла та «єднання народу навколо фюрера»). Зрозуміло, що ватажки рейху й не ставили перед собою завдання «звільнення народів від більшовизму» (цей суто пропагандистський прийом відверто висміювався у кулуарному оточенні А. Гітлера).

Примусова праця іноземних робітників у націонал-соціалістичній Німеччині в роки Другої світової війни досягла грандіозних масштабів та ввійшла в історію як нечуваний приклад масового використання рабської праці чужинців для економіки однієї держави. За різними оцінками, на території Третього рейху працювало від 9 до 13,5 млн робітників із різних країн Європи: військовополонених, цивільних робітників та в'язнів концтаборів. Додамо, крім того, що на окупованих територіях країн Західної Європи на військову машину рейху працювало до 10 млн кваліфікованих працівників.

До нападу на СРСР нацистське керівництво не передбачало використання у промисловості Третього рейху робочої сили з окупованих територій СРСР. Ці регіони планували, у першу чергу, для постачання сировини та продуктів харчування. У зверненні до народу Німеччини 16 липня 1941 року фюрер відверто заявив: «Необхідно уміло розрізати цей гігантський пиріг, з тим, щоб... , по-перше, панувати, по-друге, управляти, по-третє, вилучати користь». Однак зтяжне ведення війни, що не виправдало сподівань Гітлера, та великий розмах мобілізаційної кампанії серед німецького чоловічого населення призвели до перегляду планів використання праці жителів із окупованих радянських територій.

Директива Г. Герінга від 7 листопада 1941 року визначила у загальних рисах правовий статус цивільних робітників із території СРСР, за яким передбачалася максимальна експлуатація цієї робочої сили із наданням мінімального харчування та жорстокі каральні заходи, включно зі смертними вироками за найменші провини. Спочатку вирішення питання робітників нацисти намагалися залагодити за рахунок полонених червоноармійців. Однак серед них великий відсоток не зміг пережити зими 1941/1942 рр. через нелюдські умови утримання. Вже на початку 1942 року вирішено було провести вербування на роботи серед цивільного населення.

Для окреслення багатонаціональної групи цивільних іноземних робітників, рекрутованих із окупованих територій СРСР до 1939 року, нацистські чиновники ввели назву «остарбайтери».

Ця категорія робітників мала відмітно принизливе, порівняно з іншими іноземними робітниками, соціально-правове становище та була активно задіяна в усіх галузях і сферах, де нацисти застосовували примусову працю: у видобувній та обробній промисловості, на транспорті й будівництві, у сільському та домашньому господарствах. Жителі України незалежно від того поїхали вони до рейху добровільно чи примусово мали однаковий соціальний і правовий статус, а точніше перебували в безправному становищі.

Щоб забезпечити «чистоту німецької крові», запобігти поширенню впливу «більшовицької пропаганди» на німців і досягнути продуктивного використання вихідців зі східних окупованих територій, Головному управлінню безпеки рейху було доручено розробити комплекс спеціальних документів, які регламентували б згаданий процес. Один із чиновників цієї установи Бернхард Баатц запропонував розпізнавальний знак для цієї багатонаціональної категорії робітників у вигляді прямокутника з літерами OST на блакитному тлі (за аналогією зі знаком для польських робітників із Генерального губернаторства, які носили літеру P).

Згодом вихідців з окупованих східних територій за цим знаком стали називати остарбайтерами, тобто східними робітниками. Основні положення стосовно використання праці східних робітників були викладені в так званих Указах про остарбайтерів, які підготувала спеціальна комісія Головного управління безпеки рейху і підписав Г. Гімлер 20 лютого 1942 року. Вони передбачали контроль над їхньою працею, пересуванням, дозвіллям і навіть статевим життям. Остарбайтерів утримували в спеціальних таборах під суворою охороною. На виробництві ізолювали від німців і решти іноземних робітників, видавали кошти, що становили половину, а то й третину зарплати німця, з яких до того ж вираховували гроші на їх утримання. Норми харчування були найнижчими серед решти категорій іноземних робітників у Німеччині. Штрафні санкції за трудові та політичні провини включали широкий спектр заходів: від тілесних покарань до відправлення на кілька тижнів до штрафного чи концентраційного табору. За статеві контакти остарбайтера з німкою – смертна кара і концтабір для жінки.

Упродовж війни законодавство щодо східних робітників змінювалося. Наприкінці 1942 року їм дозволили листуватися з рідними (надсилати дві листівки на місяць), з листопада 1943 року – виходити за межі табору з відома керівництва, наприкінці 1944 року норми харчування вихідців із Радянського Союзу були прирівняні до норм інших іноземців. Однак до завершення війни

східні робітники залишалися найбільш безправною і гнобленою категорією у Третньому Рейху.

Робітники із Західної України, Білорусі та Прибалтики перебували на примусових роботах у тому ж статусі, що й робітники з інших європейських країн.

Під час набору робочої сили на окупованій території важливу роль відігравали запроваджені нацистами біржі праці та вербувальні комісії, які брали на облік працездатне населення певного краю. У березні 1942 року було введено посаду головного уповноваженого з використання робочої сили, на яку Гітлер призначив гауляйтера Тюрінгії Фріца Заукеля. Паралельно з новою посадою він залишався гауляйтером НСДАП, як Генеральний уповноважений він офіційно підпорядковувався відомству Чотирирічного плану Г. Герінга, мав тісні стосунки з міністерством озброєння і військової промисловості в особі А. Шпеєра та можливість «прямого контакту» з Гітлером. З моменту призначення Заукеля на посаду кількість бірж праці та вербувальних комісій в Україні подвоїлася. Управлінням праці, як і деякими іншими ділянками окупаційної політики, часто керували місцеві представники влади. Служби/біржі праці не мали власних виконавчих органів, цим займалася місцева допоміжна поліція (служба порядку, охоронні підрозділи) під керівництвом громадського та районного управлінь. Методи отримання робочої сили – за наказом або захоплення відповідно до років народження – спиралися на місцеві адміністративні та поліцейські ресурси. З весни 1942 року розпочалися акції з масового примусового вивезення робочої сили з України із залученням місцевої допоміжної адміністрації, поліції, жандармерії, охоронних військ та есесівців. Місцева адміністрація отримувала від німецького керівництва норми (вимоги щодо контингенту та років народження), які слід було виконувати, не маючи жодного впливу на планування.

Перші масові виїзди робітників із території Радянського Союзу на роботи в Німеччину розпочалися вже взимку 1942 року. Вони мали добровільний характер. 23 січня 1942 року 1500 добровольців виїхало з Києва, 1400 – з Рівного, 760 – з Кривого Рогу. Ешелони з добровольцями продовжували йти і наприкінці лютого цього ж року. Тоді ж – у лютому 1942 року – нацистські керівники визначили для окупованих територій України кількісні потреби у робітниках. Наприклад, для Києва запроваджувалася норма: 290 тис. сільськогосподарських робітників, 30 тис. кваліфікованих спеціалістів для німецької промисловості. Проте ці показники не задовольнили потреб німецької військової економіки. До того ж,

перша інформація про умови перебування в Німеччині також вже почала надходити до окупованих земель, що спричинило різке зменшення числа бажаючих поїхати на роботи.

Останні повідомлення про добровільне залучення робітників у Німеччину припадає на весну 1942 року. Немоżliвість отримати значного контингенту з радянських окупованих територій призвела до запровадження насильницького вивезення населення. Зосередивши у своїх руках досить велику владу й можливості, Фріц Заукель провів чотири широкомасштабні кампанії по набору працездатного населення з Європи, основну масу якого становили вихідці з окупованого СРСР. Він відразу визначив, що Україна мала мобілізувати додаткових 100 тис. «остарбайтерів», у жовтні цього ж року – 250 тис. осіб, у грудні – 225 тис. робітників, таку ж саму кількість вимагали з України у травні 1943 року. Виставляючи все нові і нові вимоги щодо контингентів, відомство Заукеля прагнуло депортувати якомога більшу кількість примусових робітників із України. При цьому програма депортації суперечила потребам окупаційних властей на місцях щодо підйому промисловості та сільського господарства.

Протягом 1942 року з України вивезли понад 700 тис. осіб, 1943 року – 1 млн 100 тис. осіб, а в 1944 році – ще понад 600 тис. Однак з наступом радянських військ можливості рекрутування робочої сили з радянських територій скоротилися. Гітлер у лютому 1943 року наказав при відступі забирати всіх чоловіків у віці 15–65 років для фортифікаційних робіт; якщо можливо, «масу цивільного населення» потрібно було евакуювати та використати згодом «як робочу силу» в Німеччині або в зоні бойових дій. Хоча Ф. Заукель на початку 1944 року ще планував отримати 4 млн робітників, однак з огляду на становище на фронті, це було неможливо зробити.

За різними даними, на роботи до Третього Рейху потрапило від 1,7 до 2,4 млн осіб з території УРСР. Дані Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників містять інформацію про те, що в Німеччину з України було вивезено 2 143 581 особа. В наступні роки ця цифра переглядалася й уточнювалася. «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» подавала цифру остарбайтерів – 2 400 342 особи, яку можна вважати канонічною для відображення в радянській історіографії. Німецькі дослідники – М. Шперер, М. Айкель – зазначають, що до Німеччини потрапило 1,7 млн примусових робітників з України.

Після завершення бойових дій у Європі 1945 року більшість примусових робітників зі Сходу деякий час перебували в таборах

переміщених осіб у Західній Німеччині. Згідно з міжнародними угодами між союзниками по антигітлерівській коаліції, ухваленими на Кримській та Потсдамській конференціях, повернення (репатріацію) до СРСР було оголошено обов'язковим для всіх громадян, які до 1939 року мешкали в Радянському Союзі. Ті з них, хто не побажав повертатися до Радянського Союзу й зміг уникнути примусової репатріації, стали однією зі складових так званої третьої хвилі еміграції з України.

Справді, основу третьої хвилі української еміграції становили так звані «переміщені особи» – радянські громадяни, у тому числі – вихідці з України, що були вивезені німецько-фашистськими окупантами на примусові роботи до рейху. Крім того, значна кількість українців опинилася за кордоном у воєнний та повоєнний періоди з різнопланових соціальних (насильницька колективізація, радянські репресії проти представників заможних верств населення, релігійні та національно-культурні переслідування тощо) та політичних причин (активна участь в русі ОУН та УПА, співробітництво з окупантами у мілітарних та цивільних структурах, переслідування учасників некомуністичних громадсько-політичних організацій). Незважаючи на різні обставини та причини появи за кордоном, характерною рисою емігрантів третьої хвилі був високий рівень національної свідомості, політичної активності.

Хоча указами Президії Верховної Ради СРСР у 1946–1947 рр. було встановлено спрощений механізм отримання радянського громадянства (реєстрація у представництвах СРСР й отримання «Виду на проживання для громадян СРСР за кордоном»), масовану пропагандистську кампанію «за повернення на Батьківщину», до 10 листопаду 1956 року до УРСР прибуло лише 5416 реемігрантів різних генерацій (з яких половина – з Аргентини, де переважали представники першої, «аграрної» або «трудової» хвилі еміграції останньої чверті XIX – початку XX століть).

На початок 1946 року найбільша кількість осіб, що не повернулися в Україну, сконцентрувалася у Німеччині та Австрії (до 200 тис., з яких половина – у Баварії, американська зона окупації). Після ухвалення в США закону про переміщених осіб (інакше – «Закон про Ді-Пі» 1947 р.), починається розселення українців по інших державах. До кінця 1949 року спеціальні табори переміщених осіб (табори Ді-Пі) практично були розформовані, на середину 1948 року в Німеччині та Австрії залишається не більше 100 тис. українців-емігрантів.

В цілому у межах третьої хвилі еміграції за кордоном опинилося: у країнах Північної Америки – 150-175 тис. осіб, Південної

Америци – 35-40 тис., Західної Європи – 65-75 тис., Австралії – 25-30 тис. Всього ж, за даними МЗС СРСР, станом на 1960 р. українська діаспора нараховувала: у США – до 1 млн осіб, Канаді – до 750 тис., ФРН – 23 тис., Франції – 50 тис., Англії – до 30 тис. чоловік. Таким чином, без урахування проблеми депортацій ми не зможемо повноцінно вивчати історію формування національної діаспори, розуміти духовно-психологічний світ українців за межами України.

Для забезпечення повернення з-за кордону мільйонів радянських громадян, у рекордні терміни було організовано сотні різноманітних таборів і пунктів на території східноєвропейських країн і в західній прикордонній смузі СРСР. Їхнім пріоритетним завданням була політична фільтрація й статистичний облік осіб, які тривалий час перебували за кордоном, а не медична та матеріальна допомога постраждалим від нацизму. Більшість репатріантів проходили перевірку й фільтрацію у фронтових та армійських таборах або збірно-пересильних пунктах Наркомату оборони і перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС, які проводили чекісти. За її результатами тільки 58 % з них повернулися у свої родини до попереднього місця проживання. 19 % чоловіків були мобілізовані до Червоної Армії, ще 14 % – до так званих трудових батальйонів, 6,5% передано в розпорядження НКВС, тобто арештовано, а 2 % працювали в збірних таборах або інших радянських військових частинах за кордоном. Але й тим, кому дозволили повернутися додому, потрібно було знову пройти перевірку в органах держбезпеки, за результатами якої на кожну особу відкривали так звану фільтраційну справу.

У зв'язку з цим не можна обминути і таку прикру, з наукового й морального погляду, проблему. Вона в цілому є лише складовою тотального перегляду воєнно-політичної історії ХХ ст. та Другої світової війни зокрема під впливом поразки СРСР у «холодній війні», радикальних змін у розстановці сил на світовій арені та формування наднаціональних систем управління світом (під прикриттям процесу «глобалізації»). Оскільки ті народи, які зробили вирішальний внесок у розгром гітлеризму (включаючи український), опинилися у таборі переможених у «третьій світовій війні», то і через політизовані важелі історичної науки (чи пак псевдонауки) їх успішно намагаються позбавити і місця у «клубі країн переможців», що де-факто означає маргіналізацію їх місця у сучасній системі міжнародних відносин. На жаль, і частина вітчизняних істориків об'єктивно сприяє цьому процесу «корекції історичної пам'яті», породжуючи відомий наслідок – «цілилися у комунізм, а влучили в Україну».

Енергійно поширюються думка ледве не про обопільну провину Німеччини й СРСР у стражданнях оstarбайтерів – «жертв двох диктатур». При цьому ігноруються обставини історичного часу, спотворюється таке важливе для науковця-історика почуття адекватності й здатності до співставлення масштабу явищ. Кінцева мета таких зусиль – радикально спотворити у свідомості сучасників поняття про жертву агресії та агресорів, не кажучи про вже ритуальні «каміньці» в город сталінізму (боїмося, що виголошення тези про прирівнювання державного ладу рейху та СРСР ще матиме далекосяжні наслідки для легітимності сучасної держави України). Як водиться, доклав руку і художній кінематограф, де і війну виграють штрафбати, і всі радянські люди з Німеччини прямують навпростець до Сибіру.

Проте запровадження механізму фільтрації, який широко застосовували і західні демократичні держави, диктувалося вимогами воєнного часу, суворою необхідністю протистояти можливим наслідкам масштабної й вельми кваліфікованої розвідувальної діяльності гітлерівських спецслужб, потребами покарання причетних до співробітництва з ворогом, тяжких злочинів. Остання категорія зазнавала суворого переслідування у всіх країнах, що стали жертвами агресії. Були і безвинно постраждалі. Однак чомусь ніхто не згадує, скільки справжніх нелюдів не виявили, і кров жертв чекала помсти до 1970–1980 років (згадаємо страчених у 1980-х за злочини проти людяності карателів Васюру або «харківського ката» Посевіна).

Цей аспект проблеми дозволять у контексті історичного стану краще уявити й зрозуміти розсекречені документи. Так, у листопаді 1944 року Державний комітет оборони СРСР ухвалив постанову про те, що звільненні радянські громадяни призовного віку направляються безпосередньо до військових частин, обминаючи спецтабори. До 1 березня 1946 року було репатрійовано майже 4,2 млн громадян, з них 2,66 млн – цивільні особи. На цей же термін 80,6 % з цивільних осіб направлені до місця проживання, 5,3 % призвано до армії, майже 10 % працювало у «робочих батальйонах», інакше кажучи – навіть в екстремальний час лєвова частка оstarбайтерів ніяких репресій не зазнала. Лише 1,76 % передали у розпорядження НКВС, що не означало їх автоматичного засудження.

Принагідно зазначимо, що подальше студіювання проблеми примусової праці наших співвітчизників матиме, безсумнівно, міждисциплінарний характер – із застосуванням методів історичної демографії, соціологічних квантитативних методів, методів

соціальної психології тощо. Водночас це вимагає відповідної кваліфікації та сумлінності від самих істориків.

Звернімо увагу, наприклад, на дещо некритичне застосування модної нині «мікроісторії» або «історію повсякдення». Інколи це призводить до суттєвої аберації розуміння причин, наслідків депортації, узагальнень поодиноких (нетипових) ситуацій (конкретна особа потрапила до «хорошого німецького хазяїна, до неї непогано ставилися у сім'ї», або певна репатрійована особа зазнала несправедливого ураження у правах, або без урахування історичних обставин трактуються певні обмеження, що накладалися на репатрійованих остарбайтерів тощо). Тут доречним буде навести міркування «батька-засновника» мікроісторії Карло Гінзбурга: «Передовсім, мікроісторія не обов'язково має справу з окремими долями, або з «маленькими людьми». Йдеться, насправді... про масштаб спостереження... Я б не став протиставляти мікроісторію – макроісторії – це не так. Я не проти узагальнень, генералізації. Одна із цілей мікроісторії – дійти до інших узагальнень, більш солідних і глибоких, аналізуючи взаємодію між мікро і макро рівнями в різній перспективі».

На міжнародному Нюрнберзькому трибуналі «програма рабської праці» була одним із чотирьох головних звинувачень проти нацистської верхівки та кваліфікувалася як злочин проти людяності. Головного уповноваженого з використання робочої сили Ф. Заукеля засудили до страти, а керівника, якому він підпорядковувався, міністра А. Шпеєра – до тривалого ув'язнення.

Тема примусової праці займала помітне місце у СРСР під час війни та відразу по її закінченню (зокрема, у 1945–1946 рр.). Однак це були переважно пропагандистські статті у пресі, публіцистичні брошури журналістів, коментарі урядовців до Повідомлень Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників тощо. «Праця на ворога» у більшості воєнних та повоєнних праць розглядалася у контексті злочинів нацистів проти цивільних громадян. Вже у 1950-х роках образ остарбайтера все частіше виринає в контексті оповіді про партизанську та підпільну боротьбу на окупованій території (див., наприклад, працю М. Супруненка «Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.)»). Надалі образ остарбайтера в радянській історіографії, як і в журналістиці чи кінематографі, змальовувався як жертва окупаційного режиму та об'єкт захисту партизан. Проте окремих історичних розвідок, присвячених проблемам примусової праці, за радянських часів над-

руковано не було. Можемо твердити, що дана проблема не була віднесена до пріоритетних наукових напрямків, зазнала певних перекручувань, а ще більше – замовчувань.

На початку 1990-х років на пострадянському просторі російські дослідники найбільш активно включилися у процес розробки питань примусової праці за часів Другої світової війни. Передовсім варто відзначити дослідження російських істориків В. Земскова і О. Шемлякова, створені на основі розсекречених документів. Значний вплив на українські студії про примусову працю справила робота історика, пов'язаного з московським історико-просвітницьким товариством «Меморіал», П. Поляна «Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация».

Зміна ставлення до колишніх оstarбайтерів у незалежній Україні виявилася у меморіальних заходах, введенні проблеми примусової праці до широкого наукового дискурсу, а також у певних соціальних та економічних практиках, що стосувалися цієї категорії населення. Важливу роль у цьому процесі відіграли й виплати урядів ФРН та Австрії, які надавалися колишнім примусовим робітникам із різних країн Європи. Верховна Рада України у 2000 р. ухвалила закон «Про жертви нацистських переслідувань», у якому окреслені правові, економічні та організаційні засади у сфері державної політики стосовно цієї категорії населення. Першість у вивченні різних аспектів примусової праці в Україні належить таким дослідникам, як Г. Грінченко, яка акцентувала свою увагу на проблемах пам'яті про оstarбайтерів як у Радянському Союзі, так і ФРН, Т. Пастушенко, що розглянула під різними кутами зору працю східного робітника на прикладі одного з регіонів вербування – Київщини. До такого ж регіонального аспекту звернувся ще один український дослідник – С. Гальчак, який дослідив примусову працю та процес репатріації оstarбайтерів із Поділля.

Тема примусової праці у зарубіжній історіографії кілька повесенних десятиліть потрапила у поле забуття. Одними з перших її почали розробляти англійські та американські історики: Д. Фрід, О. Даллін, Е. Гомзе. Німецька історіографія переживала певний період пророблення нацистського спадку, але з часом такі історики, як Є. Шмельцер, К. Дробіш звернулися до цього питання. Важливим етапом у вивченні питання примусових робітників стала праця У. Герберта «Іноземні робітники. Політика і практика застосування праці іноземців у війсьній економіці Райху», яка побачила світ у 1986 р. Після цієї праці вийшло чимало робіт німецьких дослідників, присвячених різним аспектам примусової праці у Третьюму рейху.

Особливо варто відзначити, що в сучасній Україні дослідження явища примусової праці жертв агресора на користь агресора стає одним із новітніх, провідних та продуктивних напрямів вивчення вітчизняної історії доби Великої Вітчизняної війни. У цьому переконує і тематика доповідей та наукових повідомлень нашої конференції, де праці визнаних вже спеціалістів – поряд із доробками аспірантів та здобувачів.

Помітно розширилася тематика наукових студій, основаних на документах зарубіжних та українських архівів. Значно більше уваги стало приділятися механізму депортацій, людському, антропологічному виміру проблеми, психологічному світу жертв депортацій, повсякденному життю оstarбайтерів, особливостям їх повернення на батьківщину. Прикметне, що з'явилися солідні дослідження відображення у національній пам'яті примусової праці як, одночасно, складової воєнних злочинів, трагічної сторінки в історії українського народу, і особистої драми наших співвітчизників.

Наші предки, що стали жертвами примусової праці з боку злочинного гітлерівського режиму гідні вшанування і пам'яті. Ця пам'ять зберігається в їх свідомості, родинних спогадах. Вона ж потребує державної меморіалізації в Україні, адже це одна із найбільших категорій постраждалих від агресії нацистської Німеччини. Історія та історична пам'ять про примусову працю нагадує, що розлучення із рідною землею (у самому широкому цивілізаційному розумінні) завжди сприймалося українським народом як трагедія і біль, розумілося, що чужа земля не стане батьківщиною. Нині, нема де правди діти, виникли нові історичні обставини, які змусили від 3 до 7 млн активних громадян України турбуватися про своє майбутнє на чужині. Ймовірно, ми ще до кінця не здатні усвідомити усю глибину та перспективу цивілізаційної ерозії, який несе цей процес для України. Принаймні виданий у 2007 році в Україні збірник листів і свідчень дітей сучасних заробітчаних відображає справжні страждання дітей, які не можуть змиритися із тим, що замість батьківського тепла вони отримують грошові перекази.

Водночас пам'ять про тих, хто зазнав поневірянь від примусової депортації, має доповнюватися і постійним нагадуванням нащадкам, що саме звитяга народів СРСР на фронтах і в партизанських лавах зробила вирішальний внесок у перемогу у Другій світовій війні і зірвала бузувірські плани нацистів із перетворення у рабів наших предків.

Веденсєв Д. В., заступник директора Українського інституту національної пам'яті з наукових питань

ПРИМУСОВА ПРАЦЯ: ПОНЯТТЯ, ЯВИШЕ, ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Поняття «примусова праця» виникло на Нюрнберзькому процесі в 1946 р., на якому розглядалися його складові – рабська праця та праця депортованих цивільних робітників. Нині дослідники виділяють чотири категорії примусових працівників: в'язні концтаборів, євреї гетто, військовополонені та депортовані цивільні робітники.

Ключові слова: військовополонені, Друга світова війна, оstarбайтери, примусова праця.

Лысенко А. Е. Принудительный труд: понятие, явление, исторический контекст.

Понятие «принудительный труд» возникло на Нюрнбергском процессе в 1946 г., где рассматривались его составляющие – рабский труд и труд депортированных гражданских лиц. Ныне исследователи выделяют четыре категории принудительных рабочих: узники концлагерей, евреи гетто, военнопленные и депортированные гражданские лица.

Ключевые слова: военнопленные, Вторая мировая война, оstarбайтеры, принудительный труд.

Lysenko, A. Forced labor: the concept, the phenomenon, the historical context.

The concept of «forced labor» emerged at the Nuremberg trials in 1946, which addressed by its constituents – slave labor and labor deported civilians. Now the researchers are four categories of forced laborers: prisoners of concentration camps, Jews, prisoners of war and deported civilians.

Keywords: prisoners of war, World War II, ostarbeiters, forced labor.

На початку важливо визначитися з поняттям «примусова праця». Австрійська історична комісія дала таке його тлумачення: «Про примусову працю може йтися тоді, коли зовнішньоекономічний примус був вирішальним чинником для роботи людини, незалежно від її професії та здібностей, а тільки залежно від її (національного, етнічного, релігійного) походження; Про примусову працю можна також говорити у тому випадку, коли були створені дискримінаційні

з погляду трудового права умови, за якими одна певна група людей залучалася до роботи й покарання» [1].

Ульріх Герберт, автор фундаментального дослідження «Іноземні робітники: політика і практика «залучення іноземців» до військової економіки Третього райху» [2], на міжнародному семінарі 30 березня 2009 року у Берліні для учасників дослідницької програми «Документація примусової праці, як завдання збереження пам'яті» так охарактеризував зміст поняття «примусова праця в ХХ ст.» й дав термінологічні пояснення особливостей цього феномена у Другій світовій війні.

По-перше, це не юридичне поняття, а фіксація історичних подій. Воно виникло в 1945 році на Нюрнберзькому процесі, де розглядалися його різні категорії: рабська праця і примусова праця, як праця депортованих.

По-друге, це праця за обставин, коли у людини забрали можливість вибирати.

По-третє, до цього поняття необхідно включити, окрім історичної і юридичної складової, ще й індивідуальне сприйняття.

Він же визначив *форми традиційної невільницької праці*, які існували в світі на поч. ХХ ст.:

- старе рабство (ісламські країни);
- примусова праця військовополонених (під час Першої світової війни використання праці військовополонених не було забороненим – 1,4 млн їх працювали в промисловості і сільському господарстві Німеччини, 60 тис. цивільних із Західної Європи);
- примусова праця нижчих станів;
- інституалізована примусова праця в європейських колоніях;
- примусова праця у СРСР (система таборів ГУЛАГ, примусова праця селян у колгоспах).

Відповідно до цих категорій у Третьому райху були такі *форми невільницької праці*:

- праця в'язнів концтаборів (не мала економічної мети, праця як помста);
- праця євреїв, в'язнів гетто (праця, як покарання);
- праця військовополонених;
- праця цивільних іноземців (різниця у правах і соціальних гарантіях побудована на расових принципах).

Тепер розглянемо більш детально ці форми примусової праці.

Примусова праця в'язнів концтаборів

Як відомо, система концентраційних таборів у Німеччині почала формуватися на початку 30-х років. Спочатку в'язнів примушу-

вали до різних видів фізичної праці для «перевиховання», а з часом і для їх знищення. Примусова праця «ворогів держави» використовувалася в економічних інтересах нацистів. З часом в Німеччині виникла нестача робочої сили, яка особливо загострилася після поразки німців під Сталінградом. Цю проблему вирішували, залучивши примусову працю численних полонених в німецькій промисловості. В період 1943–1944 рр. Райх заснував сотні таборів на промислових підприємствах і поблизу них.

Великі концтабори, такі як Аушвіц в Польщі і Бухенвальд, стали адміністративними центрами величезної мережі таборів примусової праці. Примусова праця в'язнів концтаборів стала використовуватися не лише на підприємствах СС («Німецькі збройні заводи»), але і в приватних німецьких компаніях, включаючи «Мессершмидт», «Юнкерс», «Сименс» і «І. Г. ФАРБЕН». Одним із найбільш сумновідомих таборів був Аушвіц III, або Моновіц, які постачали робочих на завод «І. Г. ФАРБЕН» з виробництва синтетичної гуми. В Аушвіці з 1940 по 1945 рр. рабську працю 405-ти тис. в'язнів концтабору використовували в багатьох промислових підприємствах. Із них понад 340 тис. загинули через страсти, побиття, голодування та захворювання [9].

Праця євреїв

Вперше примусова праця єврейського населення почала застосовуватися на окупованих територіях. В окупованій Польщі 26 жовтня 1939 року німці законодавчо закріпили примусову працю євреїв, зобов'язавши всіх чоловіків-євреїв віком від 14 до 60 років працювати [9]. Пізніше на примусові роботи починають також відправляти єврейських жінок і дітей віком від 12 до 14 років. Табори примусової праці для євреїв відкрилися по всій окупованій Польщі, а згодом і на окупованих територіях Радянського Союзу. Влітку 1941 року в Галичині було створено 9 таборів примусової праці для євреїв, а восени – ще 6. Загалом за час війни в Україні діяло 78 таких таборів [6, с. 15–16]. Згідно наказу Е. Коха, 5 вересня 1941 року на території райхскомісаріату України, починають створювати гетто в містах, де євреї становили велику частку населення [5, с. 78]. Найбільше їх було організовано на Волині. Загалом на території сучасної України діяло 304 гетто, найбільше їх було в Трансністрії [6, с. 15]. Євреї в гетто працювали по 10-12 годин на день, отримуючи копійки, або взагалі безкоштовно. Наприклад, в Лодзинському гетто нацисти відкрили 96 фабрик [9]. Тим, хто був здатний працювати – зберігали життя, проте, ненадовго.

Військовополонені

Доля радянських військовополонених упродовж війни визначалася суперечливими інтересами різних груп і політичних течій всередині керівництва націонал-соціалістичної партії, державного управління та Вермахту і як наслідок цього – суперечливими директивами й наказами. Водночас із ідеологічними мотивами у ставленні до полонених червоноармійців ураховувалися й потреби воєнної економіки, які полягали у використанні їхньої праці. Нацистське керівництво спочатку категорично виключало можливість застосування праці радянських військовополонених в економіці на території Райху. Перехід бойових дій на Східному фронті у позиційну фазу й великі втрати Вермахту актуалізували питання про альтернативні джерела трудових ресурсів для німецької промисловості. Радянські полонені мали заступити на виробництві німецьких громадян, мобілізованих в армію. Однак і тут нацистів зрадило почуття міри: расова непримиренність переважала міркування економічної доцільності. Замість того, аби хоча б на мінімальному рівні підтримувати життєдіяльність полонених і раціонально використовувати мільйони практично безкоштовних робочих рук, німці фактично проводили курс на «вищення працею» (а фактично ще й голодом і хворобами). Повне ігнорування міжнародно-регламентуючих приписів, а також можливостей, які давала діяльність Червоного Хреста, на цьому фоні виглядає вже просто як дрібниця. Тільки у грудні 1941 року із 390 тис. військовополонених, які були зареєстровані в таборах на території Райху, впродовж місяця померло 72 тис., а до початку квітня 1942 року дожив лише кожен другий [3].

На середину серпня 1941 року в таборах на території Райху перебувало 150 тис. радянських полонених, на кінець жовтня – вже 288 тис., 23 вересня 1941 року генерал-квартирмейстер повідомив про відправку до Райху 500 тис. полонених із зони оперативного командування [8, с. 224–225]. За офіційною статистикою у серпні 1944 року в економіці Третього райху працювало 631 559 радянських військовополонених. Найбільше їх було у добувній промисловості – 159 898 (36% від загальної кількості іноземців, які працювали на шахтах) та на металургійних підприємствах – 130 705 бранців [2, s. 315]. Тобто в галузях промисловості, які потребували найбільше фізично важкої й некваліфікованої праці. Умови праці радянських військовополонених були найгіршими, а раціон харчування – найнижчим, порівняно з полоненими інших держав, таких як Франція, Польща чи Британія. Таким він залишався впродовж усієї війни.

Цивільні примусові робітники

Основні положення стосовно використання «цивільних росіян» були викладені у т.зв. «Указах про оstarбайтерів» підготовлених спеціальною комісією РСГА і підписаних Г. Гімлером 20 лютого 1942 р. [7, с. 99]. Вони передбачали контроль над їх працею, пересуваннями, дозвіллям і навіть статевим життям. Ostarбайтери утримували в спеціальних таборах (трудоxвх таборах, таборах для ostarбайтерів) під суворою охороною і заборороною залишати табір, окрім як для виходу на роботу. На виробництві їх необхідно було ізолювати від німецького населення, і від решти іноземних робітників і земляків-військовополонених. На верхньому одязі обов'язково мав бути розпізнавальний знак «OST». Заборонялося задоволення духовних потреб: відвідування церков та інших установ культури. Зарплата східних робітників становила не більше 50 % зарплати німецького робітника, з якої вираховували кошти на утримання. Норми харчування ostarбайтерів були найнижчими серед інших категорій іноземних робітників у Райху і в середньому становили 2 283 калорій на день. Була розроблена спеціальна система нагляду та контролю за східними робітниками: вони мали відмінну від інших іноземців систему штрафних санкцій за трудові та політичні провини – від тілесних покарань до відправки на декілька тижнів до штрафного чи концентраційного табору.

Упродовж війни законодавство щодо ostarбайтерів змінювалося. Наприкінці 1942 року їм дозволили листуватися з рідними (надсилати 2 листівки на місяць), з листопада 1943 року – виходити за межі табору з дозволу керівництва, наприкінці 1944 року модифікували знак «OST» на знаки з національною символікою для українців, росіян і білорусів, прирівняли норми харчування ostarбайтерів до норм інших іноземних робітників [7, с. 95–106].

Отже, примусова праця у Третьюму райху почалася як компроміс, не була спланованою і не мала чітких планів. Але створила систему, яка дозволила примусити працювати на себе мільйони людей. Упродовж Другої світової війни на території нацистської Німеччини та на окупованих Райхом землях працювало приблизно 13,5 млн чоловіків, жінок та дітей із 26 країн Європи [4, с. 253]. З них понад 4,5 млн були військовополоненими та майже 8,5 млн становили цивільні робітники та в'язні концентраційних таборів [4, с. 221–222].

Список використаних джерел і літератури

1. *Feichtlbauer Hubert*. Zwangsarbeit in Österreich 1938–1945: Fonds für Versöhnung, Frieden und Zusammenarbeit: Späte Anerkennung Geschichte, Schicksale. – Wien: Verlag: Braintrust, 2005.

2. *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn: Dietz, 1999. – 589 s.

3. *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München: Oldenbourg Verlag, 2008. – S. 214.

4. *Spoerer Mark*. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. – Stuttgart, München: Deutsche Verlags-Anstalt (DVA), 2001. – S. 253.

5. *Беркгоф К.* Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К.: Критика, 2011. – 456 с.

6. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України / 1941–1944 / Упор. М. Дубик. – К.: Наукова книга, 2000. – 304 с.

7. *Пастушенко Т.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К.: Інститут історії України, 2009. – 282 с.

8. *Штрайт К.* «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / Пер. с нем. И. Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. – М.: Русская панорама, 2009. – 480 с.

9. *Энциклопедия Холокоста.* Сайт Музею-меморіалу Голокосту в Сполучених Штатах Америки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ushmm.org/wlc/ru/article.php?ModuleId=10005180>

РАДЯНСЬКИЙ ПРОЕКТ ПАМ'ЯТІ ПРО ПРИМУСОВУ ПРАЦЮ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто основні етапи формування радянського проекту пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни, динаміка вибудовування й презентації образів основних героїв та антигероїв цього проекту, а також особливості рецепції пропонувананих зразків пригадування.

Ключові слова: проект пам'яті, примусова праця, Друга світова війна.

Грінченко Г. Советский проект памяти о принудительном труде времен Второй мировой войны.

В статье рассматриваются основные этапы формирования советского проекта памяти о принудительном труде времен Второй мировой войны, динамика выстраивания и презентации образов основных героев и антигероев данного проекта, а также особенности рецепции предложенных образцов припоминания.

Ключевые слова: проект памяти, принудительный труд, Вторая мировая война.

Grinchenko, G. The Soviet memory project on forced labour during World War II

This article focuses on the main stages of the Soviet memory project on forced labour during World War II, shows the dynamics of construction and presentation of heroes' and anti-heroes's images in this project, addresses the reception of recollection samples provided.

Key words: memory project, forced labour, World War II

*Я искать буду слова такого,
Чтоб всю ненависть слить в нем и страсть:
На устах моих, сжатых сурово,
Катерины душа запеклась.*

*Всею кровью своею багряной
Я кричать буду громче, чем гром,
Над немецкой землей окаянной
О неслыханном горе твоём!*

А. Малышко, «Катерина»
(пер. Б. Турганова, «Здравствуй, Украина!», 1944 г.)

У своєму дослідженні ми виходимо з поширених у сучасній літературі з проблем пам'яті про Другу світову війну – двох основних сенсів застосування категорії «пам'ять»: по-перше, вивчення того, що люди пам'ятають безпосередньо (чи, точніше, думають, що пам'ятають), та, по-друге, дослідження певних зусиль індивідів, груп чи держав з формування чи нав'язування пам'яті у вигляді інтерпретації чи комеморації ролі та досвіду своєї країни, набутих під час війни [50, р. 7].

Для питання, що буде розглядатися в цій статті, запитаним є другий із зазначених сенсів, досить широке трактування якого можна конкретизувати зосередженням дослідницької уваги на вивченні певного проекту пам'яті як засобу, яким влада інтерпретує та подає минуле, локалізуючи чи, навпаки, збільшуючи зону його освітлення, регулюючи яскравість фокусованої актуалізації цього минулого, її спрямованість та інтенсивність [2]. Одним із компонентів цього засобу можуть бути вибудовування та презентація певних художніх, публіцистичних та історіографічних образів в їх узагальнених постанях, явищах чи процесах, які вбиратимуть основні ідеологічні значення та змістовні навантаження простору пам'яті та окреслюватимуть межі цього простору.

У даній статті ми схарактеризуємо основні етапи формування радянського проекту пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни з точки зору динаміки вибудовування й презентації образів основних героїв та антигероїв зазначеного феномену, які, з одного боку, розумілися як «творці» минулого, що підлягало запам'ятовуванню, а з іншого – мали уособлювати та транслювати пам'ять про це минуле. Для висвітлення цих образів ми розглядатимемо особливості їх художньої та публіцистичної імплементації, які, на відміну від суто наукової, передбачали більшу аудиторію реципієнтів, чи т. зв. «споживачів пам'яті»¹, тобто тих, хто мав сприймати та у подальшому відтворювати зазначені втілення. Спроба розв'язання проблеми рецепції зразків пригадування стане другим завданням цієї статті, адже в дослідженнях пам'яті важливим є не тільки те, що саме репрезентується, але й те, яким чином ця репрезентація сприймається й інтерпретується в часі й суспільстві².

З огляду на поставлені завдання джерелами дослідження головних образів феномену примусової праці та динаміки їх (від)творення стали видання публіцистичного та агітаційно-пропагандистського характеру (у тому числі брошури, плакати, листівки воєнних та перших повоєнних років), опубліковані листи,

¹ Термін В. Кенштайнера [49].

² Окрім інших цю проблему формулює А. Конфіно [45].

спогади та зразки фольклорної творчості примусових робітників³, поетичні та прозові твори радянських письменників, художні фільми тощо. Для окреслення можливих шляхів вирішення другого завдання ми аналізуватимемо автобіографії та спогади мешканців одного з районів Харківської області, вигнаних на примусові роботи до Німеччини, які були написані на вимогу місцевих органів влади одразу після повернення [14].

Конструювання та репрезентація основних образів радянського проекту пам'яті про примусову працю в нацистській Німеччині тривали в межах двох періодів: 1942-го – середина 1950-х рр. та середина 1950-го – кінець 1980-х рр. Ці періоди різнилися між собою, по-перше, магістральним завданням (від)творення відповідної пам'яті, по-друге – набором характерних рис та поведінковим репертуаром героїв та антигероїв зазначеного проекту. Цими героями, в постатях яких у радянському проекті пам'яті феномен примусової праці знайшов своє образне втілення, стали дівчина-полонянка та чоловік, насамперед, – борець антифашистського опору. У свою чергу, антигерой проекту впродовж усіх воєнного та повоєнних років був представлений у постаті агресора й загарбника – німецько-фашистського поневолювача, зображення характерних рис й поведінкових особливостей якого, на відміну від героїв проекту, практично не зазнало змін.

Так, перший етап використання «невільницької» риторики у рамках вибудовуваного загального проекту пам'яті про Велику Вітчизняну війну охоплював 1942-й – середина 1950-х рр., тобто розпочався практично одразу після початку масової депортації населення до Німеччини й тривав до закінчення процесу репатріації та повернення основної маси вивезеного на примусові роботи населення до СРСР. Головною особливістю проекту пам'яті на цьому етапі стало те, що він реалізовувався в часових межах самої події, мав реагувати на змінюваність ситуацій і балансувати на межі ситуаційних невизначеностей, насамперед, перших років війни.

У зазначених хронологічних рамках майже єдиним запитаним персонажем, який транслював рабську сутність праці в Німеччині та водночас стереотипізував це явище в образних формулах уярмлення та поневіряння, постала дівчина, поневолена на чужині, – дівчина-полонянка. Впродовж воєнного часу цей образ мав викону-

---

³ Саме факт публікації, тобто введення за радянських часів цих листів та спогадів у публічний простір, який мав відповідати певним комеморативним завданням і якому, безсумнівно, передувала селекція та цензура (ми не будемо тут дискутувати: можливе дописування, редагування чи навіть вигадування цих листів та спогадів іншими особами), уможливило розгляд цих текстів не тільки як джерел відтворення індивідуальної пам'яті, але й як засобів реалізації певного проекту пам'яті.

вати також і чітке мобілізаційне завдання – не тільки підсилювати бойовий дух воїнів, які мають визволити своїх дружин, сестер та подруг, але й консолідувати все суспільство на боротьбу із ненависним ворогом, який знущається, катує та вбиває мирне населення окупованих територій, а вивезених до Німеччини принижує, калічить та змушує працювати до смерті.

Особливістю проекту пам'яті в перші роки війни стало те, що він мав реагувати на подію, яка ще не закінчилася, яка тривала у просторі й часі, і граничність її терміну (так само, як і сенс події) певний час була непередбачуваною. Адже, наприклад, влітку 1942 року ніхто не міг сказати, скільки триватиме практика вивезення населення до Німеччини, яких трансформацій вона зазнаватиме і чи зазнаватиме їх взагалі і т. п. Але ж реагувати на цю ситуацію, як і на багато інших, потрібно було обов'язково, хоч би якою невизначеною вона була. Іноді це зумовлювало появу сюжетів, у яких певна ситуація була зображена такими надміру згущеними барвами й настільки гіперболізовано, що пам'ять про неї згодом приводила до неочікуваних актуалізацій та наслідків.

Так, наприклад, у 1942–1943 роках в агітаційних листівках, брошурах та повідомленнях місцем праці, куди потрапляють *«сотні тисяч [курсив наш – Г. Г.] здорових, міцних і красивих молодих дівчат віком від 18 до 25 років»*, називалися борделі та дома розпусти, у великій кількості відкриті гітлерівцями *«на втіху фашистській наволочі»* [43, с. 23]. Величезний морально-психологічний та мобілізаційний вплив мали справляти повідомлення про те, що *«німці, в яких працюють російські жінки та дівчата, примушують їх жити з ними»* [33, с. 41], більше того, що *«п'яні німецькі хазяї, фермери, поміщики гвалтують дівчат-підлітків, віддають їх у полюбовниці своїм холюям, заражають їх сифілісом»* [22, с. 8]. Але на початку 1944 року, після відомого зламу в ході воєнних дій на Східному фронті, з пропагандистських текстів поступово зникають згадки про численні дома розпусти чи масові згвалтування східних *«рабинь»*. Ймовірно, це було пов'язано з початком усвідомлення того, що радянські жінки не перебуватимуть у довочіному рабстві, що їхнє життя не закінчиться у Німеччині й у майбутньому вони повертатимуться додому, що сотні тисяч згвалтованих ворогом дівчат, особливо з точки зору масових уявлень і стереотипів, буде дуже важко як реінтегрувати в радянське суспільство, так і *«вписати»* в радянську пам'ять про війну. Свою роль тут, напевно, відіграла й загальна необхідність перелому антинімецьких настроїв (на формування яких була спрямована вся радянська пропаганда перших

років війни з її відомим «Смерть німецьким окупантам!» чи більш відвертим «Убий німця!»), активне вибудовування образу Червоної армії-визволительки, у тому числі – визволительки німецького народу, реабілітація ідеї інтернаціоналізму тощо [35].

Розглядаючи цей сюжет як певний захід із творення образу примусової праці, слід наголосити на тому, що, по-перше, закарбований у пам'яті образ радянської жінки, яка в Німеччині могла мати стосунки з німцями (а з часом уже не важило – з доброї волі чи з примусу), мав неабиякі наслідки для визволених остарбайтерок в останні місяці війни. Сьогоднішні літні жінки, які були вивезені під час війни на примусові роботи, згадують образи й приниження, намагання збезчещення й реальні звалтування радянських жінок радянськими ж вояками, які мали місце під час входження Червоної армії до Німеччини. Зараз вони вже не соромляться розповідати про це навіть «на камеру», як, наприклад, у серії «OST» декілька разів трансльованого вітчизняного документального фільму «Ціна перемоги»⁴.

По-друге, запропонована радянською пропагандою кількість у сотні тисяч радянських жінок і дівчат, які працювали в Німеччині в домах розпусти, не витримує критики. Подібні заклади на території Німеччини дійсно існували і при таборах цивільних робітників, і при концентраційних таборах (останнім спеціальне дослідження нещодавно присвятив німецький історик Роберт Зоммер [52]). Але теза про цілеспрямоване масове вивезення радянських дівчат у ці заклади до сьогодні не підкріплена документально. Можемо припустити, що коли хтось з радянських жінок туди й потрапляв, то їх кількість була набагато меншою у порівнянні, наприклад, із 350 тисячами молодих українок, які лише впродовж одного 1943 року потрапили на роботу в німецькі родини служницями [51, s. 34].

Що стосується практики інтимних стосунків поза межами зазначених «спеціальних» закладів між «хазяями» та їхніми «рабінями» (чи у ширшому значенні між німцем/німкенею й примусовою робітницею/робітником зі Сходу), то у рамках жорстко регульованих правил поведінки, насаджуваних нацистською державою під час війни, під які підпадали як іноземці, так і власні громадяни, її практично не могло бути. Адже, наприклад, відомі та неодноразово цитовані у сучасній літературі з історії примусу до праці радянських громадян «Загальні положення щодо вербування та використання робочої сили зі Сходу» райхсфюрера СС та шефа німецької

---

⁴ Документальний фільм «Ціна Перемоги» складається з чотирьох частин: «Невідома окупація», «OST», «Партизани», «Правда окопів». У серіалі використано матеріали Кінофотофоноархіву ім. Г.С. Пшеничного та свідчення очевидців, у тому числі колишніх остарбайтерів – жінок і чоловіків.

поліції Гімmlера від 20 лютого 1942 р. містили, серед іншого, додатковий циркуляр, за яким статеві стосунки цієї «робочої сили» з німцями мали каратися виключно стратою через повішення, статеві стосунки з іншими іноземцями – ув'язненням у концентраційному таборі [48, s. 181]. Певні «послаблення» було зафіксовано в документах літа 1942 року, наприклад, в «Інструкції поліції безпеки щодо поводження з радянсько-російськими робітниками зі староросійської області» від 24 червня 1942 року відділу гестапо у Дюссельдорфі [47]⁵. Суворим залишалося покарання за статеві стосунки з німцями: на чоловіків «зі Сходу» очікувала смертна кара, на жінок – ув'язнення у концтаборі. Проте такі самі стосунки з іноземцями не німецького походження не заборонялися, якщо це не заважало порядку в таборі. У свою чергу, будь-яка спроба німців-охоронців «наблизитися до російської жінки непристойним чином» каралася ув'язненням у тюрмі чи у концтаборі.

Повертаючись до експлуатації в проєкті пам'яті першої половини війни сюжету про відправлених на ганьбу й безчестя радянських жінок, зазначимо, що, пов'язаним із цим, одним з основних змістоутворювальних мотивів художніх творів, написаних у той час, став мотив прощання (зазвичай прощання назавжди) й неможливості продовження нормального життя, навіть якщо й вдасться коли-небудь повернутися з неволі. У реаліях 1942 – початку 1943 років було дуже важко уявити, коли й чим закінчиться це вивезення, як складатиметься доля тих, кого силоміць утримують у неволі, та скільки загалом триватиме це поневолення. Показовим прикладом, по-перше, цієї невизначеності, а по-друге, – того можливого найстрашнішого, що, як наполягала пропаганда, очікує в неволі на молоду незаміжню жінку, можуть слугувати три проникливі поезії: українського поета А. Малишка «Катерина», білоруського автора А. Кулешова «Лист з полону» та російського поета М. Ісаковського «Прощальна», написані 1942–1943 рр. Усі три вірші, поряд із пронизливими рядками туги й прощання, містять не стільки заклик до визволення, скільки заклик до помсти, помсти за те, що у цих текстах залишається недоговореним, але прочитуваним: в усіх віршах натяк на (очікувану чи ймовірну) збезчещену жіночість символізують потоптані – в одному⁶, куплені –

5 Копію документа надав У. Герберт.

6 *...А может, мне валяться под откосом
С пробитой грудью у чужих дорог,
И по моим по шелковистым косам
Пройдет немецкий кованный сапог...*

в другому⁷, розплетені та скинуті до ніг – в третьому вірші⁸ коси героїнь.

До речі, довгі коси майже у перший день прибуття до німецької родини відрізають і головній героїні єдиного, проте надзвичайно промовистого (особливо з точки зору конструювання масових уявлень про примусову працю) художнього кінофільму «Людина № 217»⁹. Загалом, у стрічці своє сконцентроване символічне втілення знайшли майже всі складові досвіду, якого, за пропагандою воєнного часу, мали «набути» в неволі дівчата-полонянки. А саме: образа, приниження й відверте знущання з боку німецької родини, неймовірні душевні й фізичні страждання (у фільмі героїню тримають у карцері, б'ють та виснажують працею), а також втрачена у неволі молодість, акцентована у перших кадрах фільму сивим волоссям героїні¹⁰. Але основний наголос картини підкреслює незламну мужність, стійкість і нескореність рабській долі, що реалізуються у помсті й втечі: героїня вбиває хазяйського сина та його приятеля й, скориставшись бомбардуванням, втікає додому.

Втеча з неволі (чи принаймні її планування), як елемент відтворюваного досвіду примусу до праці, набуде своєї популярності дуже скоро після початку масового вивезення населення до Німеччини й знайде своє втілення як у художніх творах [25], так і в практиці публікації записаних розповідей втікачів [21; 29]. Загалом, уведення в публічний простір свідчень тих, хто набув власного досвіду «великої честі роботи на німецький Райх»,

*Прощай, родной! Забудь про эти косы.
Они мертвы. Им больше не расти.
Забудь калину, на калине росы,
Про всё забудь. Но только отомсти! [19].*

*7 Вот и город огромный и серый,
Слышен говор противный с чужого перрона,
Распахнулись двери,
И велят нам покинуть вагоны.
Привезли на невольничий рынок.
Я кончаю писать, ох, как давит мне сердце кручина!
Покупают здесь девичьи косы
И девичьи слезы.*

Христина [23, с. 71].

*8 ... Как ты руки свои заломила
Под неустовый скрежет и гам,
Как тоски неизбывная сила
Твои косы сронила к ногам!
Только пыльные шпалы объемля,
Две косы расплелись – две красы,
Да на рыжую швабскую землю
Пали капли кровавой росы... [28, с. 76].*

⁹ Режисер – М. Ромм (спільний сценарій з С. Габриловичем), музичний супровід – А. Хачатурян, кіностудія «Мосфільм» у співпраці з ташкентською кіностудією, 1944 р. Нагороди: премія І кінофестивалу у Каннах у номінації за кращу режисуру, 1946 р. (М. Ромм), Сталінська премія II ступеня, 1946 р. (М. Ромм, О. Кузьміна, В. Зайчиков, Б. Волчек).

¹⁰ Образ рано посивілої дівчини був запитаним і в фольклорі того часу: «В Німеччині, мамо, не живуть, а тліють / У двадцять два роки тут уже сивіють» [44].

не втрачатиме своєї актуальності в рамках усього радянського проєкту пам'яті про перебування на примусових роботах. До перших зразків подібних публікацій, які набули великої популярності, у тому числі в річищі мобілізаційно-контрпропагандистської відповіді на німецьку агітацію, належали розповіді перших поверненців – хворих чи скалічених «списаних» робітниць і робітників [8]¹¹, і невільницькі листи [31]¹². Саме в цих публікаціях можна простежити перші спроби презентації образу чоловіка-примусового робітника, який також потерпає на чужині від надважкої праці та знущань, намагається втекти чи нашкодити своєму хазяїну. Проте й публіцистичне, й художнє втілення цього образу в той час значно поступалося інтенсивно експлуатованому образу дівчини-полонянки. Чоловіки на примусових роботах зображувалися здебільшого молодими хлопцями [11] чи літніми людьми [26], адже до воєнної мобілізаційної риторики, що не мала напівтонів та винятків, а оперувала сталими й чітко визначеними характеристиками, без додаткових пояснень було дуже важко вписати тих, хто працював на німця, а не бився з ним. Уведення до публічного поля відтворюваної пам'яті про примусову працю образу чоловіка уможливають інші, не мобілізаційні засоби його вибудовування, насамперед автобіографічні романи, що з'являться набагато пізніше закінчення війни в контексті загальної героїзації воєнного минулого, побудованого у термінах антифашистської боротьби всього прогресивного людства проти фашизму.

В останні ж воєнні та перші повоєнні роки як у художній, так і в документально-публіцистичній площині продовжувалося домінування жіночого образу, до якого, відповідно до змінюваної ситуації, додавалися нові риси: непохитна віра у визволення (яка, на відміну від сюжетів невизначеності й розгубленості початку війни, відтепер характеризуватиме героїню впродовж усього її перебування в неволі), вірність своєму коханому й своїй Вітчизні, безсумнівне бажання повернутися додому й готовність усі свої сили віддати на користь власній країні. Звісно, що зазначені вище образи й наруги з боку радянських воєнків, про які згадують сьогодні деякі остарбайтерки, в радянському проєкті пам'яті про примусову працю не згадувалися й не репрезентувалися. Навпаки, художнє відтворення звільнення й зустрічей було тріпотливе й ніжне, як,

¹¹ За П. Полянком, упродовж війни до Радянського Союзу повернулося від 120 до 150 тис. непрацездатних робітників. Відповідний наказ видав Генеральний уповноважений з працевикористання Ф. Заукель 23 квітня 1942 р. [32, с. 180].

¹² Ми не наводимо посилання на газети з авторськими статтями про знайдені листи чи безпосередні публікації листів дівчат-полонянок воєнних часів, яких було надзвичайно багато.

наприклад, у циклі віршів В. Швеця «Галька», який не залишає жодного сумніву в глибині й щирості почуттів бійця Червоної армії та його нареченої, яка перебувала у Німеччині [42].

Початок повернення до СРСР основної маси репатріантів актуалізував також пропагандистську підтримку інтеграції колишніх поневолених «рабів» у повоєнне радянське суспільство. Ця підтримка здійснювалася як на рівні публікації матеріалів про перебування радянських людей у фашистській неволі і про їх визволення Червоною армією з використанням повідомлень і розповідей репатрійованих та вміщення у газетах статей і нарисів «про піклування партії і радянської держави щодо працевлаштування репатрійованих громадян і про участь їх у роботі з відбудови господарства в містах і селах» [34, с. 486], так і введенням до публічного простору художньо відтворених сюжетів повернення додому й довгоочікуваної зустрічі невольників зі своїми родичами та знайомими, зображення яких мали підкреслювати святковість і урочистість цієї події. У цих сюжетах беззаперечна перевага віддавалася знову ж таки жінкам та дівчатам – як тим, що тільки простують додому¹³, так і тим, що вже повернулися¹⁴.

Зазначимо також, що під час війни у конструюванні й презентації постаті дівчини-полонянки своє і пропагандистське, і художнє втілення знайшли символічні паралелі та відповідні сюжети з української національної історії та народної творчості (як, власне, й саме слово «полонянка», актуалізоване в радянській риторичі саме в роки війни), що відбувалося в межах відомої мобілізації не тільки радянсько-державницьких, але й національно-патріотичних почуттів громадян СРСР [15]. Українська дівчина-полонянка вболіває за долю України, вона згадує про неї у снах і зізнається їй у своїй любові в листах, а по закінченні війни мріє повернутися саме до неї, до України, а не до СРСР [24].

*13 Вийшла вона зранку, ще й не світало,
Ще як машин не затих потік,
Витало знову пройти немало
Швабських і польських, і рідних рік...
... По сотнях доріг, через горе й втому,
Крізь спохохи в полі й вогні рясні,
Йди, моя рідна, з неволі додому,
На ту Україну, що снилась ві сні. [27]*

*14 Навпростець дорослі, діти
Плавом линуть звідусіль.
Молоко несуть і квіти.
І на скатерті хліб-сілі.
– Чи не бачили моєї?
– Чи не чули? Чи нема?
Плачуть, мліють, мов ділеї,
Виглядають, і дарма... [12].*

Але найбільш концентроване вираження ця апеляція до національних почуттів та водночас актуалізація історичної спадщини знайшли в публікаціях невідільницького фольклору – найбільш популярного за радянських часів засобу (від)творення пам'яті про перебування на підневільних роботах. Так само, як спогади, листи й розповіді, просіяні крізь сито радянської цензури й представлені для публічного сприйняття у вигляді опублікованих текстів, фольклорна творчість примусових робітників перебувала у фарватері вибудовуваного проекту пам'яті та мала «висвітлювати» ту частину запам'ятовуваного минулого, яка відповідала магістральним завданням цього проекту. У разі фольклорної творчості частина відповідного минулого охоплювала як сам факт складання у полоні пісень, частівок та куплетів (які пізніше називатимуться не тільки «піснями невідільниць», але й «піснями нескорених» [40], «піснями болі й помсти» [9], «піснями гніву та протесту» [1] та характеризуватимуть велич духу, героїзм і незламність радянського народу¹⁵), так і сконструйовані силою народного слова образи – насамперед, образ дівчини, яку, відповідно до головних фольклорних сюжетів, чи то відривають від родини й везуть у полон, чи то вона вже певний час потерпає на чужині¹⁶. Й саме тут найбільш поширеним джерелом символічних паралелей й запозичень стали традиційні рекрутські, солдатські, наймитсько-заробітчанські та (рідше) весільні обрядові пісні з притаманними їм мотивами розлуки, потерпання на чужині й невизначеності подальшої долі, смутку й тужіння за рідною землею¹⁷.

Підкреслимо ще раз, що уведені в публічний простір за допомогою розглянутих вище джерел «невідільницькі» сюжети визначали певні рамки пригадування та упорядковували колективні уявлення суспільства про примусову працю у семантичних межах, насамперед, уявлення та рабства, а ближче до кінця війни – очікування визволення й непохитної віри в перемогу. З огляду на це коротко

¹⁵ Поширеним за радянських часів зразком вписування фольклору примусових робітників у народну поезію років Великої Вітчизняної війни можна вважати таку риторичну формулу: «Радянські люди і в фашистській Німеччині не забували, хто вони, шовонисинні дочки соціалістичної Вітчизни. І тому не змогли фашисти свободолобивих радянських людей перетворити в тугих, затурканих рабів. Про найзаповітніше, що є в людині, вихованій соціалістичним ладом, передають пісні й частушки, складені нашими людьми в Німеччині. Тут і любов до рідної землі, і викриття фашистського рабства, і заклик до знищення фашизму» [20, с. 67].

¹⁶ *Лише як приклад:*
Дітей ржуть, батьків душать
Встановлюють панство,
Гонять дочок України
У фашистське рабство [30].

¹⁷ Перелічені традиційні пісні, однак, далеко не висчерпували всього розмаїття джерел походження невідільницької пісенності, до яких обов'язково слід додати запозичення з арештантського фольклору та міських «жорстоких» романсів кінця XIX – початку XX ст., а також пісні літературного походження, у тому числі й популярні шлягери радянської доби, і широковідомі пісні дореволюційного часу. Докладніше: [13].

зупинимося на дуже цікавому, на наш погляд, прикладі перших зусиль з упорядкування й формалізації спогадів колишніх примусових робітників у річищі нав'язуваного стереотипу чи певних правил запам'ятовування й трансляції досвіду перебування на примусових роботах у Третньому райху. Цим прикладом – цього разу зневолення пам'яті – можуть стати автобіографії та спогади колишніх примусових робітників – мешканців Барвінківського району Харківської області, що були написані 1945 року.

Проблема дослідження рецепції того, що пропонує певний проект пам'яті, є дуже складною з точки зору вивчення питання: чи перетворюється колективно сконструйований образ, інституціоналізований у специфічному «місці репрезентації», на еквівалентний ментальний образ, який поділяють члени певного колективу [46, р. 288]. У нашому випадку цей колектив «споживачів» запропонованих образів охоплював безпосередніх учасників події – примусових робітників, які щойно повернулися додому. Щодо еквівалентного ментального образу примусової праці, який мали розділяти ці люди, то він у досліджуваних автобіографіях постав зображеним саме в тих складових частинах, оціночних категоріях, метафорах і послідовностях, які пропонував радянський проект пам'яті воєнних часів. Перш за все, це стосується обов'язкової декларації насильницького характеру вивезення, яке сталося несподівано, тривало брутально й викликало не стільки страх, скільки ненависть до поневолювачів та їхніх поплічників:

В 1943 г. 7 мая меня [...]»¹⁸ насильственно угоняли на каторжный труд в Германию. Сколько муки и страдания пришлось пережить в этот день. Не только мне, а несколькам человек моих односельчан рожденцев 1925-24-23 гг. Ненависть палала в груди в нас, в наших замученных, старых матерей и у маленьких братьев и сестер на тех мерзавцев, что продали Родину, так например [...], [...] и [...]. Они нас успокаивали, прикладами винтовок. И вместе с захватчиками гнали этапом 12км. до ст. Барвенково»¹⁹. В Барвенково погрузили как скот в товарные вагоны и 8 го мая 1943 г. поезд тронул на Запад [14, спр. 174, арк. 123].

Бажання додати цим спогадам додаткової переконливості обумовлювало експресивність стилю, намагання безхитрісної його літературизації та, водночас, залучення до тексту певних усталених пропагандистських штампів:

---

¹⁸ Імена та прізвища, згадані в документі, не наводяться з етичних міркувань. Орфографія та пунктуація документу збережені.

¹⁹ Барвінкове – місто в Харківській області, з 1938 р. – районного підпорядкування.

Это было в 1943 г. 7 мая меня [...] постигла нежданное мучительное не счастье. В этот день озверелые фашисты угоняли на запад. На муки и страдание не только меня, а несколько человек моих односельчан. 6-го мая всем было известно, нас рожденцев 1925-24-23 г. завтра, тобто 7-го мая будут угонять на каторожный труд в Германию. Но нам никому не верилось. Ночь с 6-го на 7-е мая была лунная и тихая хотелось бы спать, да было не до сна. Мысли как стаи туч, нависли в голове. Думалось, каждому из нас «Что ожидает нас завтра» Россветало, казалось бы сердцу веселее но, нет! Серце было все чаще и чаще все сильнее и сильнее, ему что-то чуялось. Время проходило быстро. Вот и 10 ч. утра. Предназначенная подвода подъезжала до каждого двора. Сначала слышался крик и плач одной бедной матери. А дальше?... Нельзя было понять что делалось в это время. Крики слезы и стоны людей... Мы уходили, ноги подламывались, перед собой мы ничего не видели. Только лишь доносились крики и стоны оставшихся матерей «Ох»!.. – Куда же вас гонят. Что они делают с Вами?» Верните их! Ох!» – Ох! Но нас гнали дальше. Никто уже не плакал. Каждый шел понура голову, о чем-то мечтая. День был солнечный слегка подуваль ветерок, деревья и кустики от тихого ветерка наклонялись, будто бы прощались с нами. Вот ст. Барвенково. Как скот нас погрузили в товарные вагоны. Паровоз загудів. Будто бы ответил матерям за всех нас «Досвидання». А сам двигаясь то взад, то вперед, драгая матерей. Она бедная, кричит и плачет, и бьется, как рыбонька, об лед. Поезд тронул... Все осталось позади... Тоска мечты, штурмуют головный мозг [14, спр. 172, арк. 20].

Основні ж значення вибудовуваного у публічному просторі проекту пам'яті були відтворені в тих частинах досліджуваних автобіографій, де авторки (у переважній більшості ці тексти належать саме жінкам) писали про транспортування й перший день у неволі, про ненависних поневолювачів, а також про безпосередню роботу, яку довелося виконувати. Так, наприклад, опис транспортування до Німеччини та розподілу на роботи часто мистів такі усталені характеристики, як закриті товарняки та загратовані вікна вагонів, торгівля людьми і, обов'язково, тяжка рабська праця:

В 1942 году в октябре месяце я насильно была угнана в Германию. В закрытом эшалоне нас везли до самой Германии. Там загнали в бараки где было грязно, темно и холодно кругом решоточное заграждение и сотни полицеев, выходит было запрещено. С этого россильного пункта нас стали распределять на работы. Тысячи измученных лиц стояли неделями под открытым небом, мокли

на дожде, голодные в тяжелом переживании. Группами отвозили на станции. На станции производилась торговля живыми людьми. Здесь покупали людей как, какойнибудь ненужный товар и забирали на непрерывный тяжелый рабский труд [14, спр. 172, арк. 76].

У свою чергу, німці, до яких авторки спогадів потрапили на роботи, зображувалися за допомогою поширених у радянській пропаганді того часу назв-кліше двох типів: таких, що мали відношення до безпосередньої ситуації примусу до праці – «рабовласник», «експлуататор», «пан», «поміщик», а також тих, якими таврувався ворог загалом – «німецька нечисть», «хижі звіри», «криваві фашисти» і багато інших:

Хозяин-рабовладелец был богат к тому же жесток. Работы было очень много. Встаешь бывало в 4 ч. утра и работаешь пока видно. Работа была очень тяжелая к тому же незнакомая, потому приходилось очень трудно. Пришлось попробовать кулаков и розок германской нечести. Работать должна была как все, а питание было плохое. Наварит чегонибудь такого, что и собаки не едят [14, спр. 173, арк. 82].

Не менш штампованими виявилися в цих автобіографіях і зображення визволителів – як союзників, так і радянських:

Ілише дякуючи вірному керівництву нашої партії, тов. Сталіну, доблесній Красній Армії вкупі з союзниками нас визволили з вічного рабства і 6 травня 1945 р в нашу місцевість вступили американські війська. З небувалою радістю всі ми: українці, білоруси, серби, поляки і інші вибігали на вулиці і їх привітливо зустрічали, викрикуючи «ура»! Після чого всі організовано зібралися на вулиці де представник американських військ виступив з промовою до визволеної з під гніту маси, привітавши нас з днем визволення і побажав щасливо вернутися на свою рідну батьківщину. Ми щиро від себе і всієї маси подякували їм, що вони в союзі з нашими військами, нічого не шкодуючи боролися проти ворога, щоб його роздушити і здерти з лиця землі за визволення мільйонів людей з рабства, дякуючи чому тепер ми можемо вільно дихати і жити і маємо можливість щасливо вернутися на свою рідну батьківщину до своїх батьків, братів і сестер [14, спр. 173, арк. 117].

Как тяжело было, но все же мы из далекой Родины слышали, что наша Красная Армия ближе и ближе, с каждым днем ожидали освобождения из проклятого гнета кровавого фашизма, который поработил миллионы свободной молодежи. Такая рабская жизнь длилась около трех лет, но пришел тот счастливый день, день расплаты над злейшим врагом кровавым фашизмом. Снова

мільони угнетенных свободно вздохнули. 22 апреля 1945 года были освобождены нашими союзными войсками Англо-Американцами. После окончания войны мы были переданы русскому правительству здесь мы почувствовали заботу среди наших русских солдат и офицеров. Организовано нас отправляли на Советскую Родину [14, спр. 172, арк. 77].

Насамкінець, не можна не навести приклад намагання авторів у своїх спогадах навести докази власної лояльності режиму (ба більше – незламного радянського патріотизму й високої ідейності) та задовольнити владний горизонт очікувань, адже ці спогади писалися не для себе чи своїх близьких, а на вимогу саме органів влади:

На ф-ке было нас 30 ч. (девушек). Девушки были воспитаны в коммунистическом духе. Мы верили в победу Красной Армии. Когда приходили праздники так как 1-го мая. 7 ноября. День Конституции. 8-го марта. День РККА и др. одна из наших девушек делала, хотя маленький доклад. Заканчевали праздник Советскими песнями [14, спр. 174, арк. 124].

На завершення нашого розгляду особливостей першого етапу конструювання радянського проекту пам'яті про примусову працю воєнних часів ще раз наголосимо на тому, що в тіні надзвичайно інтенсивно експлуатованого образу дівчини-полонянки доволі бідно виписаним залишився образ чоловіка-примусового робітника. Його семантичне оформлення й закріплення у масовій свідомості розпочалося пізніше, спочатку в контексті певної «реабілітації» військовополонених та активного конструювання дискурсу антифашистської боротьби, потім – у річці відомого загального переформатування радянського проекту пам'яті про війну, вибудовування його основного сенсу в категоріях Великої Перемоги та вшановування загиблих героїв і, водночас, певного «прориву» пам'яті у простір життя й повсякдення [2]. Саме це конструювання образу чоловіка-примусового робітника становило одну з головних рис другого етапу радянського проекту пам'яті про примусову працю, який хронологічно охопив середину 1950-х – кінець 1980-х рр. Нижня хронологічна межа цього етапу була маркована фактичним завершенням процесу репатріації радянських громадян та початком конструювання пам'яті не «зсередини», а на певній дистанції від відтвореної події, верхня, відповідно, закінченням існування як радянського проекту війни, так і країни загалом. Головною особливістю цього етапу стало розширення семантики примусової праці за рахунок збагачення рис та поведінкового репертуару до того доволі однобічно зображуваних полонених дівчат, уже зазна-

ченого вище додавання до проекту пам'яті образу чоловіка, насамперед, – борця антифашистського опору, з подальшим поєднанням цих образів у єдиному просторі пам'яті, а також певне перетворення (від)творюваного у цьому просторі досвіду його основних героїв на повсякденне, звичайне явище.

Активне вибудовування образу примусового робітника – борця-антифашиста – почалося наприкінці 1950-х рр. у контексті зображення героїчної боротьби радянських людей, які опинилися у німецькому полоні, та загальної концептуалізації руху Опору, що тривали в річищі фронтального відмежовування від наслідків «культу особи», одним зі складників якого у публічному полі відтворення пам'яті про війну стало представлення героїчної боротьби радянських патріотів, що опинилися в гітлерівському полоні. Попередньому широкому висвітленню цієї теми, як підкреслив в одній зі своїх статей Ю. Бродський (до речі, він є автором перших наукових публікацій з історії організованої антифашистської боротьби примусових робітників [5, 6]), «значною мірою заважали деякі неправильні уявлення, що склалися в умовах культу особи» [5, с. 80]. Для нашого розгляду публіцистичного та художнього вимірів радянського проекту пам'яті про примусову працю в Німеччині важливим є ознайомлення широкого читацького загалу з антифашистською боротьбою радянських військовополонених і примусових робітників у науково-популярних розвідках з історії руху Опору [4] та публікаціях відповідних документів у художньо-літературних журналах, наприклад, у надзвичайно популярному в той час журналі «Новый мир» [18].

Однак значно більше розширення семантики примусової праці уможливили комеморативні зміни 1960-х років, які Д. Андреев та Г. Бордюгов назвали «проривом у простір життя». До запропонованої авторами ідеї щодо цього «прориву» як намагання нового режиму освятити символікою перемоги й звитяги сучасне повсякденне життя у найтривіальніших його проявах, можна додати й «зворотне» відображення в художній творчості тих років доволі широкого спектру повсякденних практик воєнних часів, безумовно героїчних, але набагато складніших з точки зору діапазону ракурсів, що висвітлювали ці практики.

У нашому випадку це зображення повсякденних реалій перебування на роботах у Німеччині, де в єдиному просторі були представлені всі основні герої та антигерої радянського проекту пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни, запропонували автори п'яти романів, безпосередньо присвяче-

них невірницькій тематиці [10, 36, 37, 38, 39]. Спільною рисою усіх цих творів було, по-перше, те, що всі їхні автори самі під час війни були відправлені на примусові роботи до нацистського Райху та свій безпосередній досвід поклали в основу власних творів²⁰. Це уможливило висновок про характерну для другого етапу проекту пам'яті, що розглядається, художню легітимацію приватної автобіографічної пам'яті колишніх примусових робітників. По-друге, усі ці романи поєднує подолання локальності й вибірковості в зображенні головних героїв та намагання авторів створити багатоплановий образ перебування в неволі з усіма його повсякденними складностями та протиріччями. По-третє, за винятком творів Ю. Слепухіна, ці романи більшою мірою відтворювали саме чоловічий досвід перебування в неволі, дуже різний, повний і випробувань, і протиріч, але незмінно примусовий. Виживання в умовах щоденної насильної праці (а у перервах між цією працею – також примусового по суті, не за власною волею чи бажанням обраного відпочинку та дозвілля) головні герої та інші дійові особи зазначених романів реалізували за допомогою різних поведінкових сценаріїв, які, тим не менш, можна об'єднати в три основні групи, а саме «героїчного опору» (Віктор Коваленко з «Сивого покоління», Кузьма Ковтюк з «Остарбайтера», Людмила Земцева з «Приємно і почесно»), «страждання й буденного опору» (Сергій Рязанов з «Нагрудного знаку OST») та «ситуативного пристосовування» (мешканці робочих таборів, необтяжені героїкою ані боротьби, ані випробувань). Усі ці сценарії, у свою чергу, розгортаються у контексті докладно зображених умов праці примусових робітників, ретельно промальованих і неприкрашених деталей їхнього побуту та іноді не зовсім очікуваних у реаліях перебування на примусових роботах елементів дозвілля (наприклад, інтимних стосунків подолянина Кузьми Ковтюка з жінкою гестапівця Отто Крамера та народження їхньої дитини).

Але на відміну від образу жінки-невільниці, образ чоловіка, який потерпав на примусових роботах, майже не знайшов свого зображення у віршах радянських поетів. Вище ми вже приводили поезію Андрія Малишка «Ливон», наведемо також ще один приклад – вірш, опублікований у збірнику «Радянські поети, полегли на Великій вітчизняній війні» 1965 року, присвячений молодим хлопцям, яких силоміць увезли до Німеччини, де вони вирішили не працювати, а шкодити ворогові, були схоплені та розстріляні в

²⁰ З авторів роману «Остарбайтер» до Німеччини під час війни був депортований Іван Зозуля.

таборі після другої спроби втекти²¹. Не можна не звернути увагу на прирівнювання у цьому вірші шкідництва ворогові битві за вітчизну та називання героїв вірша партизанами. Але ж зауважимо, що авторство цих рядків належить, як зазначається у передмові, невідомому поету, який написав цей текст ще під час війни (цей та сорок дев'ять інших віршів були записані у блокнот, який був знайдений при розкопці території табору Заксенхаузен), тобто оспівана ще у воєнні роки героїчна боротьба примусових робітників була представлена широкій читацькій аудиторії лише двадцять років потому.

На завершенні наведемо приклад ще однієї публікації, яка і своєю композицією, і добором матеріалу, і коментарями укладачів, на наш погляд, дуже влучно ілюструє змістовне наповнення другого етапу радянського проекту пам'яті про примус до праці. Йдеться про матеріал, надрукований у двох номерах журналу «Знамя» у 1970 році під назвою «Забути не можна! Розповідь про те, як відкрилася страшна історія гітлерівської каторги» [16, 17]. Одразу звертає на себе увагу назва публікації, в якій використане слово «відкрилася». І хоча у самому тексті автори побіжно й згадували про те, що документи невільників вже публікувалися раніше, загальний тон статті претендував саме на «відкриття» правди про насильницьку працю радянських громадян, до якої вони були притягнуті під час війни. Для відкриття цієї правди було відібрано доволі велику кількість листів та записів «каторжан»²² (хронологічно – від першого листа Ольги Селезньової, датованого 3 травня 1942 року, до зошита з віршами, який був переданий до редакції «Комсомольської правди» у лютому 1945 року), розлоге цитування яких відбувалося в двох тематичних площинах – відтворюваної динаміки вивезення населення на роботи до Німеччини з одного боку, та оповіді про «визвольний наступ радянських військ» з іншого. Добірка листів була проведена ретельно й продумано та репрезентувала і гендерну, і вікову,

*21 ...Когда их враг с родной земли увез
В Германию, на рабский труд и муки,
Они из глаз не выронили слез,
Лишь в кулаки сильнее сжались руки.
«Нет! Не для них работать мы должны!» –
Они решили с доблестью орлиной.
Отвагой, мужеством и силою полны,
Жилье нашли в разрушенном Берлине.
И русские на вражеской земле
Своей стране всей силой помогли,
Врагу вредили всюду и везде –
Как воины Отчизны воевали.
Но вот однажды... то был страшный день,
Он плыл в лохмотьях серого тумана,
Их выследила подленькая чернь,
В ловушке оказались партизаны... [3, с. 667].*

²² У публікації були запропоновані також декілька зразків фольклорної творчості невільників та невеличкі уривки їхніх розповідей.

і етнічну, і соціальну гетерогенність цієї групи людей: в публікації наведені листи і від жінок і від чоловіків, і від молодих і від дорослих росіян, українців, литовців і білорусів, які мали різну освіту, що також прочитується в їхніх епістоляріях. Ці листи інформували читача про бруталне вивезення і ганебну торгівлю людьми, про надзвичайно важку працю і на заводах, і в сільському господарстві, про неналагоджений побут і постійне виснажливе знущання з боку роботодавців.

У нашому розгляді особливостей радянського проекту пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни велике значення має також коментар авторів-укладачів цієї розрахованої на широкий читацький загал публікації, який окреслював змістовні межі цього проекту та розставляв його основні акценти, намагаючись вписати пам'ять про невольників у загальну пам'ять про війну: «Ці листи нагадують нам не тільки про жахи, які пережили сотні тисяч радянських людей, яких фашисти насильно вигнали для примусової праці і фізичного знищення, але й про велику силу духа радянської людини, яку не зігнув тягар випробувань. У страшній атмосфері в'язні зуміли зберегти людську гідність та продовжували боротьбу з ворогом, тому що вірили у перемогу [16, с. 154]... Нехай же історія, живі свідчення людей стануть помічниками людської пам'яті та не дозволять пустити в непам'ять те, про що забути неможна!» [17, с. 205].

Ця та інші публікації, розглянуті в статті, звісно, не вичерпують усього розмаїття запропонованих радянському читачеві матеріалів, які відтворювали й трансливали пам'ять про невольницьку працю в Німеччині. Але вони уможливають твердження про присутність цієї пам'яті в загальному дискурсі героїзму і страждань воєнного лихоліття, про її затребуваність, інструментальність та змінюваність відповідно конкретних політичних вимог, а також окреслюють перспективи подальшого вивчення особливостей динаміки конструювання того чи іншого образу в рамках певного проекту чи політики пам'яті.

Список використаних джерел і літератури

1. *Акименко Ф.* Пісні гніву та протесту / Ф. Акименко // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 4. – С. 40–46.
2. *Андреев Д. А.* Пространство памяти: Великая Победа и власть / Д. А. Андреев, Г. А. Бордюгов. – М.: АИРО, 2005. – 56 с.
3. Баллада о восьмерых // Советские поэты, павшие на Великой Отечественной войне. – М., Л.: Советский писатель, 1965. – С. 666–667.
4. *Бродский Е. А.* Во имя победы над фашизмом / Е. А. Бродский – М.: Наука, 1970. – 587 с.
5. *Бродский Е. А.* Коммунисты во главе освободительной борьбы советских военнопленных в гитлеровской Германии / Е. А. Бродский // Вопросы истории КПСС. – 1962. – № 3. – С. 79–93.
6. *Бродский Е. А.* Освободительная борьба советских людей в фашистской Германии (1943–1945 годы) / Е. А. Бродский // Вопросы истории. – 1957. – № 3. – С. 85–99.
7. В стране врагов нас презирают... // Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу: зб. листів та спогадів. – Житомир: Рад. Житомирщина, 1948. – С. 47.
8. В фашистском аду: Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1943. – 47 с.
9. *Владимирский А. Н.* Песни боли и мести: (обзор народных песен, созданных в фашистской неволе) / А. Н. Владимирский // Проблемы изучения русского устного народного творчества. – 1975. – Вып. 1. – С. 72–84.
10. *Власенко І.* Остарбайтер: роман / І. Власенко, І. Зозуля. – К.: Рад. письменник, 1980. – 304 с.
11. *Вовк П.* Листи невільника / П. Вовк // Дніпро. – 1945. – № 1–2. – С. 84–89.
12. *Воскрекасенко С.* Іванові Рахубі / С. Воскрекасенко // Українська література. – 1945. – № 7-9. – С. 71.
13. *Грінченко Г.* «Раскинулись рельсы далеко...»: фольклор примусових робітників нацистської Німеччини у публікаціях радянської доби / Г. Грінченко // Вісник Харківського національного університету. – 2008. – Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». – Вип. 11 – № 835. – С. 103–123.
14. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р-3746. – Оп. 1. – Спр. 172–174: «Автобіографії и воспоминания граждан Барвенковского района, угнанных в Германию».
15. *Єкельчик С.* Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик; пер. з англ. М. Климчука, Х. Чушак. – К.: Критика, 2008. – 303 с

16. Жуков Ю. Забыть нельзя!: Рассказ о том, как раскрылась страшная история гитлеровской каторги / Ю. Жуков, Р. Измайлов // Знамя. – 1970. – № 7. – С. 153–178.

17. Жуков Ю. Забыть нельзя!: Рассказ о том, как раскрылась страшная история гитлеровской каторги / Ю. Жуков, Р. Измайлов // Знамя. – 1970. – № 8. – С. 177–205.

18. Из архивов мюнхенского гестапо // Новый мир. – 1964. – № 6. – С. 258–276.

19. Исаковский М. В. Прощальная: [стихотворение] / М. В. Исаковский // Стихотворения / М. В. Исаковский. – М.; Л., 1965. – С. 245.

20. Коваль М. В. 3 історії народної поезії років Великої Вітчизняної війни / М. В. Коваль // Народна творчість та етнографія. – 1963. – № 2. – С. 66–68.

21. Кононенко О. Втеча. – Б.м.: Укрвидав, 1943. – 15 с.

22. Кононенко Е. В. Отомсти немцу / Е. В. Кононенко. – М.: Политиздат, 1943. – 30 с.: ил.

23. Кулешов А. Письмо из плена: [стихотворение] / А. Кулешов // Беларусь в огне / под ред. П. Глебка. – М., 1943. – С. 67–71.

24. Листи з фашистської каторги: зб. листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / ред. Ф. Шевченко. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 159 с.

25. Малишко А. Полонянка: поема / А. Малишко. – К.; Х.: Укрдержвидав, 1944. – 83 с.

26. Малишко А. Ливон: [вірш] / Андрій Малишко // Ярославна: поезії / Андрій Малишко. – К., 1946. – С. 8–10.

27. Малишко А. Катря: [вірш] / Андрій Малишко // Ярославна: поезії / Андрій Малишко. – К., 1946. – С. 11–12.

28. Мальшико А. Катерина: [стихотворение] / Андрей Мальшико // Здравствуй, Украина!: (лит.-эстрад. сб. произведений украинских писателей). – М.; Л., 1944. – С. 75–77.

29. На фашистській каторзі. Розповідь колгоспниці Валентини Качури. – Б.м.: Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. – 7 с.

30. Ой до чого ж ви пожурились // Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну / ред. М. Т. Рильський. – К.: АН УРСР, 1953. – С. 76.

31. Письма из немецкого рабства. – М.: [Б. и.], 1943. – 16 с.

32. Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине / П. Полян. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: РОССПЭН, 2002. – 606 с.

33. Поль К. А. Иностранные рабочие в немецко-фашистском рабстве / К. А. Поль. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1943. – 52 с.

34. Пропаганда і агітація в рішеннях та документах ВКП(б) / [упоряд. С. Д. Ворошилова, С. М. Зоріна]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1950. – 567 с.
35. *Сенявский А. С.* Советская идеология в годы Великой Отечественной войны: стабильность и элементы трансформации / А. С. Сенявский // *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей.* – К., 2002. – Вип. 6. – С. 16–19.
36. *Сёмин В.* Нагрудный знак “ОСТ”: роман, повесть, рассказы / Виталий Сёмин. – М.: Известия, 1978. – 623 с.
37. *Сёмин В.* Плотина: роман / Виталий Сёмин // *Дружба народов.* – 1981. – № 5. – С. 16–136.
38. *Слепухин Ю.* Сладостно и почетно: роман / Юрий Слепухин. – Л.: Сов. писатель, 1985. – 447 с.
39. *Смоленчук М. К.* Сиве покоління : роман / Микола Смоленчук. – Одеса: Маяк, 1965. – 349 с.
40. Стихи и песни непокоренных // *Очерки русского народнопоэтического творчества советской эпохи / Ин-т рус. лит. (Пушкинский Дом) АН СССР; ред. А. М. Астахова, И. П. Дмитракова, А. Н. Лозанцева.* – М.; Л.: АН СССР, 1952. – С.373–378.
41. *Флакке М.* Германская Демократическая Республика. Из мрака к звездам: государство в духе антифашизма / М. Флакке, У. Шмигельт // *Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре.* – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 66–75.
42. *Швец В.* Галька / В. Швец // *Українська література.* – 1945. – № 1–2. – С. 56–58.
43. *Шульга З.* Українське селянство не буде у фашистській неволі / З. Шульга. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 36 с.
44. Якби мама знала / *Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу : зб. листів та спогадів.* – Житомир: Рад. Житомирщина, 1948. – С. 43.
45. *Confino A.* Collective Memory and Cultural History: Problems of Method / A. Confino // *American Historical Review.* – 1997. – Vol. 102, № 5. – P. 1386–1403.
46. *Fogu C.* The Politics of Memory and the Poetics of History / C. Fogu, W. Kansteiner // *The Politics of Memory in Postwar Europe* // Ed. by R. N. Lebow, W. Kansteiner, C. Fogu. – Duke University Press Books, 2006. – P. 284–310.
47. Hauptstaatsarchiv Düsseldorf (HStAD), RW 36: “Merkblatt für die sicherheitspolizeiliche Behandlung der sowjetrussischen Arbeitskräfte aus dem altrussischen Gebiet“.
48. *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des “Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches / U. Herbert. – Berlin; Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachf., 1985. – 496 s.

49. *Kansteiner W.* Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies / W. Kansteiner // *History and Theory*. – 2002. – May (№ 41). – P. 179–197.

50. *Lebow R. N.* The Memory of Politics in Postwar Europe / R. N. Lebow // *The Politics of Memory in Postwar Europe* // Ed. by R. N. Lebow, W. Kansteiner, C. Fogu. – Duke University Press Books, 2006. – 384 p.

51. *Niethammer L.* Von der Zwangsarbeit im Dritten Reich zur Stiftung “Erinnerung, Verantwortung und Zukunft” / L. Niethammer // “Gemeinsame Verantwortung und moralische Pflicht”: Abschlussbericht zu den Auszahlungsprogrammen der Stiftung “Erinnerung, Verantwortung und Zukunft” / Hrsg. von Jansen M., Saathoff G. – Wallstein Verlag, 2007. – S. 13–84.

52. *Sommer R.* Das KZ-Bordell: Sexuelle Zwangsarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern / R. Sommer. – Paderborn: Schöningh Verlag, 2009. – 445 s.

ВИВЕЗЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ПРИМУСОВІ РОБОТИ ДО ТРЕТЬОГО РАЙХУ (на матеріалах Поділля)

Друга світова війна залишила кривавий слід на землі України. Її глибока рана – сповнена нелегких випробувань доля остарбайтерів. Близько 2,5 млн мешканців України (найбільше із окупованих територій колишнього СРСР) було насильно вивезено на каторгу до Третього Райху.

Однак ще на початку збройної агресії проти Радянського Союзу гітлерівські загарбники найголовнішим завданням вважали знищення його як держави, тотальне пограбування завойованих земель. Залучення ж цивільного населення із захоплених східних територій для робіт у Райху не передбачалося [1]. Жодним словом про це не обумовлено ні в директивному документі відомства оборонної промисловості Німеччини «Економічні наслідки операції на Сході» [2], ні у відомій так званій «Зеленій папці», зокрема, в секретній інструкції «Завдання і організація економіки» [3] в окупованих східних областях, виданій Верховним командуванням збройних сил Німеччини на початку червня 1941 року, хоч потреба в робочій силі гостро відчувалася ще до розв’язання агресії. Адже різке збільшення чисельності вермахту призвело до суттєвого скорочення робочих рук у Райху.

Прагнучи не допустити серйозного провалу в економіці, котрій належало забезпечити усі мілітаристські потреби на майбутньому Східному фронті, правителі Німеччини вжили драконівських заходів. Основний тягар ліг тоді на трудові ресурси окупованих європейських країн. Так, до травня 1941 року до Райху було вивезено близько трьох мільйонів іноземних робітників [4]. Проте у тому ж місяці гітлерівський режим мобілізував в армію ще близько двох мільйонів німців, у тому числі 679 тис. робітників галузей промисловості [5].

Щоб розв’язати цей «гордів вузол», ще в серпні 1941 року Верховне командування збройних сил Німеччини, зважаючи на перемоги на Сході, обговорювало питання навіть про розформування 50-ти дивізій і направлення їхнього особового складу в Райх для роботи на військових заводах [6]. Щоправда, позитивного рішення так і не було прийнято.

Та, не зважаючи на це, робочу силу в загарбаних «східних районах» окупанти планували використати лише по завершенню

свого збройного нападу. Причому вона повинна була працювати на розвиток і процвітання Третього Райху безпосередньо на місці, і то лише в розмірах, конкретно необхідних для цього [7]. Перевозити ж мільйони «примітивних слов'ян» для використання їх у самій Німеччині вважалося економічно не вигідним та й небезпечним із політичних міркувань, оскільки вони майже поголовно були «заражені» більшовицько-комуністичною ідеологією.

Зміни сталися у другій половині 1941 року, коли концепція «бліцкригу» зазнала цілковитого краху.

«Великі втрати вермахту вже в перші місяці агресивної війни проти СРСР і різко зросли вимоги до військової промисловості надзвичайно швидко загострили становище...» [1, с. 163]. В тому числі з робочою силою. Міністерство озброєнь, наприклад, доповідало вищому керівництву Райху, що для виправлення дисбалансу в робочій силі в тій же військовій промисловості терміново потрібні 800 тис. чоловіків. Але події на фронті диктували свої умови: саме «...із промисловості... потрібно [було] взяти нові сотні тисяч робітників, щоб бодай якось задовольнити існуючі потреби вермахту...» [1, с. 163].

Тоді ж у звіті Економічного штабу «Ост» («Схід») при Верховному командуванні збройних сил Німеччини чи не вперше йшлося про ще невикористаний трофей: «У зайнятих областях спостерігається помітний надлишок цивільної і військовополоненої робочої сили. Залишаються незадіяними найцінніші можливості. Питання про використання цивільної робочої сили для найважливіших воєнних завдань у Райху набуває таким чином значення і гостроти. Особливо потребують її будівельні підрозділи піхоти, флоту і військовоповітряних сил...» [8].

Вже восени 1941 року на окупованій території загарбники почали створювати органи трудової повинності, так звані вербувальні комісії. На перших порах їх цікавили лише кваліфіковані робітники (зокрема, з Донбасу), яких можна було б використати для роботи на шахтах та підприємствах Рурського басейну, в деяких інших сферах господарства. Однак невдовзі нацистське керівництво утвердилося у думці, що «російська» (радянська) робоча сила може бути використана в господарстві нової імперії значно ширше.

Вирішальною у цьому плані стала нарада, що відбулася 7 листопада 1941 року в Берліні. Виступаючи на ній, надзвичайний уповноважений по здійсненню так званого 4-річного плану загарбання східних територій райхсмаршал Г. Герінг розпорядився вважати питання використання робочих рук зі Сходу в самому Райху остаточ-

но вирішеним: «Російські робітники довели свою працездатність під час будівництва гігантської російської промисловості, тому ця працездатність має бути використана в ім'я імперії...» [9]. Крім того, райхсмаршал резюмував: «Кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою і добвати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни».

Робітники зі Сходу мали використовуватися на найважчих роботах у промисловості, шляховому будівництві і сільському господарстві Райху, а поводження з ними – нічим не відрізнятися від поводження з радянськими військовополоненими [10].

З того часу господарський штаб «Схід» розглядав доставку робочої сили в Райх як головне завдання [1, с. 182].

7 листопада 1941 року директивою Геринга організація праці робочої сили з СРСР покладалась на ділову групу трудового використання під керівництвом міністеральдиректора Мансфельда, якого Геринг особисто призначив організаційним керівником, а з початку 1942 року – уповноваженим по використанню робочої сили. Завдання Мансфельда полягало в тому, щоб доставити у Райх значну кількість радянських робітників.

Починаючи з весни 1942 року, переміщення робочої сили зі Сходу в Німеччину стрімко зростало. Процес перейшов, так би мовити, на практичну основу. Щоб надати йому ще більшої спрямованості та розвитку, оптимально відлагодити організаційні структури й механізми депортації, 21 березня 1942 року декретом А. Гітлера було створено спеціальний державний орган – «Імперське бюро по використанню робочої сили» на чолі з недавнім гауляйтером Тюрінгії Ф. Заукелем, якого призначили Генеральним уповноваженим по праці; котрий наділявся надзвичайними повноваженнями і в політичному плані підпорядковувався безпосередньо фюреру.

Через місяць, 20 квітня, цей високопоставлений чиновник обнародував програму, в якій формулювалась загальна політика нацистської Німеччини з питання використання, як рабів, населення окупованих районів СРСР.

«Метою цієї нової гігантської мобілізації робочої сили, – писав Ф. Заукель, – є використання всіх дуже багатих та великих джерел, які ми завоювали і здобули боротьбою наших збройних сил під командуванням Адольфа Гітлера... Сировина, родючі землі на підкорених територіях і їх ресурси робочої сили повинні бути використані повністю і найдобросовіснішим чином в ім'я Німеччини...» [11].

Всього відомо чотири так звані «програми Заукеля». Перша почалася у квітні 1942 р. і закінчилась приблизно у серпні того ж

року. Друга тривала з вересня 1942 р. по січень 1943 р. Третя і четверта розраховувались на рік і припадали відповідно на 1943-й та 1944-й роки. Кожна із них передбачала вивезення на нацистську каторгу максимально можливої кількості працездатного населення, зрозуміло, й з Поділля, що входило до райхскомісаріату «Україна» – основної бази постачання трудових ресурсів зі Сходу.

Окупувавши Подільський край, гітлерівські загарбники встановили тут жорстокий окупаційний режим, який поглиблювався розташуванням неподалік Вінниці надсекретних об'єктів Райху – ставок А. Гітлера «Вервольф» та Г. Герінга «Штайнбрух». Невдовзі шаленіючі терор і насильство переросли у відвертий геноцид проти місцевого населення.

Однією з його форм була примусова депортація мешканців регіону на каторжні роботи до Райху, яку новоявлені людологи поміж собою цинічно називали «полюванням за черепами» і здійснювали нелюдськими методами. Так, в архівному документі (фільтраційній справі О. Р. Барана із с. Романів Хутір Іллінецького району Вінницької області) читаємо: «...Фашисти не вважали нас за людей. Їх жорстокість не знала меж. Вони спалили мою хагу, вбили матір, а мене насильно забрали в Німеччину...» [12].

Всього окупантам вдалося вивезти на рабську працю в Німеччину 195800 подолян: 117230 чол. із Кам'янець-Подільської (тепер: Хмельницької) області і 78650 чол. – з Вінницької (з урахуванням кількості депортованого населення з Монастирищенського району, який до 1954 року перебував у складі Вінниччини).

Приступивши до так званого «вербування» робочої сили, яка розглядалась як виключно дармова, гітлерівці попервах активно використовували пропагандистський та соціальний тиск. Пропагандистські зусилля окупантів будувались на відвертій брехні і зводилися до створення в уяві людей образу Німеччини як квітучого європейського раю, нав'язування подолянам думки про те, що окупаційна влада не є ворожою, що вона, пропонуючи вигідні умови праці та прожиття в Німеччині, піклується про благополучне майбутнє місцевих громадян. Для цього відомством Геббельса, численними структурами окупаційної адміністрації використовувались преса, усна та наочна агітація, адміністративно-пропагандистський ресурс.

«Робітники, Робітниці!

Німецька армія звільнила Вас від терору Сталіна та жидобольшевицьких комісарів...

Німеччина може й хоче Вам допомогти, – говорилося, зокрема, в агітаційних листівках, що з'явилися чи не в усіх населених пунктах

краю. – У Німеччині одержите Ви працю і хліб. Німці забезпечать Вам людяне відношення та добре існування. Ви дістанете від німців достатнє харчування. Ваші родини будуть забезпечені...» [13].

Соціальний тиск ґрунтувався на створенні нестерпних умов для життя на окупованій території. Його складовими компонентами були тотальне пограбування, організація штучного голоду, безробіття, різке падіння життєвого рівня населення та масові фізичні розправи над ним. Подальше примусове вивезення населення на нацистську каторгу базувалось виключно на насильстві. Лише зовсім незначна частина подолян, позбавлених засобів для існування, обманутих геббельсівською пропагандою, виїхала на роботу в Німеччину добровільно.

Депортація українського населення, в тому числі мирних подолян, що офіційно обставлялась окупаційною владою як виконання згаданих «програм Заукеля», означала реалізацію на практиці гітлерівської расової теорії «неповноцінності народів», здійснювалась методом наростаючого насильства.

Повсюдно систематично влаштовувалися облави: у житлових кварталах, на базарах, у кінотеатрах, церквах. Кожен працездатний, що волею обставин перебував там, ставав невільником. Людей хапали також під час сільських свят, на вулицях, у полі, ганялися за ними з собаками, шукали в льохах та на горищах. І всіх відправляли у рабство.

«...Я з подругами переховувалась у скирті соломи. Вороги вислідили нас. При мені закололи одну дівчину, яка потрапила їм у руки першою, а решту витаскали із скирти і загнали в товарні вагони та відправили в Німеччину...» (зі спогадів А. А. Душник, с. Дубина Комсомольського району Вінницької області) [14].

«...У травні місяці... під час облави в місті Вінниці мене захопив загін СС. З Вінниці відправлений на роботи в Німеччину...» (з фільтраційної справи В. А. Карча, с. Малі Крушлинці Вінницького району) [15].

«Деся в кінці червня 1943 року німці і поліція влаштували в Гранові облаву. Був святковий день, тому ніхто не вірив, що таке може статися. Тоді схопили багато людей, близько сотні чоловік. Поліція пояснювали, що беруть тільки 1925, 1924, 1923-ті роки, але брали всіх... Машинами нас повезли в Гайсин. Тут було ще більше німців. Всі озброєні, з собаками... Вони заштовхали нас в товарні вагони. Хто пробував щось сказати, того били...» (з фільтраційної справи Л. П. Шевчук, с. Гранів Гайсинського району Вінницької області) [16].

Подібних прикладів можна навести чимало.

Насильницьким чином вивозилися до Німеччини навіть цілі сім'ї з малолітніми дітьми. Так, найменшній із забраної сім'ї Мироновських В'ячеслав із с. Майдан-Бобрик Хмельницького району було всього 2 роки, а її сестричці Галинці – п'ять. Всього сім'я Мироновських складалася з 6 осіб. Крім цієї сім'ї із Майдана-Бобрика були насильно відправлені в Німеччину сім'ї Г. М. Гончара (6 осіб), П. І. Мазуркевича (5 осіб), Д. П. Джулинського (3 особи), П. С. Коновала (4 особи), Д. П. Педика (4 особи), А. Г. Захарчука (4 особи), З. Г. Григуса (7 осіб) та ін. [17].

Максимальної інтенсивності депортації досягли на заключному етапі перебування нацистських загарбників на подільській землі. Тоді «полювання за черепами» переросло в тотальну «мобілізацію» усіх, хто лише потрапляв у руки людоловів.

«Під час відступу німців з нашого села останні почали хапати всіх підряд і насильно, під загрозою застосування зброї, відправляти на роботу в Німеччину. Ми всі переховувалися, хто де міг... Ранесенько, 16 лютого 1944 року, я відважився прийти в хату, щоб щось попоїсти. Але вийти не встиг. Був схоплений німцями. Крім мене їм вдалося схопити ще 4 чоловік. Всіх нас відправили в Німеччину...» (з фільтраційної справи І. М. Загубського, с. Андріанівка Грицівського району Хмельницької області) [18].

Такими ж нелюдськими, як сама мобілізація, було і етапування майбутніх рабів на нацистську каторгу. Під конвоєм «завербованих» відводили на вокзал і, немов худобу, завантажували у товарні вагони, двері яких наглухо замикалися. Причому їх не відкривали по кілька днів, доки поїзд не прибуде до визначеного пункту.

«...Як везли нас з Немирова до Перемишля, то за весь цей час вагони зовсім не відкривали...» (з фільтраційної справи Г. П. Шевчук, с. Воробіївка Немирівського району Вінницької області) [19].

Крім того, вагони завантажувалися настільки щільно, що пасажирам вистачало місця лише для сидіння. Про інші зручності не могло бути й мови. Зокрема, вагони зовсім не опалювалися, внаслідок чого, як визнавали самі нацистські чиновники, пізньої осені чи взимку доводилося замість робітників вивантажувати трупи, на що, зокрема, вказував у своїй доповіді від 20 лютого 1942 року міністеральдиректор Мансфельд [20].

Не було й організованого харчування, кожен перебивався в дорозі тим, що взяв із собою, а то й просто голодував.

«...Везли нас у закритих вагонах 10 днів. Весь цей час зовсім не годували...» (з фільтраційної справи О. М. Крицької, с. Дашів Іллінецького району Вінницької області) [21].

«...Як ми уже сіли в той розклятий поїзд, що він нас так далеко завів, ми дуже і дуже плакали... А як став уже рушати поїзд, то ми всі так кричали, що я не знаю, куди було чути той крик, гірше як на який пожар в 100 раз. Але цей крик нічого нам не допоміг, а тільки ми позакричали і від плачу дуже боліла голова...» (з листа з нацистської каторги Ганни Чекорської, с. Велика Клітна Базалійського району Кам'янець-Подільської області, 25 жовтня 1943 р.) [22].

Відступаючи, через катастрофічну нестачу часу гітлерівці нерідко були неспроможні відправити у свій тил робочу силу. І тоді йшли на зухвалі злочини.

13 березня 1944 року нацистські загарбники ввіймали 300 мешканців с. Яланця Бершадського району і відправили на місцеву залізничну станцію. Не маючи можливості евакуювати невільників, закрили бранців у станційних приміщеннях, поспішно намагалися спалити їх. Не дали статися біді розвідники однієї з частин наступаючої Червоної армії... [23].

Аналізуючи по районах Вінниччини кількісні показники насильно вивезених гітлерівцями до Райху цивільних громадян, впадає у вічі строкатість цифрових даних. Так, якщо із тодішнього Монастирищенського району на нацистську каторгу вивезено 5711 чол., Хмільницького – 4868, Гайсинського – 4862, Теплицького – 3892, Калинівського – 3613, то з Могилів-Подільського – 37, Шаргородського – 32, Тульчинського – 29, Бершадського – 20, Чечельницького – 9, Крижопільського – 3. Це пояснюється тим, що територія Вінницької області була поділена між двома агресорами – гітлерівцями і їхніми румунськими сателітами, які мали різні погляди на використання дармової робочої сили. Згадувані мінімальні показники стосуються «Трансністрії», до якої відійшла частина Вінниччини.

Румунська сторона вважала, що брак робочих рук відчувається саме в неї, зокрема, в «Трансністрії» (території між Південним Бугом і Дністром, що відповідно укладеної 30 серпня 1941 р. в м. Тігіні (Бендерах) угоди між представниками німецького та румунського командування тимчасово потрапила під румунський контроль), котру належало поспішно освоювати і належним чином експлуатувати, щоб максимально скористатись усіма її багатствами, а тому забороняла будь-яке вивезення звідси працездатного населення, розглядаючи його як своїх підданих. У Державному архіві Вінницької області зберігся документ, датований 11 квітнем 1942 р., що підтверджує це, – розпорядження префекта Могилівського повіту «не видавати віз на виїзд до Німеччини кваліфікованих спеціалістів, оскільки в Трансністрії відчувається нестача робочої сили» [24].

Цікаво, що робітники з Північної «Трансністрії» (Вінниччини) не вивозилися навіть у Румунію.

Враховуючи заслуги адміністрації диктатора Й. Антонеску перед нацистським Райхом, гітлерівці до пори до часу стримувалися від глузу над своїм лакузою. Тому заборона на вивіз робочої сили з «Трансністрії», зокрема з її північної частини, діяла і виконувалася доки існувала сама провінція – до 29 січня 1944 року (тоді з волі німців її цивільна адміністрація була замінена військовою на чолі з генералом Потоп'яну, фактично повністю контрольованою відступаючими гітлерівцями). За час існування «Трансністрії» з її північної частини до Німеччини виїхали хіба що одиниці добровольців. Решта (загалом 1388 чол.) були депортовані в Райх в лютому – першій половині березня 1944 року, коли тут ще встигли погосподарювати німці. Досягти більшого гітлерівці не зуміли.

У порівнянні з німецьким, румунський окупаційний режим був дещо ліберальнішим, проте таким же злочинним, експлуаторським. Ставлення румунських окупаційних властей до місцевого населення, що поневолило, у багатьох випадках було аналогічним ставленню німецьких рабовласників до остарбайтерів – найбільш безправної і гнобленої категорії іноземців у Райху.

Список використаних джерел і літератури

1. *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1945): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории: Пер. с нем. – М.: Воениздат, 1974. – С. 215–216.

2. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (Федеральний військовий архів, м. Фрайбург). – RW 19. – Nr 738.

3. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 7021. – Оп. 116. – Спр. 358. – Арк. 30–34.

4. Промышленность Германии в период войны 1939–1945 гг.: Пер. с нем. – М., 1956. – С. 189.

5. *Загорюлько М., Юденков А.* Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Экономика, 1974. – С. 64.

6. *Полян П.* Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – С. 37.

7. ДАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 116. – Спр. 358. – Арк. 34.

8. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RW 31/32.

9. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов. – В 8-ми т. – Т. 4. – М., 1990. – С. 532.

10. *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – С. 18.
11. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.). – М., 1965. – С. 268.
12. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 69012. – Арк. 1.
13. ДАВО. – Ф. Р-1358. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.
14. ДАВО. – Ф. Р-5022. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 1.
15. ДАВО. – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 69020. – Арк. 3.
16. ДАВО. – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 69063. – Арк. 6.
17. ДАВО. – Ф. П-425. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 103.
18. Державний архів Хмельницької області (ДАХО). – Ф. Р-6193. – Оп. 4. – Спр. 9395. – Арк. 2.
19. ДАВО. – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 4824. – Арк. 1.
20. *Першина Т.* Фашистский геноцид на Украине 1941–1944. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 102.
21. ДАВО. – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 22018. – Арк. 1.
22. Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942–1943 рр. / Передмова О. Алтухова, М. Слободян. – Хмельницький, 1995. – С. 16.
23. ДАВО. – Ф. Р-4422. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 56 зв.
24. ДАВО. – Ф. Р-2966. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 110.

**СПЕЦІАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ТА ФІЛЬТРАЦІЯ
РЕПАТРІАНТІВ-ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ
І ЦИВІЛЬНИХ ОСІБ В СПЕЦТАБОРІ НКВС СРСР
№ 0310 (М. ВОРОШИЛОВГРАД) У 1944–1946 РР.**

На основі вивчення документальної колекції перевірконо-фільтраційного табору НКВС СРСР № 0310 (м. Ворошиловград) здійснено спробу прикладного аналізу особливостей державної перевірки та фільтрації репатріантів-військовополонених і цивільних осіб органами внутрішніх справ, державної безпеки та військової контррозвідки на території Української РСР у 1944–1946 рр.

Ключові слова: спецконтингент, спецтабір, перевірконо-фільтраційний табір, спеціальна перевірка, фільтрація, трудове використання, Народний комісаріат внутрішніх справ, військова контррозвідка «СМЕРШ», військова прокуратура.

Потыльчак А. В. Специальная проверка и фильтрация репатриантов-военнопленных и гражданских лиц в спецлагере НКВД СССР № 0310 (г. Ворошиловград) в 1944–1946 гг.

На основе изучения документальной коллекции проверочно-фильтрационного лагеря НКВД СССР № 0310 (г. Ворошиловград) осуществлена попытка прикладного анализа особенностей государственной проверки и фильтрации репатриантов-военнопленных и гражданских лиц органами внутренних дел, государственной безопасности и военной контрразведки на территории Украинской ССР в 1944–1946 гг.

Ключевые слова: спецконтингент, спецлагерь, проверочно-фильтрационный лагерь, специальная проверка, фильтрация, трудовое использование, Народный комиссариат внутренних дел, военная контрразведка «СМЕРШ», военная прокуратура.

Potylochak, O. State verification and filtering of returnees-prisoners of war and civilians in the special camp of NKVD (USSR) № 0310 (Voroshilovgrad) during 1944–1946.

On the basis of documentary collections verification-filtration camp of NKVD № 0310 (Voroshilovgrad) was attempted applied systems analysis of the state verification and filtering of returnees-prisoners of war and civilians by police, state security and military counterintelligence in the Ukrainian SSR during 1944–1946.

Keywords: *prison population, special camp, verification-filtration camp, state verification, filtering, labor using, People's Commissariat of Internal Affairs, military counterintelligence «SMERSH», military prosecutor's office.*

Важливе місце в реалізації репресивної політики держави щодо радянських військовослужбовців, які в роки війни опинилися в оточенні, або ж, потрапивши в полон, стали бранцями гітлерівських катівень, посідали створені в роки Другої світової війни в системі Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР спеціальні табори (з лютого 1945 р. – перевірконо-фільтраційні). Окремі з цих установ у 1943–1946 рр. були створені та функціонували в Українській РСР. Розрізнені відомості НКВС СРСР дозволяють говорити про дислокацію у 1944–1946 рр. на території республіки чотирьох таких таборів (Сталінського № 0240; Харківського № 0258; Ворошиловградського № 0310 та Київського № 0327). Про історію розбудови і механізм функціонування цих перевірконо-фільтраційних таборів (далі – ПФТ), ведення агентурно-оперативної роботи і слідства серед «спецконтингенту», донедавна не лише загал вітчизняної громадськості, але й фахові історики практично нічого не знали. Водночас, вивчення системи та специфіки функціонування перевірконо-фільтраційних таборів має важливе наукове значення, оскільки дозволяє глибше зрозуміти механізм всеохоплюючого контролю тоталітарної влади над суспільством, доповнює загальну картину історії радянської держави сталінської доби, характеристику існуючої політичної системи, дозволяє оцінити її ефективність в умовах крайньої кризової ситуації.

Торкаючись історичного вивчення питання організації та функціонування спеціальних (перевірконо-фільтраційних) таборів, зокрема й на території України, зазначимо, що на тлі відносного опрацювання теми в останні півтора десятиліття істориками Російської Федерації [17–19; 22–24; 31], її дослідження в Україні донедавна практично не проводилися. Виключення становлять окремі праці Т. Пастушенко [26], М. Куницького [25], С. Гальчака [20; 21], а також кілька статей автора цієї розвідки [27–30], в яких порушуються питання перевірки та фільтрації репатріантів-остарбайтерів і колишніх військовополонених радянськими органами внутрішніх справ і державної безпеки на території Української РСР, досліджуються аспекти нормативно-правового забезпечення цього завдання, йдеться про діяльність перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС (МВС) на західному кордоні СРСР

у межах республіки. Водночас, специфіка організації та діяльності спецтаборів цього відомства в Україні, як історична проблема, залишається практично не дослідженою.

З огляду рівня наукового вивчення окресленої проблеми й стану джерельної бази, метою нашого дослідження є прикладний історичний аналіз специфіки державної перевірки та фільтрації репатріантів-військовополонених і цивільних осіб органами внутрішніх справ, державної безпеки та військової контррозвідки на території Української РСР у 1944–1946 рр. Спробу даного дослідження автор реалізує передусім на основі матеріалів документального комплексу перевірконо-фільтраційного табору НКВС СРСР № 0310, м. Ворошиловград (ф. Р-925 Державного архіву Луганської області) [6], а також документів з фондів Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України.

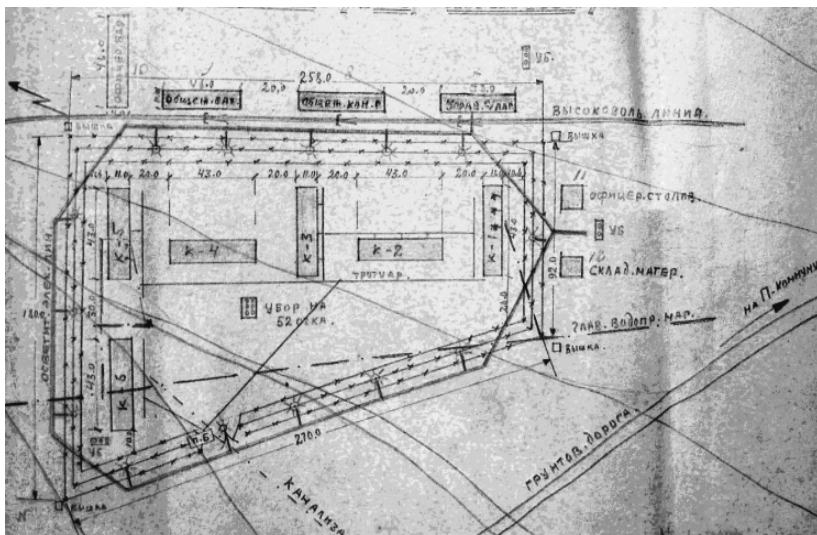
* * *

Управління спецтабору НКВС СРСР (з лютого 1945 р. – перевірконо-фільтраційного табору) № 0310 організували у квітні 1944 р. з дислокацією у Ворошиловграді [5, арк. 4]. Наказом НКВС СРСР начальником табору було призначено майора державної безпеки С. Стариченка [7, арк. 25]. Крім основного функціонального завдання – державною перевіркою та фільтрацією спецконтингенту, табір мав забезпечувати робочою силою копальні вугільних трестів комбінату «Ворошиловградвугілля».

До кінця червня 1944 року у складі ПФТ № 0310 організували сім табірних відділень (№№ 1–7) [9, арк. 16]. 25 липня 1944 р. заступник наркома С. Круглов підписав наказ НКВС СРСР № 00885 «Про передачу табірних відділень №№ 5 і 7 спецтабору № 0310 до складу табору військовополонених № 144» [1, прим. 117]. Станом на 14 серпня 1944 року у трьох діючих відділеннях табору знаходилося на перевірці 4878 осіб спецконтингенту (ліміт – 4 500 осіб). У табірному відділенні № 1 (сел. Паризька Комуна), при його лімітній наповненості у 2 000 осіб, утримувалося 2080 колишніх військовослужбовців і цивільних громадян. Табірне відділення № 3 у Краснодоні (ліміт спецконтингенту – 1500 осіб) у своїх бараках розміщувало 1589 чоловіків. Склад спецконтингенту четвертого відділення табору (ліміт – 1000) становив 1 209 осіб [12, арк. 2]. За даними «Журналу статистичного обліку наявності та руху контингенту в спецтаборах НКВС СРСР» за період з 10 липня до 30 листопада 1944 р. на обліку у спеціальному таборі НКВС СРСР № 0310 (м. Ворошиловград) як перемінний склад, знаходилося 5 040 звільнених із нацистського полону радянських військовополонених,

оточенців та інших осіб спецконтингенту, з яких дев'ятеро (0,46 %) померли [13, л. 1-18].

Режим утримання та охорони контингенту в спецтаборі № 0310 мало чим відрізнявся від подібного у таборах ГУТАБ НКВС СРСР. Наприклад, табірна зона відділення № 1 (сел. Паризька Комуна) являла собою обнесений трьома рядами колючого дроту, з сторожовими вежами по кутам, чотирикутник неправильної форми з сторонами 185:258:92:270 метрів. Весь периметр огорожі освітлювався та безперешкодно прострілювався. Всередині табірної зони розміщувалися шість бараків для спецконтингенту та велика вбиральня. З північного боку периметру зони спецконтингенту назовні вів перепускний пункт – це були ворота з вахтерським приміщенням поруч. Решта приміщень спецтабору знаходилися за межами зони спецконтингенту. З південного боку периметру зони до неї впритул розташовувалися приміщення табірної управління, гуртожитки конвойної охорони та вахтерів, а також приміщення офіцерського бару. Зі східного боку периметру дротяної огорожі зони розміщувалися приміщення офіцерської їдальні та матеріальний склад [11, арк. 2]. З сусіднім шахтарським селищем табірне відділення у напрямку на схід з'єднувала ґрунтова дорога. Територією табору проходили водопровід і високовольтна лінія [Див.: рис. 1].

Рис. 1. План-схема табірної зони відділення № 1 спецтабору НКВС СРСР № 0310, липень 1944 р. [11, арк. 2]

До весни 1945 року порядок організації і проходження державної перевірки колишніх військовослужбовців Червоної армії регламентувався постановою ДКО № 1069сс від 27 грудня 1941 р. «Про заходи з виявлення серед колишніх військовослужбовців Червоної армії, які перебували в полоні та в оточенні, зрадників Батьківщини, шпигунів і диверсантів» [15], постановою РНК СРСР № 1166-344сс від 24 січня 1944 р. «Про радянських військовополонених і примусово вивезених німцями радянських громадян, що знаходяться на звільненій території Франції та Італії» [16], згідно з якими всі червоноармійці, що були у полоні, через збірно-пересильні пункти надходять до спецтаборів НКВС на перевірку, звідти передаються до військкоматів для відправки до армії або частково на роботу в промисловість. Перевірку впродовж 1-2 місяців здійснювали органи військової контррозвідки «СМЕРШ» НКО.

3 весни 1945 року основним відомчим приписом, що врегулював різні питання організації та проведення фільтрації контингенту у ПФТ НКВС, була «Інструкція по роботі оперативно-чекістських відділів перевірконо-фільтраційних таборів НКВС СРСР», затверджена директивою заступника наркома внутрішніх справ В. Чернишова № 63 від 13 квітня 1945 р. [3, прим. 30, арк. 1]. Згідно з документом, основним завданням оперативно-чекістських відділів перевірконо-фільтраційних таборів НКВС СРСР під час перевірки та фільтрації контингенту було встановлення та арешт явних і прихованих співробітників розвідувальних, контррозвідувальних, поліцейських і каральних органів ворога, їхніх агентів, агентури іноземних розвідок, активних учасників і командного складу створених нацистами національних збройних формувань та антирадянських організацій, зрадників Батьківщини, активних пособників окупантів тощо. Осіб призовного віку, які пройшли перевірку та не викликали підозр, направляли до військкоматів. Контингент невійськовозобов'язаних – на місяць проживання (за винятком міст Москви, Ленінграда, Києва та прикордонної смуги), а також у постійні кадри промислових підприємств.

Перевірка контингенту ПФТ не мала тривати довше двох місяців, і лише у випадку «оперативної необхідності» могла бути подовжена до чотирьох. Сам процес перевірки та фільтрації прибулих до табору включав у себе три основні фази: перевірка на наявність таких осіб у розшукових списках НКДБ, ГУКР «СМЕРШ» і НКВС СРСР; ретельний допит особи, яка перевірялася, та свідків, що її знали; агентурна розробка спецконтингенту [3, прим. 30, арк. 2–7].

Після завершення війни в Європі НКВС СРСР скорегував порядок розподілу спецконтингенту для перевірки і фільтрації. 18 червня 1945 року заступник наркома В. Чернишов підписав директиву № 97 «Про облік і розподіл спецконтингенту, який підлягає перевірці в перевірконо-фільтраційних таборах НКВС». Надалі всі особи спецконтингенту, які надходили для перевірки до ПФТ, розподілялися оперативниками на дві категорії. До першої категорії віднесли всіх військовослужбовців Червоної армії, які знаходилися в полоні чи оточенні ворога. До другої – всіх цивільних громадян, які на окупованій території працювали старостами, поліцейськими, чи займали інші рядові посади в місцевій допоміжній адміністрації [3, прим. 46].

Виявлені нами архівні документи свідчать, що практика перевірки спецконтингенту в спецтаборі НКВС СРСР № 0310 далеко не завжди демонструвала відповідність вимогам відомчих директив та інструкцій, а випадки затягування її термінів були не такими вже поодинокими. Один з таких випадків набув розголосу в липні 1944 року, коли на гауптвахті табірного відділення № 3 на знак протесту проти необґрунтованого, на його думку, затягування перевірки оголосив голодування Мамченко Яків Артемович. Проведена військовою прокуратурою спецтабору перевірка виявила, що цей громадянин перебуває в таборі вісім місяців, і органи військової контррозвідки зовсім не поспішають завершувати фільтраційний процес [10, арк. 12].

Зафіксовано непоодинокі факти, коли до спецтабору на перевірку потрапляли особи, котрі, якщо слідувати чинним нормативним приписам, не мали там опинитися взагалі. Наприклад, проведена у кінці липня 1944 року прокурорська перевірка виявила серед спецконтингенту табірної відділення № 4 одразу кількох таких людей: «[...] Літєв Ол[ексій] Сергійович, 1915 р[оку] народження, в полоні не був, і на окупованій території не знаходився. Каштанов Василь Федорович, 1923 року народження, в полоні не був, і на окупованій території не знаходився [...]» [10, арк. 20 зв.]. Здійснене в кінці серпня 1944 року прокурорське обстеження спецконтингенту 1-го та 2-го табірних відділень дозволило виявити цілу групу з чотирнадцяти колишніх військовополонених, оточенців і просто цивільних громадян, котрі, або відверто незаконно були направлені на спецперевірку, або ж їхнє перебування у спецтаборі викликало більше ніж сумніви. Особливо кричущим є приклад капітана Шеремета Кузьми Федоровича, 1908 року народження, уродженця містечка Батурин Чернігівської області. Потрапивши до німецького

полону та опинившись у таборі для військовополонених, Кузьма Федорович через два дні втік звідти та дістався додому, де й мешкав до приходу Червоної армії. Державну перевірку він пройшов у 29-му окремому полку резерву офіцерського складу та за її результатами командуванням фронту був направлений на три місяці в штрафний батальйон. Перебуваючи на передовій Кузьма Федорович отримав тяжке поранення та інвалідність, і після тримісячного лікування, незважаючи на те, що кров'ю спокутав свою провину, знову був направлений місцевим військкоматом на спеціальну перевірку до ворошиловградського табору № 0310. Навіть необтяжений гуманністю помічник військового прокурора цієї установи вгледів у таких діях «явне беззаконня з боку військкомату» [10, арк. 138]. Цей ряд прикладів невинуватої сваволі тих, від чийого рішення залежали подальші долі людей, можна продовжувати: «[...] мешкав на окупованій території, у німців не служив [...] був мобілізований до лав Червоної армії, брав участь у боях на фронті, був поранений, після видужання Ворошиловградським пересильним пунктом направлений до спецтабору [...] Потрапив в оточення, в таборі знаходився сім днів, звідки втік, поступив у партизанський загін [...] був поранений [...] після видужання пересильним пунктом був направлений до спецтабору [...] Знаходився в німецькому полоні, звідки втік додому. З приходом Радянської армії був мобілізований [...] служив [...] був поранений, після видужання Батуринським військкоматом Чернігівської області направлений до спецтабору. [...] Мешкав на окупованій території, у німців не служив, з приходом Червоної армії був взятий до армії, знаходився на фронті, був поранений [...]» [10, арк. 139–139 зв.].

Серед контингенту, що проходив перевірку в спецтаборі 0310, перебували й цивільні особи другої облікової категорії. Як видно з документів, у практиці роботи спецтабору частими були випадки, коли за колючий дріт для спеціальної перевірки потрапляли не лише громадяни, які в силу різних обставин, в той чи інший спосіб, співпрацювали з окупантами в органах місцевої допоміжної адміністрації, але й цивільні особи не призовного віку, що працювали на рядових посадах на відновлених ворогом підприємствах. Були навіть такі, хто потрапив до спецтабору після довгих місяців і років переховування від ворога на окупованій території. Матеріали прокурорської перевірки початку вересня 1944 року засвідчують нерідкість таких ситуацій. «[...] Яків Аронович, 1894 року народження, мешкав на окупованій території, у німців не служив і ніде не працював, по національності єврей, в

с[пец]т[абір] направлений пересильним пунктом № 3292. [...] Іван Максимович, 1897 року народження, при німцях працював один місяць шляховим сторожем, інвалід другої групи, направлений до спецтабору Попаснянським райвідділом УНКДБ. [...] Євген Петрович, 1892 року народження, три місяці служив секретарем сільської управи, після звільнення псаломщик. [...] Іван Григорович, 1895 року народження, інженер будівн[ицтва] авіаційн[ого] заводу, мешкав на окупованій території, у німців не служив і не працював. [...] Іван Дем'янович, 58 років, мешкав на окупованій території, два тижні працював десятником, не письменний. [...] Іван Петрович, мешкав на окупованій території, у німців не служив, з приходом Червоної армії був взятий до війська, знаходився на фронті, був поранений [...]» [10, арк. 139–139зв.].

Окремі особи потрапляли до спецтабору навіть після тривалої перевірки органами НКВС-НКДБ. Наприклад, серед контингенту ворошиловградської установи був Петро Іванович К[...], 1913 року народження, який знаходився на окупованій території та працював начальником залізничної станції Проскурів. Після визволення міста, цього громадянина протягом двох місяців перевіряли у місцевому управлінні НКДБ, звільнили з під варті та направили до міського військкомату Проскурова. Не звернув уваги на результати державної перевірки, працівники військкомату замість діючої армії направили Петра Івановича до ... спецтабору НКВС [10, арк. 139–139зв.].

У 1944–1945 рр. необґрунтоване призначення військкоматами, органами НКВС, НКДБ чи контррозвідки НКО «СМЕРШ» громадянам, які перебували на окупованій території, повторної чи додаткової спецперевірки були поширеним явищем. Наприклад, 3 серпня 1944 року помічник військового прокурора спецтабору 0310 доповідав своєму безпосередньому керівництву про факт необґрунтованого зтягування перевірки співробітниками відділення військової контррозвідки «СМЕРШ» табірної підрозділу № 1 восьми осіб старших вікових категорій спецконтингенту, які не підлягали призову на військову службу [10, арк. 24].

Мали місце випадки незаконного застосування дисциплінарних стягнень щодо осіб із спецконтингенту. Подібний обурливий факт був викритий прокуратурою спецтабору при перевірці гауптвахти 1-го та 2-го табірних відділень, де на початку вересня 1944 року відбували тридобовий арешт двоє осіб, які опинилися там лише тому, що так захотілося оперуповноваженому «СМЕРШу», котрий забажав покарати цих людей за банальне спізнання на допит до відділення військової контррозвідки [10, арк. 54–54зв.].

Опрацювання комплексу контрольно-спостережних справ спецконтингенту ПФТ № 0310, що відклалися за період з червня 1944 по грудень 1945 рр. (235 одиниць зберігання), дозволяє оцінити кілька важливих показників перевірконо-фільтраційного процесу. Зокрема, вивчення справ спостережного провадження за їх крайніми хронологічними реперами робить можливим аналіз динаміки фільтрації спецконтингенту за показником тривалості перевірки, а вибірка по кримінальним статтям, що інкримінувалися мешканцям табірних бараків, дозволяє визначити пріоритети репресивних органів у цій сфері.

Таблиця 1. *Тривалість державної перевірки та фільтрації фігурантів контрольно-спостережних справ із числа спецконтингенту ПФТ № 0310 (м. Ворошиловград) у 1944–1945 рр.¹*

Інкриміновані карні статті	Всього осіб	Тривалість перевірки та фільтрації										
		До 1 місяця	1-2 місяці	2-3 місяці	3-4 місяці	4-5 місяців	5-6 місяців	6-7 місяців	7-8 місяців	8-9 місяців	9-10 місяців	До 1 року
58 КК УРСР ²	274	38	96	83	8	22	2	5	1	6	5	8
193 КК УРСР ³	30	2	9	6	5	5	-	-	-	-	-	3
Разом	304	40	105	89	13	27	2	5	1	6	5	11
Разом у %	100	13	34,6	29,3	4,3	8,9	0,6	1,7	0,3	1,9	1,7	3,7

Примітки:

1) Таблицю складено автором за даними: ДАЛО, ф. Р-925, Опис фонду. – 39 арк.

2) Ст. 58 пп. 1а-14 Кримінального кодексу УРСР передбачали покарання за «зраду батьківщині», «шпигунство», «контрреволюційну пропаганду та агітацію», «контрреволюційний саботаж» тощо.

3) Ст. 193 п. 7. КК УРСР передбачала покарання «за дезертирство». (Див.: Уголовный кодекс Украинской ССР: Официальный текст по состоянию на 1 июня 1942 г. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1942. – 224 с.)

З вище поданої таблиці видно, що більшість осіб «перемінного складу» ПФТ № 0310, на який оперативниками було заведено контрольно-спостережні справи (а це лише невелика частина спец-

контингенту), перевірялися протягом одного-трьох місяців, тобто в терміни, визначені відомчими положеннями та інструкціями НКВС СРСР. Таких ми нарахували 194 особи, що становить 64 % фігурантів контрольно-спостережних справ. Решта 110 осіб спецконтингенту (36 % фігурантів КСС), як видно з крайніх дат їхніх справ, були перевірені в терміни від трьох місяців до одного року, що було порушенням відомчих нормативних приписів. В одинадцяти випадках зафіксовано особливо кричущі факти затягування процедури фільтрації на терміни від десяти місяців до одного року [Див.: табл. 1].

До середини літа 1945 року надходження нових партій спецконтингенту в перевірконо-фільтраційні табори НКВС поступово припинилося. Все виразнішими ставали перспективи ліквідації подібних установ після передачі їх перевіреного контингенту у постійні кадри промислових підприємств. 18 серпня 1945 року ДКО СРСР ухвалив постанову № 9871 «Про направлення на роботу в промисловість військовослужбовців Червоної армії, звільнених із німецького полону, та репатріантів призовного віку» [15].

На виконання цього рішення заступник наркома внутрішніх справ В. Чернишов і заступник наркома вугільної промисловості СРСР Т. Литвинов 9 жовтня 1945 року підписали спільний наказ № 001179/412с «Про ліквідацію ПФТ НКВС № 0310 і передачу утримуваного в ПФТ № 0310 спецконтингенту в постійні кадри комбінату «Ворошиловградвугілля». Міжвідомчий припис вимагав протягом місяця весь спецконтингент табору в складі робочих батальйонів передати комбінату «Ворошиловградвугілля». Ту частину спецконтингенту, що не підлягала передачі в робочі батальйони (військовослужбовці німецької армії та інших ворожих формувань), наказувалося в тижневий термін вивезти на спецпоселення, а табір ліквідувати [2, прим. 8].

Проте перевірка залишеного в табірних зонах спецконтингенту продовжувала затягуватися. 21 листопада 1945 року заступник союзного наркома внутрішніх справ В. Чернишов підписав директиву № 211 «Про передачу спецконтингенту, який не підпадає під дію директиви НКВС СРСР № 149 1945 року, до складу робочих батальйонів і в постійні кадри промисловості» [3, прим. 97]. Незважаючи на це, станом на 1 січня 1946 рік у перевірконо-фільтраційному таборі № 0310 залишалось ще 1 447 осіб спецконтингенту, який продовжували використовувати на вугільних копальнях комбінату «Ворошиловградвугілля» [14, л. 1]. Остаточна ж ліквідація цього перевірконо-фільтраційного табору була здійснена наказом НКВС СРСР № 00123 від 16 лютого 1946 р. [4, прим. 19].

Отже, проведений автором порівняльний аналіз директив, наказів, інструкцій НКВС, НКДБ і контррозвідки НКО «СМЕРШ» з питань організації і проведення спеціальної перевірки та фільтрації колишніх військовополонених і цивільних осіб у спеціальних (перевірочно-фільтраційних) таборах НКВС СРСР – з одного боку, та практики реалізації цих завдань у ПФТ № 0310 (м. Ворошиловград) – з іншого, дозволяють стверджувати, що подібна робота на місцях здійснювалася з нерідкими і суттєвими порушеннями не лише відомчих нормативних приписів, але й чинного кримінального та процесуального закону. Досліджена на сьогодні документальна база не дає можливості встановити кількісне співвідношення виявлених порушень порядку і процедури державної перевірки та фільтрації спецконтингенту із загальною чисельністю перевірених у цьому таборі осіб, а відтак, цей аспект проблеми потребує подальшого вивчення.

Список використаних джерел і літератури

1. Накази НКВС СРСР за 1944 р. з № 006 по № 00890 (18 січня 1944 р. – 27 липня 1944 р.) // Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). – Ф. 45. – Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР. – Оп. 1. – Спр. 121. – 119 прим.
2. Накази НКВС СРСР за 1945 рік з № 001105 по № 001560 (27 вересня 1945 р. – 31 грудня 1945 р.) // ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 138. – 56 прим.
3. Директиви НКВС СРСР за 1945 рік з № 4/18/4с/20с по № 257 (17 січня 1945 р. – 31 грудня 1945 р.) // ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 144. – 111 прим.
4. Накази МВС СРСР за 1946 рік з № 002/001 по № 00701 (3 січня 1946 р. – 19 липня 1946 р.) // ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 152. – 111 прим.
5. Журнал дислокації таборів, спецшпиталів для військовополонених і робочих батальйонів інтернованих колишнього УПВ МВС УРСР за 1943–1951 роки (5 жовтня 1959 р. – 14 жовтня 1959 р.) // ГДА МВС України. – Ф. 83 – Фонд облікових документів НКВС, МОГП, МВС УРСР. – Оп. 1. – Спр. 228. – 54 арк.
6. Опись фонду (16 декабля 1958 г. – 4 февралю 1959 г.) // Державний архів Луганської області (далі – ДАЛЮ). – Ф. Р-925 – Управління військової прокуратури ПФТ № 0310 відділу у справах військовополонених та інтернованих УНКВС Ворошиловградської області. – Оп. 1. Спр. Опис фонду. – 39 арк.

7. Директивные указания отдела спецлагерей НКВД СССР (13 декабря 1944 г. – 30 октября 1945 г.) // ДАЛО. Ф 925. Оп. 1. – Спр. 1. – 67 арк.

8. Приказы и директивные указания военного прокурора Харьковского военного округа (7 июля 1944 г. – 22 декабря 1944 г.) // ДАЛО. – Ф. 925. – Оп. 1. – Спр. 11. – 70 арк.

9. Приказы и инструкции по режиму и охране спецконтингента. Директивные указания о трудовом использовании военнопленных (30 августа 1944 г. – 3 декабря 1945 г.) // ДАЛО. – Ф. 925. – Оп. 1. – Спр. 22. – 68 арк.

10. Приказы управления спецлагеря о выделении дознавателей и об их работе. Докладные записки помощников военного прокурора о проделанной работе (30 июня 1944 г. – 19 декабря 1944 г.) // ДАЛО. – Ф. 925. – Оп. 1. – Спр. 25. – 176 арк.

11. Генеральные планы лагерных отделений (1944 г.) // ДАЛО. – Ф. 925. – Оп. 1. – Спр. 41. – 22 арк.

12. Месячные планы и анализы производственной деятельности лагерных отделений (24 мая 1944 г. – 5 октября 1945 г.) // ДАЛО. – Ф. 925. – Оп. 1. – Спр. 44. – 97 арк.

13. Журнал статистического учета наличия и движения контингента в спецлагерях НКВД СССР за 1944 год // Государственный архив Российской Федерации (Далее – ГАРФ). – Ф. 9408с. – Отдел проверочно-фильтрационных лагерей НКВД СССР (1945–1946 гг.) – Оп. 1с. – Д. 13. – лл. 1–18.

14. Журнал статистического учета наличия и движения контингента в проверочно-фильтрационных лагерях НКВД СССР за 1946 год // ГАРФ. – Ф. 9414. – Главное управление лагерей НКВД СССР. – Оп. 1. – Д. 1265.

15. Материалы Государственного Комитета Оборона СССР [Электронный ресурс]: по материалам сайта «Архивы России» // Перечень документов Государственного Комитета Оборона СССР (1941–1945 гг.). – Режим доступа: <http://tashv.narod.ru/PostanovGKO>.

16. *Агеносов В.* Затянувшееся забвение // Информпространство. Ежемесячная газета. – 2008. – № 5 (106) [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.informprostranstvo.ru/NO5_2008/tmigranti.html.

17. *Бичехвост А. Ф.* К истории создания специальных и проверочно-фильтрационных лагерей и организации в них «государственной проверки» / А. Ф. Бичехвост // Военно-исторические исследования в Поволжье. – Саратов: «Научная книга». 2006. – С. 256-280.

18. *Бичехвост А. Ф.* К истории создания и функционирования специальных лагерей для советских военнопленных / А. Ф. Бичехвост // История пенитенциарной системы России в XX веке. Сборник материалов международного научного семинара. – Вологда: ВИПЭ ФСИН России, 2007. – С. 62–73

19. *Бичехвост А. Ф.* История репатриации советских граждан: трудности возвращения (1944–1953 гг.): монография / А. Ф. Бичехвост. – Саратов: Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2008. – 536 с.

20. *Гальчак С. Д.* На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.): монографія / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.

21. *Гальчак С. Д.* Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти: дис... д-ра. іст. наук / 07.00.01 / С. Д. Гальчак / Ін-т історії України НАН України. – К., 2011. – 491 с.

22. *Говоров И. В.* Репатриация на Северо-Западе РСФСР 1944–1949 гг.: дисс... канд. ист. наук / 07.00.02/ И. В. Говоров / Санкт-Петербургский ун-т МВД РФ. – СПб., 1998. – 322 с.

23. *Долгов Д. В.* Специальный лагерь НКВД СССР № 240 / Д. В. Долгов // Исторические науки. – 2009. – № 5. – С. 11–12.

24. *Долгов Д. В.* Проверочно-фильтрационный лагерь НКВД № 240 (продолжение) / Д. В. Долгов // Исторические науки. – 2010. – № 1. – С. 20.

25. *Куницький М. П.* Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М. П. Куницький: Монографія. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.

26. *Пастушенко Т. В.* «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні / Т. В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України, Нім. Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с.

27. *Потильчак О. В.* Перевірконо-фільтраційні пункти НКВС СРСР для «переміщених осіб» на Волині у 1944 році / О. Потильчак, М. Терентьев // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: Матеріали ХХХ Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 292–297.

28. *Потильчак А. В.* Проверочно-фильтрационные пункты НКВД-МВД в системе учреждений репатриации перемещенных лиц на территории Украины в 1944–1947 годах / А. В. Потильчак // Историк и его время. Памяти профессора В. Б. Конасова: сборник статей / под. ред. В. В. Попова; сост. А. Л. Кузьминых. – Вологда: Граффити, 2010. – С. 305–316.

29. *Потильчак О. В.* Перевірконо-фільтраційні пункти НКВС СРСР для переміщених осіб на території України у 1944 році / О. В. Потильчак // Воєнна історія. – 2010. – № 3 (51). – С. 110–117.

30. *Потильчак О. В.* Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки «переміщених осіб» органами внутрішніх

справ і державної безпеки в Україні (1944–1947 рр.): історичний аспект / О. В. Потильчак // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. - № 202. – Част. 2. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. – С. 124–131.

31. *Шевченко В. В.* Деятельность лагерей специального назначения НКВД СССР в 1941–1946 годах: дис. канд. ист. наук. / 07.00.02 / В. В. Шевченко / Волгоградский государственный университет. – Волгоград, 2010. – 247 с.

**«НІМЕЧЧИНА ЧЕКАЄ НА ВАС...»:
ПРОПАГАНДИСТСЬКЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ВЕРБУВАННЯ «ОСТАРБАЙТЕРІВ» НА ТЕРЕЇНАХ ЗОНИ
ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ**

Охарактеризовано особливості здійснення нацистської пропаганди, спрямованої на залучення населення окупованих областей України, що входили до складу зони військової адміністрації, на роботу до Німеччини. Увагу зосереджено на основних засобах пропаганди, ступені її впливу на населення, позиції військових властей щодо вербувальних акцій.

Ключові слова: пропаганда, «остарбайтери», військова адміністрація, відділ пропаганди У, депортація.

Титаренко Д. Н. «Германия ждет вас...»: пропагандистское обеспечение вербовки «остарбайтеров» на территории зоны военной администрации.

Охарактеризованы особенности осуществления нацистской пропаганды, направленной на привлечение населения оккупированных областей Украины, входивших в состав зоны военной администрации, на работу в Германию. Акцентируется внимание на основных пропагандистских средствах, степени их влияния на население, позиции военных властей относительно вербовочных акций.

Ключевые слова: пропаганда, «остарбайтеры», военная администрация, отдел пропаганды У, депортация.

Tytarenko D. M. «The Germany are waiting on you...»: the propaganda support of recruitment of «ostarbeiters» in the zone of military administration.

The peculiarities of the Nazi propaganda aimed in attracting people of the occupied regions of Ukraine (zone of the military administration) for the forced work in Germany are characterized. The main propaganda tools, their effects on population, the position of military authorities regarding the recruitment of «ostarbeiters» are analyzed.

Key words: propaganda, «ostarbeiters», military administration, department of propaganda U, deportation.

У системі німецьких заходів із набору робочої сили на окупованій території Радянського Союзу, і України зокрема, ваго-

ме місце відводилося пропаганді. Проте її застосування мало свої особливості, що пояснювалися регіоном окупації, діями структур та інституцій, відповідальних за реалізацію пропагандистських заходів. До певної міри вони проявилися і на теренах східних областей України, що входили до складу зони військової адміністрації. Попри те, що як у вітчизняній [2, с. 158–159; 6; 7, с. 113; 8, с. 87; 9], так і в зарубіжній історіографії [5, с. 389; 25, s. 260–261] ці особливості знаходили своє відображення, більш детального розгляду потребує питання, пов'язане з основними пропагандистськими засобами, що застосовувалися на цій території, ступенем їхнього впливу на населення, місцем і роллю органів військового управління в організації пропаганди.

Ключову роль в пропагандистському забезпеченні вербувальної кампанії відіграли пропагандистські структури вермахту – відділ пропаганди U («Україна») та роти пропаганди, що діяли в умовах тісних контактів із структурами Міністерства окупованих східних областей і Міністерства пропаганди, забезпечення пропагандистськими матеріалами з їхнього боку.

В якості найпоширеніших засобів пропагандистської обробки населення виступила преса, інформаційні, аналітичні та художньо-публіцистичні жанри якої широко використовувалися з метою забезпечення вербувальних акцій. Поширення набуло друкування матеріалів, присвячених німецькому способу життя, системі цінностей німецького суспільства, що, звісно, сприяло формуванню позитивного образу Німеччини в місцевого населення. На сторінках періодичних видань систематично публікувалися уривки і навіть цілі листи тих, хто виїхав на роботу до Німеччини. Текстологічний їх аналіз свідчить, що при характеристиці умов перебування робітників зі Сходу у Німеччині наголос реальними чи уявними авторами цих листів робився на наступних пунктах: 1) легка необтяжлива робота; 2) достатнє харчування; 3) широкі можливості для проведення дозвілля. З метою надання більшої достовірності листам практикувалася їхня публікація з адресами місцевих мешканців, що за оцінкою органів військового управління справляло враження на недовірконо налаштованого читача [16, Вл. 21]. З урахуванням високого рівня довіри саме до епістолярних матеріалів, які в уяві громадськості мали конкретного адресата та адресанта, що, безперечно, підвищувало рівень довіри до них з боку цільової аудиторії, практикувалося транслювання текстів листів «остарбайтерів» через радіо [16, Вл. 21] і навіть використання їх у плакатній пропаганді в якості серії під назвою «Лист робітника з Німеччини» [13, Вл. 44, 65, 67].

З огляду того, що успіх пропагандистських акцій чималою мірою залежав від можливості створення та поширення візуальних образів про Німеччину, потужним засобом пропагандистського впливу став кінематограф. З урахуванням того, що в нацистській Німеччині, так само як і в Радянському Союзі, кінематограф був покликаний не лише відображати дійсність, але й змінювати її у відповідності зі заздалегідь визначеними взірцями, на окупованій території його можна розглядати в якості як важливого інструменту прямої пропаганди, так і джерела формування громадської думки [25, р. 230].

Це досить чітко усвідомлювалося і керівництвом німецьких пропагандистських структур, які у своїх звітах наголошували на тому, що перегляд німецьких кінострічок матиме величезне значення і для місцевого населення, що таким чином зможе одержати уявлення про високий рівень німецького кіномистецтва [15, Betr.: Propaganda-Staffel Mariupol, Tätigkeitsbericht für die Zeit v. 1.7.43.–1.8.43]. Фактично саме кінематограф значною мірою сприяв ознайомленню з іншими країнами, дозволяв візуалізувати ті образи, які склалися під впливом інших джерел інформації, спілкування з солдатами окупаційних військ. В багатьох випадках, як зазначалося навіть у звітах німецьких спецслужб, що діяли на окупованій території, «...німецькі художні фільми... розглядаються як приклад німецьких можливостей та знань» [14, Betr.: Meldungen aus den besetzten Ostgebieten, № 32 v. 4.12.1942. Auswirkungen deutscher Spielfilme in der Ukraine].

Розглядаючи питання про вплив кінематографу на населення не можна не відзначити, що, за визнанням німецької сторони, більшість фільмів, які демонструвалися, були досить одноманітними і поверхневими. Ресторанні та готельні сцени, елегантні меблі, феодальні маєтки, дорогі автомобілі аристократичний одяг, що фігурували в більшості фільмів, на думку окупаційних властей, не дозволяли скласти вірне уявлення про життєві стандарти в Німеччині, і, навпаки, «...давали право радянській агітації стверджувати, що в Німеччині фактично існує капіталістичний спосіб життя» [14, Betr.: Meldungen aus den besetzten Ostgebieten, № 32 v. 4.12.1942. Auswirkungen deutscher Spielfilme in der Ukraine]. Проте попри самокритичні зауваження такого плану, як справедливо зазначає харківський дослідник Скоробогатов А. В., «...Навіть... пропагандистська спрямованість сеансів не відвертала... від кіно, яке ставало подією у підвоєнних буднях...» [7, с. 319].

З числа пропагандистських фільмів, що сприяли формуванню позитивного іміджу Німеччини, «вермахту-визволителя», де-

монструвалися такі, як «Фюрер та його народ», «22 червня», «Поїздка до Німеччини», «Дубинушка», «Робочий день німецького бауера», «Фільм про Німеччину» тощо [10, Anlage 3 zum Bericht der Geschäftsführung der Zentralfilmgesellschaft Ost m.b.H. für die Aufsichtsbar-Sitzung am 11.11.1942].

Слід зазначити, що кіносеанси із значним скупченням населення були зручною нагодою для німецьких спецслужб із порівняно незначними затратами сил проводити облави та обшуки з метою виявлення підозрілих осіб. Саме це певною мірою зумовило ту обставину, що з поширенням вербувальної кампанії, яка з осені 1942 року фактично перетворилася на полонування за людьми, молодь стала уникати кінотеатрів [4, с. 240–241].

Враховуючи недостатньо розгалужену мережу кінотеатрів і кіноустановок та нагальну потребу в візуалізації образу Німеччини, значну роль було приділено демонстрації пересувних фотовиставок, присвячених Німеччині та умовам роботи працівників зі Сходу.

Реалізація пропагандистських заходів, спрямованих на забезпечення рекрутування робочої сили до Німеччини, покладалася і на засоби радіопропаганди. Незважаючи на значні руйнування, завдані комунальному господарству і, зокрема, радіомережі під час бойових дій або при відступі радянських військ, як дозволяють судити наявні джерела, радіотрансляцію було поновлено в Сталіно, Ворошиловграді, Маріуполі, Харкові, ряді інших населених пунктів. Згідно зі звітом про діяльність за вересень 1942 року відділу пропаганди U в зоні його відповідальності налічувалося щонайменше 30 радіомереж, з них 18 опікувався власне відділ пропаганди [21, ВІ. 15]. Лише в одному Маріуполі кількість абонентських точок станом на травень 1942 року становила 10388 [3, арк. 2]. Щоправда, кількість радіоточок не була сталою і могла суттєво зменшуватися, що спричинювалося руйнуваннями, завданими в результаті бомбардувань радянської авіації, браком запчастин, дроту для здійснення ремонтних робіт.

Задопомогою потужних радіотрансляційних станцій, зокрема у Вінниці, Дніпропетровську, Житомирі, Миколаєві, здійснювалася трансляція програм, підготовлених у Берліні спеціальною службою інформації «Вінета» Міністерства пропаганди III Рейху. Певну роль у складанні програм радіомовлення в містах, заповненні ефірного часу відігравали також радіостанції вермахту, зокрема «Харків», що здійснював мовлення з Харкова, «Урсула» та «Густав», дислоковані у Ворошиловграді [19, ВІ. 89], «Гізела», розташована у Сталіно [20, ВІ. 97]. В тих випадках, де це дозволяли умови, могло здійснюватися

також транслявання підготовленого на місцях органами пропаганди матеріалу, значна частина якого призначалася і для забезпечення вербувальних акцій.

В тих випадках, коли в силу об'єктивних причин поновлення роботи радіомережі було неможливим, органами пропаганди застосовувалися спеціально обладнані автомобілі із радіоприймачами та звуковідтворюючою апаратурою (загалом для потреб пропагандистських структур, що діяли на окупованій території Радянського Союзу, щомісяця вироблялося та ремонтувалося близько 20 машин з гучномовцями [11, ВІ. 88]). Машини постачалися цілим комплектом платівок із записами російських, українських, німецьких народних та авторських пісень, музичних творів. Особливе місце посідали «музичні платівки з політичним текстом» а також «платівки з політичним текстом». Записи останнього роду було розбито на групи, спрямовані на пропагандистське забезпечення вербування на роботу до Німеччини, боротьбу з партизанами та вербування до лав допоміжних добровольчих формувань [13, ВІ. 270].

Важливою уявляється оцінка ступеня ефективності пропагандистських акцій. Зрозуміло, що найкращим експертом з даного питання могли б виступити колишні «остарбайтери», проте велика хронологічна дистанція, відхід із життя більшості з них є суттєвою перешкодою на шляху реконструкції цього аспекту на підставі спогадів колишніх «остарбайтерів». За цих умов доречним уявляється залучення німецьких джерел, які дозволяють оцінити ступінь ефективності пропаганди очима самих її акторів.

Вплив пропаганди, спрямованої на вербування робочої сили, значно посилювався, якщо пропагандистська акція підкріплювалася певними практичними заходами. Вони могли бути якнайшвидше сприйняті населенням в силу можливості перевірки їх достовірності. Зокрема, під час відправлення 350-тисячного українського робітника до Німеччини з Ніжина його родині було подаровано корову. Цей захід, за оцінкою службовців відділу пропаганди У, справив на населення надзвичайно сприятливе враження, оскільки «...розвіяв у від'їжджаючих почуття турботи про родини, що залишилися, більшою мірою, ніж це могли зробити численні обіцянки» [18, ВІ. 140].

На противагу усталеній у традиційній радянській історіографії точці зору про майже виключно насильницький характер виїзду до Німеччини, одне з основних джерел по проблемі нацистської пропаганди на окупованій території України – «Звіти про пропагандистську діяльність» та «Звіти про настрої населення», що готува-

лися відділом пропаганди У, дозволяють внести певні корективи, особливо стосовно сприйняття вербувальної пропаганди у часовій динаміці. Так, до осені 1942 року у «Звітах...» акцент робиться на позитивній в цілому оцінці своїх перспектив потрапити на роботу до Німеччини, чому сприяло забезпечення транспорту перекладачами, трансляція музики на вокзалах, поширення брошур, прикрашення поїздів, коректне поводження із населенням тощо. Все це, за оцінками органів пропаганди, справляло обнадійливий вплив на від'їжджаючих та створювало позитивний настрій у всього населення [17, Вл. 91]. Лише до кінця липня 1942 року з оперативного району групи армій «Південь» до Німеччини було відправлено 420 тис. осіб, причому у звітах наголос робився на тому, що будь-яка потреба у застосуванні насильницьких заходів відпала [17, Вл. 101]. Проте згодом ситуація у справі вербування змінилася на гірше, що дістало в цілому адекватну оцінку у «Звітах...». В якості ключових факторів проблем вербування відмічалися насильницькі дії з боку представників органів місцевого самоврядування та службовців поліції, незадовільні умови транспортування до Німеччини, відсутність налагодженого поштового зв'язку між відправленими на роботу до Німеччини та членами їхніх родин, і, водночас, та негативна інформація про умови перебування та праці в Німеччині, яка досягала місцевої людності. При цьому масові пропагандистські акції відділу пропаганди У, які використовувалися для облав на населення, призводили до його розчарування у пропаганді та зниженні її ефективності [22, Вл. 19].

Безумовно, труднощі із набором добровольців до Німеччини, масове ухилення від вербування ставало предметом серйозного аналізу відповідних структур і мало наслідком внесення пропозицій щодо корегування пропагандистських заходів. Так, пропозиції командування 1-ї танкової армії, які базувалися на оцінці ситуації на місцях і обіцяли успіх, включали в себе такі кроки, як, зокрема: «...формування комісій з представників бургомістратів, лікарів та батьків, яким було б запропоновано займатися питаннями забезпечення та створення життєвих умов в збірних таборах аж до самої відправки; збільшення числа поїздок у Німеччину до головних місць роботи; збільшення кількості показів пропагандистських фільмів серед населення...» [16, Вл. 22].

З кінця 1942 – початку 1943 рр. набула поширення практика організації ознайомлювальних подорожей місцевих мешканців – працівників підприємств та установ регіону – до Німеччини. Ці заходи широко висвітлювалися в засобах масової інформації.

Зокрема, широкого висвітлення в окупаційній пресі, що виходила на Донеччині, набула організована господарським командуванням наприкінці 1942 року екскурсія до Німеччини групи місцевих жителів, до складу якої увійшли директор Рутченківського пивоварного заводу Турбін, соліст оперного театру Уманцев, відповідальний секретар Юзівської міської управи Вібе. Згідно з визнанням останнього ця поїздка була організована з метою «...ознайомлення їх з життям у Німеччині, а потім використання останніх (членів групи – Д.Т.) в якості пропагандистів на підприємствах» [1, арк. 61].

Оцінюючи стан пропагандистського забезпечення поїздок до Німеччини, діяльність інститутів пропаганди слід особливо зупинитися на позиції органів військової адміністрації. Формально зобов'язані сприяти реалізації вербувальних заходів, зокрема й інформаційно-пропагандистській кампанії, вони в ряді випадків досить критично оцінювали як її зміст, так і форму, і неодноразово на різних рівнях висловлювали пропозиції щодо її зміни, внесення коректив. Більш того, з огляду на настрої місцевого населення в своєму тилу, мала місце критика політики стосовно «остарбайтерів» і на території Рейху. Особливо негативна оцінка була щодо недостатнього харчування і поганих умов утримання, відсутність налагодженого поштового зв'язку, позначення робітників зі Сходу нашивками «OST» [23, Gen. Kdo. XXXX Panzerkorps. Betr.: Briefverkehr der ukrainischen Zivilbevölkerung mit ihren in Deutschland im Arbeitseinsatz befindlichen Angehörigen]. Головні причини більш зваженої позиції військових органів можна вбачати в наступному: насамперед, це прагнення забезпечити спокій в тилу, уникнути появи та поширення небажаних настроїв, які могли матеріалізуватися в шкідливі та ворожі щодо вермахту дії; другим і, мабуть, не менш важливим за значенням чинником була об'єктивна зацікавленість в працездатному і фахово підготовленому населенні для задоволення власних потреб вермахту в найближчому тилу.

Поширюваний за допомогою пропагандистських засобів ідеалізований образ Німеччини, спосіб німецького життя і праці став важливим фактором формування громадської думки в населення східних областей України, яке до середини 1942 року в цілому лояльно ставилося до вербувальних акцій та перспектив одержання роботи в Німеччині. Проте, з середини 1942 року під впливом звісток про реальні умови перебування робітників зі Сходу та насильницьких методів вербування, ставлення населення почало кардинально змінюватися. Попри певні спроби органів пропаганди вермахту та в цілому військової адміністрації звернути увагу на

необхідність зміни тактику та застосування інших пропагандистських прийомів, незмінна логіка ставлення до «остарбайтерів» як до «унтерменшів» на території Рейху зумовила з середини 1942 року тотальну перевагу насильницьких методів залучення місцевого населення на роботу до Німеччини.

Список використаних джерел і літератури

1. Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр. 21287-пф.
2. Букалов Д. Остарбайтери Донбасса / Букалов Д. // Корни травы. Сборник статей молодых историков. – М.: Звенья, 1996. – С. 155–159.
3. Державний архів Донецької області. – Ф. Р-1876. – Оп. 1. – Спр. 15.
4. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Косик В. – Париж-Нью-Йорк-Львів : НТШ ім.Шевченка, 1993. – 659 с.
5. Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–19990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв; передм. Г. Немирі / Куромія Гіроакі. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
6. Меляков А. В. Газета «Нова Україна» как источник по изучению депортации жителей г. Харькова в Германию в период 1941–1943 гг. / Меляков А. В. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць молодих вчених. – Харків: ХДУ, 1997. – С. 104–106.
7. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / Скоробогатов А. В. – Х.: Прапор, 2004. – 368 с.
8. Тарнавський І. С. Депортація місцевого населення Донбасу до Німеччини у 1941–1943 роках / Тарнавський І. С. // Придніпровський науковий вісник. – 1998. – № 111 (178). – С. 86–94.
9. Титаренко Д. М. Східноукраїнська преса періоду нацистської окупації як джерело з історії депортації місцевого населення до Німеччини / Титаренко Д. М. // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» / Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НУОА, 2005. – С. 209 – 216.
10. Bundesarchiv, Berlin (далі – ВА). – R 55/506.
11. ВА. – R 55/1290.
12. ВА. – R 55/1291.
13. ВА. – R 55/1299.
14. ВА. – R 58/699.
15. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (далі – ВА-МА) – RH 20-6/301. Betr.: Propaganda-Staffel Mariupol, Tätigkeitsbericht für die Zeit v. 1.7.43.–1.8.43.

16. BA-MA. – RH 21-1/165.

17. BA-MA. – RH 22 /33.

18. BA-MA. – RH 22 /42.

19. BA-MA. – RH 22/67.

20. BA-MA. – RH 22/102.

21. BA-MA. – RH 22/174.

22. BA-MA. – RH 22 /177.

23. BA-MA. – RH 24-40 /120.

24. *Penter Tanja*. Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953 / Penter Tanja. – Klartext Verlag, Essen, 2010. – 467 s.

25. *Taylor Richard*. Film propaganda. Soviet Russia and Nazi Germany / Taylor Richard. – Croom Helm, London, Barnes & Noble Books, New York, 1979. – 420 p.

**ДЕПОРТАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ПРИМУСОВІ РОБОТИ
ДО ТРЕТЬОГО РЕЙХУ 1941–1944 РР.:
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ І РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА**

На основі значного джерельного матеріалу досліджується специфіка вербувальної кампанії з набору робочої сили для економіки Третього рейху на території півдня України у 1941–1944 рр.

Ключові слова: *остарбайтери, примусова праця, окупація, окупаційний режим, вербувальна кампанія, Велика Вітчизняна війна.*

Чернявский В. В. Депортация гражданского населения юга Украины на принудительные работы в Третий рейх 1941–1944 гг.: основные тенденции и региональная специфика.

На основе значительного источниковедческого материала исследуются особенности процесса набора рабочей силы для экономики Третьего рейха на территории юга Украины в 1941–1944 гг.

Ключевые слова: *остарбайтеры, принудительный труд, оккупация, оккупационный режим, вербовочная кампания, Великая Отечественная война.*

Cherniavsky, V. The deportation of civilians from the southern region of Ukraine to the forced labor in the Third Reich 1941–1944 years: The main tendencies and regional specificity.

On basis of large archival materials investigated specificity of labour recruiting for Third Reich's economy in the southern region of Ukraine in 1941–1944 years.

Key words: *OST-Arbeiters, forced labor, occupation, occupation regime, recruiting campaign, the Great Patriotic War.*

За останні 15 років проблема депортації цивільного населення України на примусову працю до Третього рейху перетворилась із непопулярної і закритої теми на один із найдинамічніших напрямків досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці. Стрімкий розвиток історіографічного процесу в даній галузі сприяв швидкому оформленню концептуального бачення цього феномена, яке ґрунтувалось на тому, що в основі вербувальних кампаній, які здійснювались окупаційною владою протягом 1941–1944 рр., було

лише прагнення забезпечити робочою силою економіку Третього рейху в максимально короткі терміни, ігноруючи об'єктивні потреби промислової інфраструктури окупованих територій. Така точка зору в методичному відношенні сформульована вже у працях М. Ковалія й О. Потильчака, а пізніше перетворилась на загальноприйнятую в рамках наукової спільноти парадигму [2; 7]. Не маючи сумніву в раціональності подібного підходу, ми вважаємо, що його використання необхідно поєднувати з одним суттєвим уточненням: якщо в рамках регіону, який досліджується, були відсутні чинники, котрі здатні вплинути на хід і масштаби вербувальної кампанії. Їх наявність абсолютно справедливо припускає в стратегічно важливих для окупантів районах, таких, як південь УРСР, де морські порти, суднобудівні й судноремонтні підприємства вимагали збереження промисловості, функціонування якої потребувало наявності значної кількості робочої сили. В іншому випадку окупанти ризикували втратити контроль над усією системою чорноморських комунікацій. Тобто обсяги мобілізації робочої сили до Німеччини повинні були корелюватися із потребами місцевої інфраструктури. Окрім цього, існував ще один фактор, який корегував масштаби і характер вербувальних кампаній у даному регіоні. Землі сучасної Одеської та західні райони Миколаївської областей потрапили в зону дії румунської окупаційної адміністрації, яка проводила самостійну експлуатацію губернаторств «Трансністрія» і «Бессарабія», і не була зацікавлена у виснаженні місцевих трудових ресурсів.

У середині серпня 1941 року німецько-румунські війська окупували Миколаївську область, а протягом вересня–жовтня зайняли практично всю територію сучасної Херсонщини. Героїчна оборона Одеси тривала до 16 жовтня 1941 р. і закінчилася відступом Червоної армії. Розподіл повноважень окупаційних адміністрацій на захоплених землях півдня України здійснювався наступним чином: східні райони Миколаївської області та лівобережна частина Херсонської потрапили до складу генерального округу «Миколаїв». Румунські війська, відповідно до положень Бендерського договору, зайняли всю територію Одеської області та західні райони Миколаївської, які увійшли до складу «Трансністрії». Демаркаційна лінія німецької та румунської окупаційної зон проходила по річці Південний Буг.

Успішна літньо-осіння кампанія дозволила німецько-румунським військам оволодіти всією чорноморською суднобудівною промисловістю з її центром містом Миколаєвом, де, станом на 1941 рік, функціонувало два суднобудівних заводи: імені

61-го комунара та імені А. Марті. У 1930-х роках вони пройшли модернізацію і могли виконувати такий же спектр робіт, що і передові західні верфі. Крім цього, у Миколаївській області дислокувалося 111 промислових підприємств регіонального і 40 всесоюзного значення, більшість з них обслуговували потреби суднобудування [6, с. 15]. У Херсонській області також функціонувало два суднобудівних заводи «Суднобетоноверфь» і завод імені Комінтерну, але кількість населення, задіяного в даній галузі, була незначною, усього близько 1272 осіб [11, с. 23].

Не меншу стратегічну вагу мали морські порти. Тільки один Одеський порт займав площу в 1232 тисяч кв. м. На його території розташовувалося 48 причалів, обладнаних відповідно до останніх технічних досягнень. Їх загальна довжина досягала близько 10 692 метрів. Саме тому Одеський порт був одним із кращих в Європі, найбільшим на Чорному морі і другим за розмірами в СРСР [23, арк. 3–5]. Миколаївський портовий комплекс значно поступався одеському, але, незважаючи на це, він завжди грав важливу роль у перевезенні вантажів на Чорному морі.

Згідно з планами німецько-фашистських загарбників, південний регіон УРСР не підлягав деіндустріалізації. У «Зеленій папці» Г. Герінга зазначалося, що першочергове значення мало збереження верфей і їх допоміжної промисловості для ремонту й озброєння бойових кораблів, а також завершення старих і будівництва нових суден. На відміну від інших підприємств, чорноморські суднобудівні заводи та порти безпосередньо підпорядковувалися «Управлінню військової економіки» при головному штабі збройних сил рейху і головнокомандувачу «Крігсмаріне» грос-адміралу Е. Редеру. Одразу після окупації німці перейменували завод імені 61-го комунара в Південну верф, а завод імені А. Марті в Північну верф, яка стала штабом для будівництва військових кораблів. Шефство над усією суднобудівної галуззю взяв адмірал фон Бодокер [4, с. 153]. Таким чином, із самого початку окупації фашисти намагалися перетворити Миколаїв на власну базу на Чорному морі, що вимагало залучення великої кількості дешевої робочої сили шляхом повернення радянських робітників та інженерів на робочі місця.

Слід зазначити, що обидва процеси – відновлення суднобудівної промисловості і набір робочої сили для економіки рейху – зіткнулися з проблемою суттєвого виснаження людських ресурсів регіону. Станом на 28 травня 1942 року населення Миколаєва складало 84 213 осіб, удвічі менше у порівнянні з довоєнним показником в 167 10811 [19, арк. 3–4]. Аналогічна динамка простежувалася і на

прикладі Херсона, де до окупації проживало 97 186 осіб, а у вересні 1942 року – всього 6 012 413 [10]. Найбільший дисонанс відчувався в Одесі, де під час окупації кількість мешканців становила близько 228 000 осіб, а це трохи більше третини від довоєнного показника [24, арк. 4].

Незважаючи на майже дворазове зменшення кількості населення великих промислових міст, одразу після окупації Миколаєва четверта економічна група при штабі 2-ї армії констатувала, що з 30 000 працівників верфі можливе переведення до Німеччини 3000 металістів, 600–800 інженерів, 2 000-3 000 техніків. Так само рекомендувалося завербувати 2 000-3 000 домашніх робітниць [32, арк. 104]. Подібні пропозиції керівництво рейху не розглядало всерйоз майже до 7 листопада 1941 року, а фактичне вилучення трудових ресурсів регіону розпочалось із початком діяльності «Групи промислового використання» під керівництвом В. Мансфельда, яка намагалася організувати добровільний виїзд до рейху, використовуючи виключно методи пропаганди. Згідно зі статистичним аналізом, із 1548 випадків депортацій населення міста Миколаєва на період діяльності відомства В. Мансфельда припадає не більше 0,7% [14, с. 226].

Добровільне вербування, як основна форма набору робочої сили, дуже швидко довело свою неефективність, що врешті-решт змусило А. Гітлера 21 березня 1942 року усунути В. Мансфельда від виконання обов'язків і затвердити на цій посаді гауляйтера Тюрінгії Ф. Заукеля, який розпустив «Групу промислового використання» й організував на її базі нове відомство – «Імперське бюро використання робочої сили». Ця кадрова зміна співпала з початком масового переведення робочої сили з півдня України до Третього рейху. У березні 1942 року німці направили з Херсона до Німеччини перший ешелон з 1000 юнаками і дівчатами [11, с. 109]. У своєму зверненні до населення міста місцевий гебіткомісар із пропагандистських міркувань гіперболізував даний факт, підкресливши, що через величезну кількість добровольців наступний транспорт до Німеччини вдасться спорядити не скоро, але вже 11 квітня 1942 року окупанти укомплектували новий ешелон з 522 добровольцями [8, с. 104]. На даному етапі набір волонтерів здійснювався за рахунок пропаганди, яка гарантувала високі заробітні плати та гідні умови життя і праці. Крім цього, практикувалася виплата щомісячної компенсації сім'ям усіх остарбайтерів-добровольців. Спочатку її розмір становив 130 карбованців, але у 1943 році суму збільшили до 180, а потім до 200 карбованців [29, арк. 11, 24, 32, 38]. Досліджений

емпіричний матеріал дає право стверджувати, що успіх кампаній по залученню волонтерів мав фазовий і доволі відносний характер, а їх ефективність практично вичерпалась уже наприкінці квітня – початку травня, коли розпочався поступовий перехід до примусових мобілізацій цивільного населення.

Навесні 1942 року набір робочої сили став масовим і почав загрожувати скороченням виробничих потужностей місцевої промислової інфраструктури. На більшій частині території України німецько-фашистські окупанти спеціально згортали роботу багатьох підприємств, оскільки безробіття сприяло збільшенню кількості бажаних добровільно виїхати до рейху. В Миколаєві впродовж 1942–1943 рр. спостерігалася зворотна тенденція, що виражалось в прагненні досягти максимальної зайнятості мешканців міста у суднобудівній галузі. Уже 12 березня 1942 року окупаційна влада звернулася до населення з закликом взяти активну участь у відновленні промисловості [16, арк. 20]. Після чого всіх безробітних почали примусово направляти на суднобудівні підприємства. У травні 1942 року біржа праці продовжувала реалізацію даної програми: було проведено повторну реєстрацію трудових ресурсів, після якої всім колишнім робітникам та інженерам суднобудівних заводів наказали терміново повернутися до виконання своїх виробничих обов'язків. На суднобудівні підприємства залучалися всі наявні кадри, навіть ті, що опинилися на територіях, зайнятих румунськими військами [4, с. 451]. Спроби мобілізувати на суднобудівні заводи населення Миколаєва та його передмість тривали і в 1943 році. Найбільш масовою стала акція із залучення жіночої праці від 27 липня 1943 року. Відповідно до наказу окружного комісара, усі працездатні безробітні жінки 1896–1926 років народження мали перейти у розпорядження промислових підприємств [15, арк. 14]. Приблизно в цей же час поширеним явищем стало переведення молоді 1920–1921 років народження з м. Херсона до Миколаєва у якости робочої сили [9].

Політика окупантів щодо трудових ресурсів Херсона принципово відрізнялася, оскільки їх експлуатація велася виключно в рамках наказу рейхсміністра окупованих територій про трудову повинність від 19 грудня 1941 року [1, с. 61]. Протягом 1941–1944 рр. німецькі війська не виявляли жодного інтересу до промислової інфраструктури міста. По суті, вербувальні кампанії 1942–1943 рр. нічим не відрізнялися від тих, що проводилися в інших великих містах УРСР. Німецька адміністрація вилучала трудові ресурси з підприємств м. Херсона, незважаючи на

скорочення обсягів виробництва. Мало того, окупаційна адміністрація більше економила робочу силу, задіяну в сільському господарстві. Наприклад, за травень 1943 року по Херсону і його передмістю біржа праці відкликала з виробництва для відправки до Німеччини 323 робітника: з них 292 – з промисловості і 31 – з сільського господарства [27, арк. 45]. Таке співвідношення доводить, що німецькі війська жодним чином не були зацікавлені в роботі місцевої промислової інфраструктури.

У Миколаєві також проводилось вилучення робочої сили з місцевих підприємств на користь економіки Третього рейху, але цей процес ніколи не мав масового характеру, а також узгоджувався з потребами суднобудівної галузі. Під час відновлення миколаївських верфей німецька окупаційна влада зіштовхнулася з абсолютною апатією і відвертим небажанням людей співпрацювати. Протягом 1942–1943 рр. кількість прогулів робітників досягала 40 % [4 с. 160]. У такій ситуації єдиним засобом підвищення продуктивності праці стала широка система репресивних заходів, одним із яких була депортація до Німеччини. Наприклад, 20 травня 1942 року близько 40 робітників Південної верфі зібрали в приміщенні Російського драматичного театру, де їм оголосили про переведення до Німеччини на суднобудівні підприємства міста Бремен [21, арк. 3–6]. Приблизно в цей же час із заводу Північна верф депортували ще близько 20 осіб [20, арк. 4]. Як правило, причинами примусової відправки були погана дисципліна, невиконання виробничих норм, підозри у вчиненні саботажу. Така політика мала певний успіх, оскільки в подальшому цілеспрямоване вилучення робочої сили з суднобудівної галузі не практикувалося фактично до евакуації німецько-румунських військ.

Аналіз статистичних даних «Реєстру радянських громадян, вивезених у німецьке рабство зі Сталінського району міста Миколаєва» показав цілу низку невідповідностей між вербувальними кампаніями в місті Миколаєві та у генеральному окрузі вцілому [18]. З вивчених 1548 випадків відомо, що з березня по грудень 1942 року вивезено 447 осіб, що складає 28,8 % від загальної кількості. Професійний склад депортованого населення мав наступну структуру: 87 представників невиробничих спеціальностей (тобто людей, задіяних у торгівлі і сфері послуг), 69 безробітних, 29 чорноробів, 262 кваліфікованих робітників. У кількісному відношенні вербувальна кампанія 1943 році виявилась не такою масовою, на неї припало всього 358 осіб або 23,1 % від загального числа досліджених випадків. Окрім цього, принципово

відрізнялась і професійна структура депортованих: безробітні – 241, кваліфіковані робітники – 59, представники невиробничих професій – 25, некваліфікована робоча сила – 11 осіб. Згідно з даними реєстру, найбільш масовим став 1944 рік, за який ми зафіксували 743 випадки депортації до Німеччини або 47,4 % від загальної кількості депортованих громадян. Серед них абсолютну більшість склали кваліфіковані робітники – 351 особа, далі йдуть безробітні – 185 осіб, невиробничі спеціальності – 120 і некваліфіковані робітники – 78 осіб.

Слід зазначити, що статистичний аналіз матеріалів фільтраційних справ Миколаївського і Херсонського архівів показує принципово інше процентне співвідношення, згідно з яким наймасовіші вивезення робітників зафіксовані у 1943 році – близько 42 % від загального числа досліджених випадків. У той час як на 1942 рік припадає близько 28 %, а на 1944 рік – 30 %. На цій підставі ми маємо повне право стверджувати, що набір робочої сили в місті Миколаєві відбувався принципово по-іншому. Впродовж усієї окупації німецька влада здійснювала вербування робочої сили таким чином, щоб вона не завдала відчутних збитків суднобудівній галузі.

У 1943 році не було об'єктивних причин для переорієнтації вербувальних кампаній на безробітних громадян 1926–1927 років народження. Станом на травень 1942 року особи віком від 20 до 40 років становили близько 60,2 % від загальної кількості населення Миколаєва. Серед кваліфікованих робітників нараховувалося 9953 металіста, 1222 фахівця з обробки дерева та 2242 будівельника [19, арк. 3–4]. У зв'язку з цим депортацію 16–17-річної молоді в 1943 році можна пояснити тільки тим, що об'єктивна потреба в робочій силі існувала в самому Миколаєві. Німцям усе ж таки вдалося досягти значних успіхів у відновленні суднобудівних підприємств, оскільки на початку 1943 року ними закладені два суховантажних пароплави класу «Помпей» [4, с. 121]. Безумовно, у такій ситуації масове вивезення робочої сили до Німеччини було недоцільне. Саме тому в місті Миколаєві наймасштабнішою стала примусова евакуація в березні 1944 року, коли під депортацію до Румунії та Німеччини потрапив практично весь персонал морського порту, суднобудівних і судноремонтних заводів.

Усього в 1941–1944 рр. на примусові роботи до Третього рейху депортовано 45 507 осіб із Миколаївської та 37 409 з Херсонської областей [30, арк. 24]. Якщо критично розглядати офіційні статистичні дані, стає очевидною непропорційно маленька кількість робочої сили, вивезеної з міста Миколаєва, близько 5000

осіб, що склало 6 % від його населення і 11 % від загального числа радянських громадян, депортованих до рейху по області. У той же час за весь період окупації до Німеччини депортували близько 25 % населення Херсона (15 000 осіб) або 40 % від загального числа завербованих [14, с. 228]. Безумовно, таке співвідношення свідчить про те, що набір робочої сили в Миколаєві не був таким масовим, як у Херсоні.

Підсумовуючи першу частину нашого дослідження, слід дати відповідь на два питання:

1. Які фактори вплинули на ситуацію в м. Миколаєві, і що змушувало німецьку окупаційну адміністрацію економити місцеві трудові ресурси?

2. Чому аналогічні тенденції не спостерігалися в м. Херсоні?

Відповідаючи на перше питання, ми вважаємо за необхідне виділити кілька факторів. По-перше, сприятливе географічне розташування з дня заснування перетворило місто Миколаїв на стратегічно важливий пункт, який забезпечував панування Російської імперії на Чорному морі. Оволодіння Миколаєвом також входило в геополітичні плани Німеччини. По-друге, при веденні бойових дій першочергове значення має контроль над існуючими комунікаціями та шляхами сполучення. Повна зупинка роботи на суднобудівних заводах значно ускладнювала роботу водного транспорту в Чорноморському регіоні. По-третє, навіть у випадку перемоги вермахту на східному фронті Німеччину очікувало тривале військово-економічне і політичне протистояння з Англією та Америкою, ключова роль в якому відводилася протиборству флотів. В умовах відвертого відставання даного сектора військового виробництва рейху – будь-який суднобудівний завод ставав дуже цінним трофеєм. Відсутність схожої динаміки в Херсоні обумовлювалася тим, що місцеві верфі обслуговували переважно цивільне судноплавство, були досить невеликими заводами і не підходили для будівництва військових кораблів.

На особливості набору робочої сили на території сучасної Одеської області і західних районів Миколаївської впливала не стільки місцева промисловість, скільки присутність румунської окупаційної адміністрації, яка намагалася проводити власну політику в питаннях експлуатації трудових ресурсів. Де-юре утворені губернаторства «Бессарабія» та «Трансністрія» відрізнялися у своєму статусі, оскільки перше увійшло до складу Румунії, а над другим, відповідно до Бендерського договору, тільки здійснювалася тимчасова адміністрація, але де-факто характер окупаційного режиму не мав істотних відмінностей.

Румунська влада з початку окупації розглядала захоплені радянські землі, як власний військовий трофей. У такій ситуації вилучення робочої сили на користь Німеччини було не доцільним, тому що румунська сторона здійснювала власну експлуатацію економічних ресурсів регіону і більшість підприємств були воєнізованими. У «Бессарабії» такий статус отримали 492 заводи і фабрики [3, с. 295]. У більшості випадків їх персонал втрачав право звільнитися, а також змінювати місце роботи.

В цілому, вивезення робочої сили з «Трансїстрії» до Німеччини не могло бути масовим через три обставини. По-перше, кожен робітник повинен був отримати відповідні візи для перетину Південного Бугу і виїзду до Німеччини, що створювало зайву бюрократичну тяганину, яка суттєво затримувала вербування. По-друге, румунське військове керівництво було впевнене, що дефіцит робочих рук є однією з основних проблем «Трансїстрії». Через це виїзд до Німеччини заборонявся представникам тих робочих спеціальностей, потреба в яких відчувалася у генерал-губернаторстві. По-третє, дефіцит робочої сили мав місце і в Румунії. У зв'язку з цим у березні 1942 року для потреб великих румунських землевласників окупанти планували вивезти 40–50 тисяч цивільних осіб із «Бессарабії» [3, с. 302]. Таким чином, уже на початку 1942 року в результаті діяльності бюрократичного апарату румунської окупаційної адміністрації та її власній політиці в питаннях експлуатації трудових ресурсів виник механізм, який у 1942–1943 рр. значно гальмував процес набору робочої сили для Німеччини і, врешті-решт, так і не дав депортувати до рейху потенційно можливу кількість жителів даного регіону.

Впродовж 1942 року всі заходи, спрямовані на набір робочої сили для німецької економіки, відбувалися за згодою або з ініціативи румунської сторони. Наприклад, у 1942–1943 рр. в Одесі склалася непроста ситуація із зайнятістю мешканців міста, оскільки більша частина металообробної промисловості не підлягала відновленню через відсутність сировини. Станом на початок 1943 року в місті нараховувалося всього 65 підприємств, з них достатньо великими були тільки 12, персонал усіх інших не перевищував 50 осіб. Не краща ситуація склалася в морському порту, де функціонувало лише кілька причалів, здатних прийняти не більше 3–4-х транспортів у день [13, с. 119]. Унаслідок загальної деградації промисловості рівень безробіття сягав 80 %. Румунська адміністрація прийшла до висновку, що єдиним способом скоротити багатотисячну армію безробітних є відправка частини незайнятих промислових

робітників до Німеччини. Уже навесні 1942 року прийнято рішення завербувати на роботу до рейху 1200 жителів міста [3, с. 321]. Виїзд на «заробітки» до Німеччини пропонувалася чоловікам до 45-ти і жінкам до 30-ти років. Усім добровольцям обіцяли заробітну плату в 6 марок за 8-ми годинний робочий день і добовий раціон вартістю 1,5 марки. Станом на 7 травня 1942 р. окупантам вдалося відправити з Одеси три транспорти з робочою силою загальною кількістю 2 тисячі осіб [22, арк. 107]. Слід зазначити, що подібні акції відбувалися виключно в промислових районах із високим рівнем безробіття. Улітку 1942 року, після введення трудової повинності, рівень безробіття істотно знизився, що значно скоротило кількість радянських громадян, яких вивозили до Німеччини. В румунській зоні окупації вербувальна кампанія не супроводжувалася потужною пропагандистською підтримкою, як це було в Миколаєві і Херсоні. Одеська преса практично повністю ігнорувала це явище, що зайвий раз демонструє ставлення румунської влади до даної проблеми. Фактична відсутність примусових вербувальних кампаній на території «Транснїстрії» проковували міграції населення генерального округу «Миколаїв», яке проживало в безпосередній близькості від демаркаційної лінії німецької та румунської зон окупації. Протягом першої половини 1943 року багато мешканців Миколаєва перетнули річку Південний Буг в надії unikнути відправки до Німеччини. Але більша частина втікачів затримувалася румунською жандармерією в межах селища Варварівка. Незважаючи на союзницькі домовленості з Третім рейхом, румунська сторона на повертала затриманих радянських громадян, а навпаки, використовувала їх як додатковий приплив робочої сили. Як правило, затриманих осіб направляли в сільськогосподарські комуни Ізмаїльської області [17, арк. 159, 161].

Населення «Транснїстрії» уникало примусової мобілізації до Німеччини до осені 1943 року. Згідно зі спогадів Н. Н. Волкової, мешканки селища Тернівка Миколаївській області, яке перебувало в румунській зоні окупації, тільки у вересні–жовтні 1943 року німецько-румунські війська провели першу мобілізацію місцевої молоді 1926 року народження [12]. У цей час принципово змінюється й характер взаємодії румунських і німецьких військ. Тепер румунська окупаційна адміністрація лише отримувала замовлення на надання певної кількості цивільних осіб для депортації до Німеччини. Наприклад, 25 жовтня 1943 р. миколаївський окружний комісар висунав вимогу до румунської сторони: негайно надати 500 чоловік для відправки до Німеччини [28, арк. 23]. Така практика зберігалась до

26 січня 1944 року, коли в «Трансністрії» була ліквідована румунська цивільна влада, а 21 березня вона повністю перейшла під тимчасове управління вермахту. В «Одесской тетраде» А. Нездведський зазначив, що реальна загроза депортації до Німеччини нависла над жителями міста тільки тоді, коли влада остаточно перейшла до німців [5, с. 141]. З січня по квітень 1944 року силами вермахту проводились масові і систематичні облави, в наслідок чого до Третього рейху було направлено близько 80 % від загального числа завербованих. Варто зауважити, що перехід «Трансністрії» під німецьку юрисдикцію спровокував масову добровільну евакуацію цивільного населення міста Одеси та області. В переважній кількості випадків об'єктивний страх населення ґрунтувався на усвідомленні перспективи депортації на примусові роботи до Німеччини, тому що протягом січня–березня 1944 року Одеса виконувала роль транзитного вузла для транспортування робочої сили, захопленої в Миколаївській та Херсонській областях [25, арк. 8, 9]. У такій ситуації виїзд до Румунії вважався меншим злом, ніж депортація до Німеччини. Окрім цього, напередодні передачі Одеси німецьким військам до Румунії, практично повністю евакуювалась місцева вірменська діаспора, яка остерігалась репресій [26, арк. 6]. Усього за весь період окупації з Одеської області до Німеччини та Румунії депортували 56 101 осіб [23, арк. 27]. Також до цієї цифри слід додати 3981 особу, вивезених із Ізмаїльської області, яка на той час складала адміністративну одиницю республіканського підпорядкування [31, арк. 80].

Якщо виключити евакуйованих етнічних німців, сумарна кількість вивезеного на примусові роботи населення півдня України складає близько 142 993 чоловік, що відносно небагато у порівнянні з іншими регіонами УРСР. На нашу думку, така ситуація була детермінована двома групами факторів:

а) наявністю регіональної промислової інфраструктури, що складала стратегічне значення для німецького командування на момент бойових дій та ймовірного подальшого геополітичного курсу Німеччини;

б) наявністю дихотомії в середовищі окупаційної адміністрації по відношенню до політики експлуатації місцевих трудових ресурсів.

Ми вважаємо, що дію вищезокреслених груп чинників можна екстраполювати на інші окуповані території СРСР. Наприклад, вплив групи факторів *а* слід очікувати в місцях локалізації стратегічно важливого промислового виробництва, а також у районах видобутку нафти, легуючих металів та іншої сировини, неста-

чу якої відчувала військова економіка Німеччини. Проте, відразу слід зробити одне суттєве уточнення: скоріш за все подібного роду взаємодія буде існувати не в рамках регіону як адміністративної одиниці, а в конкретно взятій інфраструктурі.

Фактори групи *б* мають значно більший ступінь суб'єктивності, тому їхній вплив слід припускати тільки в регіонах, де існувало зіткнення інтересів двох окупаційних адміністрацій. У першу чергу це Молдавська РСР, Буковина, землі Вінницької, Одеської та Миколаївської областей УРСР, які були окуповані румунськими військами, а також райони Карело-Фінської РСР, які в 1941–1944 рр. контролювалися Фінляндією.

Ми ні в якому разі не наполягаємо на абсолютності наших висновків, а просто припускаємо, що тенденції, виявлені на базі вивченого процесу набору робочої сили для Третього рейху на півдні УРСР, можуть бути характерними для ряду інших окупованих територій Радянського Союзу. При цьому стверджуємо, що в разі істинності висунутої гіпотези, ми зіткнемося не з апріорними співзалежностями, а з доволі м'якими кореляціями, які відображають усю різноманітність регіональної специфіки.

Список використаних джерел і літератури

1. Злочини німецько-фашистських загарбників на Херсонщині (документи та матеріали). – Херсон: Наддніпрянська правда, 1948. – 77 с.
2. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К., 1999. – 336 с.
3. Левит М. Э. Участия фашистской Румынии в агрессии против СССР: истоки, планы, реализация (1.09.1939–19.11.1942) / М. Э. Левит. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 389 с.
4. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1944 / [Коллектив авторів: М. О. Багмет, В. Д. Будак, О. М. Гаркуша]. – Миколаїв: Квіт, 2004. – 523 с.
5. Недзведский А. В. Одесская тетрадь / Андрей Владимирович Недзведский. – Одесса: Друк, 2001. – 149 с.
6. Николаевская область в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. документы и материалы / [под редакцией А. И. Гусева] – Одесса: Маяк, 1964. – 359 с.
7. Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та остарбайтерів з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / Олександр Потильчак. – К, 1998. – 49 с.

8. *Потильчак О. В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – 205 с.

9. Призив осіб 1920–1921 років народження // *Голос Дніпра*. – 1943. – № 343. – 19 липня.

10. Результати перепису населення // *Голос Дніпра*. – 1942. – № 179. – 28 червня.

11. *Семёнов И. Д.* Борьба трудящихся Херсонщины против немецко-фашистских 1941–1944 гг.: Дис... канд. ист. наук / Иван Дмитриевич Семёнов. – Херсон, 1949. – 256 с.

12. Спогади Н. М. Волкової. – Рукопис, 2007 р.

13. *Черкасов А. А.* Оккупация Одессы. Год 1943 январь–май: Очерки / А. А. Черкасов. – Одесса: Optimum, 2010. – 296 с.

14. *Чернявський В. В.* Качественный и количественный состав населения, вывезенного на принудительные работы в Третий рейх в 1941–1945 годах (на материалах Николаевской области) / В. В. Чернявський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. – 2010. – Вип. 20. – С. 225–229.

15. ДАМО. – Ф. р – 1035. – Оп. 1. – Спр. 23. – 36 арк.

16. ДАМО. – Ф. р – 1035. – Оп. 1. – Спр. 31. – 165 арк.

17. ДАМО. – Ф. р – 1894. – Оп. 1. – Спр. 21. – 430 арк.

18. ДАМО. – Ф. р – 1894. – Оп. 2. – Спр. 19. – 29 арк.

19. ДАМО. – Ф. р – 2134. – Оп. 1. – Спр. 1. – 13 арк.

20. ДАМО. – Ф. р – 5859. – Оп. 1. – Спр. 733. – 4 арк.

21. ДАМО. – Ф. р – 5859. – Оп. 1. – Спр. 769. – 6 арк.

22. ДАОО. – Ф. п – 11. – Оп. 2. – Спр. 138. – 150 арк.

23. ДАОО. – Ф. п – 11. – Оп. 11. – Спр. 52. – 55 арк.

24. ДАОО. – Ф. п – 11. – Оп. 11. – Спр. 62. – 4 арк.

25. ДАОО. – Ф. р – 8065. – Оп. 1. – Спр. 2. – 12 арк.

26. ДАОО. – Ф. р – 8065. – Оп. 1. – Спр. 257. – 10 арк.

27. ДАХО. – Ф. р – 1824. – Оп. 1–2. – Спр. 115. – 48 арк.

28. ДАХО. – Ф. р – 1824. – Оп. 1–2. – Спр. 115. – 30 арк.

29. ДАХО. – Ф. р – 1824. – Оп. 1–2. – Спр. 99. – 43 арк.

30. ЦДАВО України. – Ф. р – 2. – Оп. 7. – Спр. 3010. – 128 арк.

31. ЦДАВО України. – Ф. р – 2. – Оп. 7. – Спр. 4233. – 158 арк.

32. WF. – Справа 03/5692. – 104 арк.

РОБІТНИКИ З УКРАЇНИ В НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ: ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ, ПРАВОВОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ

У період Другої світової війни в нацистській Німеччині робітники з окупованої Європи поділялися на різні категорії. Належність до певної категорії зумовлювала їх правовий і соціальний статус. У статті уточнюється сутність низки термінів і понять, висвітлюється відмінність у правовому та соціальному статусах різних категорій підневільних робітників з України.

Ключові слова: нацистська Німеччина, підневільні робітники, «остарбайтери», військовополонені, в'язні концтаборів, правовий статус, соціальний статус.

Пилявец Р. И. Рабочие из Украины в нацистской Германии: вопросы терминологии, правового и социального статуса.

В период Второй мировой войны в нацистской Германии рабочие из оккупированной Европы относились к разным категориям. Принадлежность к соответствующей категории предопределяла их правовой и социальный статус. В статье уточняется сущность ряда терминов и понятий, освещается различие в правовом и социальном статусах разных категорий подневольных рабочих из Украины.

Ключевые слова: нацистская Германия, подневольные рабочие, «остарбайтеры», военнопленные, узники концлагерей, правовой статус, социальный статус.

Pylyavets, R. Laborers from Ukraine to Nazi Germany: the issues of terminology, legal and social status.

The laborers from occupied Europe to Nazi Germany during World War II were divided into different categories. Belonging to a certain category determined their legal and social status. The article clarifies the essence of terms and concepts, highlights the differences in the legal and social status of different categories of forced laborers from Ukraine.

Keywords: Nazi Germany, forced laborers, "Ostarbaiters", POWs, prisoners of concentration camps, legal status, social status.

У Радянському Союзі тема «остарбайтерів», як і «підневільних робітників» нацистської Німеччини в цілому, аж до другої половини 1980-х рр. з відомих причин залишалася поза увагою держави та суспільства. Вона не була популярною й серед науковців, перебуваючи у затінку інших тем дослідження історії Великої Вітчизняної та Другої світової війн¹. Відсутність до неї належного наукового інтересу з боку істориків, окрім відсутності державного замовлення, була обумовлена й недоступністю джерельної бази та об'єктивної інформації – аж до кінця 1980-х рр. документація з питань примусової праці у Третьюму рейху та репатріації радянських громадян до СРСР зберігалася під грифом таємності. Зазначимо, що впродовж тривалого часу ця тема не викликала помітного інтересу і з боку іноземних істориків або й відверто замовчувалася, що мало місце в обох Німеччинах – соціалістичній Східній та капіталістичній Західній.

Історія «східних робітників» Третьюго рейху під час Другої світової війни та їх подальша доля в СРСР не лише замовчувалася. Їй не було відведено не те щоб належного, а й хоча б більш-менш помітного місця в офіційній пам'яті. А єдине знання радянських громадян про це історичне явище полягало у тому, що фашисти гнали наших людей, переважно молодих дівчат і юнаків, у рабство як худобу, по-звірячому знущалися, глумилися над ними, нещадно до смерті їх експлуатували і жорстоко карали за найменшу провину.

Проте, розглядаючи і комплексно досліджуючи період Другої світової війни, уникнути цієї теми неможливо. Як не можна її викреслити з історії та викинути з індивідуальної та колективної пам'яті мільйонів людей, які пов'язані примусовою працею в далеких від батьківщини краях, пережитими поневіряннями і стражданнями. Адже лихо тяжкої примусової праці на ворога, зокрема й у чужій землі, торкнулося майже кожної сім'ї, практично усього українського народу. Враховуючи те, що на червень 1941 року в УРСР проживало 41 млн 657 тис. осіб², за часи війни приблизно кожний шістнадцятий мешканець України був вивезений за кордон для праці в промисловості і сільському господарстві Німеччини, а з урахуванням в'язнів концтаборів і військовополонених, які становили у Рейху найбільш безправну категорію примусових робітників, – майже кожний десятій.

¹ Лише поодинокі науковці обирали її в якості теми дисертаційного дослідження, зокрема В. Шуллеров [157].

² Див. напр.: Скибинская М. Украина в коме: Почему украинцев становится всё меньше? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.otechestvo.org.ua/statyi/20052/s1601.htm>

Примусова праця, що складає об'єкт нашого дослідження, являє собою певний історичний і соціально-економічний феномен. Використання примусової праці (як визначальна риса рабства) було звичайним явищем з найдавніших часів, ще з доісторичної доби, воно було ознакою й характерною рисою далекої і не зовсім далекої минулості – стародавнього світу, середньовіччя й нового часу. Переважно саме використання примусової праці чужоземців разом із загарбанням нових територій, пограбуванням і нещадним експлуатуванням їх ресурсів ставало основою для економічного і політичного процвітання держав, імперій, режимів, династій. Лише у добу новітнього часу внаслідок утвердження демократичних цінностей використання примусової праці поступово перестає бути невід'ємним чинником економіки та суспільного буття (винятком були тоталітарні держави, де примусова праця громадян масово використовувалася як засіб покарання і «перевиховання»). Разом із тим, слід звернути увагу на те, що і в наш час питання щодо примусової праці не закриті. Використання примусової праці, особливо в прихованих формах і нелегально, залишається широко розповсюдженим явищем не лише в бідних країнах, а й у достатньо розвинутих і навіть у країнах з високим рівнем соціально-економічного розвитку [133, с. 10–11].

Проте, як цілком справедливо констатує відомий дослідник історії примусової праці в Третьюму рейху Ульріх Герберт, використання націонал-соціалістами іноземних робітників у період 1939–1945 рр. стало найбільшим, з часів рабства, масовим застосуванням іноземців в економіці однієї держави [161, s. 7]. Підневільні працівники застосовувалися у всіх галузях економіки нацистської Німеччини, зокрема гірничодобувній, оборонній, хімічній промисловостях, в сільському і лісовому господарствах, в комунальному секторі, управлінні, на будівництві і транспорті, у приватних домашніх господарствах тощо. Примусова депортація, переважно безоплатна та виснажлива фізична праця на окупантів, вкрай важкі умови життя були «небувалим з часів середньовіччя» явищем, «травмою неосяжних масштабів», однією з багатьох соціальних трагедій «у нескінченному ланцюгу всенародної війни» [5, с. 212].

Слід зазначити, що вивезення робочої сили з окупованих територій та експлуатація працездатних людей у Німеччині та інших країнах, союзних їй і нею окупованих, починаючи з 1942 року аж до кінця війни в Європі, була одним із стовпів економічної політики нацистської Німеччини.

Як відомо, напередодні війни Німеччина не виробила чіткої концепції стосовно використання трудових ресурсів з окупа-

ваних територій. З одного боку, розроблялися масштабні плани економічної експлуатації захоплених територій, з іншого, нацистське керівництво втілювало у життя ідеї расової теорії (згідно плану «Ост» нацисти передбачали часткове чи повне винищення населення з окупованих земель і звільнення їх для проживання арійської раси). З початком воєнних дій проти СРСР, а особливо з кінця літа – початку осені 1941 року, невпинно збільшувалась кількість військових замовлень для німецької економіки, а число працівників, навпаки, – зменшувалося через призов частки з них до вермахту. У відомства економіки та озброєнь виникла потреба у 800 тис. робітників, про що було зроблено доповідь Герингу. Вже 31 жовтня 1941 року Гітлер віддав розпорядження про використання радянських військовополонених у військовій економіці Німеччини, а 7 листопада 1941 року за підписом Геринга виходить указ «Про використання російської (що означало «з СРСР» – *авт.*) робочої сили», в якому було дано вказівку про необхідність використання іноземних робітників, в основному, з Радянського Союзу, на найтяжчих некваліфікованих роботах [68, с. 25].

Перші серйозні поразки вермахту, крах «бліцкригу» і перехід війни у позиційну фазу змусили нацистів докорінно переглянути економічну політику, зокрема й у питанні використання трудових ресурсів. До кінця 1941 року воєнна промисловість Німеччини виявилася неспроможною заповнити втрати, яких зазнав вермахт в озброєнні та бойовій техніці на радянсько-німецькому фронті. Впродовж грудня 1941 р. – квітня 1942 р. уряд Німеччини був змушений вдатися до низки кардинальних мір із пристосування економіки країни до потреб довготривалої війни [59, с. 421].

Для ліквідації гострої нестачі людських ресурсів на фронті німецьке командування було змушене провести масштабні мобілізаційні заходи. Через те, що значна частина німецьких робітників була мобілізована до діючої армії, промисловість і сільське господарство Третього рейху потребували припливу свіжої робочої сили. За розпорядженням верхівки Рейху окупаційна влада розпочала вербування та вивезення робочої сили до Німеччини, і саме це завдання згодом стало домінуючим у політиці окупантів. Отже, під впливом загострення дефіциту робочої сили в націонал-соціалістичній Німеччині відбувся перехід від політики тотального винищення людських ресурсів СРСР до їх часткового трудового використання [122, с. 268].

Наукові дослідження різних аспектів використання примусової праці у Третьюму рейху й інших окупованих нацистсь-

кою Німеччиною та її союзниками землях припадають переважно на останні 20–25 років, а в Україні особливого імпульсу вони отримали наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. За цей час фахівцями досліджено досить широке коло питань, пов'язаних із науковою проблемою «остарбайтерів» та інших підневільних робітників періоду Другої світової війни, а також з її місцем в історіографії, усній історії, історичній, колективній та індивідуальній пам'яті. Так, в Україні за останні півтора десятиліття з означеної тематики захищено декілька кандидатських і докторських дисертацій, серед яких слід відзначити дослідження (у хронологічній послідовності за часом захисту дисертацій) О. Потильчака [127, 128], С. Гальчака [16, 17], А. Мелякова [88, 89], Т. Лапан [73, 74], Т. Пастушенко [110, 111], М. Куницького [70, 71], Г. Грінченко [33, 34], В. Данильчук (В. Писцьо) [39], підготовлено і видано низку книг і монографій (переважно названих авторів, в яких тема «остарбайтерів» була головною) [15, 18, 20, 21, 25, 69, 106, 109], розділів у монографіях і колективних працях (в яких ця тема висвітлювалася в контексті інших, більш широких проблем) та брошур [22, 24, 61, 130, 131], десятки наукових статей [1, 2, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 38, 42, 43, 44, 45, 62, 63, 66, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 91, 107, 108, 112, 113, 114, 117, 118, 129, 132, 135, 143, 153, 154, 155, 156], опубліковано збірники документів і свідчень, листи, щоденники, історичні альманахи, альбоми, усні історії, спогади колишніх «остарбайтерів» і в'язнів концтаборів, багато з них за сприяння Міжнародної громадської організації «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність» [3, 4, 9, 11, 13, 37, 40, 41, 48, 49, 50, 51, 57, 60, 67, 72, 85, 86, 90, 92, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 105, 116, 120, 126, 134, 136, 138, 140, 141, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 159]. І, підкреслимо, науковий інтерес до різних аспектів цієї теми не зменшується, про що свідчить, зокрема, дослідницька робота молодих науковців, які працюють над відповідними дисертаційними дослідженнями.

Разом з тим, слід визнати, що сегмент літератури з проблеми «остарбайтерів», «підневільних робітників» Третього рейху, їх депортації та репатріації у загальному масиві вітчизняного наукового доробку про Другу світову війну залишається незначним. До цього часу в Україні не проводилося наукових конференцій високого рівня, спеціально присвячених цій проблематиці. Не зважаючи на досить широкий спектр досліджень і розмаїття наукових праць у цьому напрямку, ми ще далекі від того, щоб вважати його не лише вичерпаним, а й достатньо вивченим і висвітленим. Можемо ствер-

джувати: багато питань і аспектів означеної проблеми ще не потрапили у поле зору вітчизняної історичної науки, не стали предметом спеціальних наукових досліджень, а є такі аспекти, до яких дослідники зверталися неодноразово, проте вони залишаються проблемними чи недостатньо вивченими, потребують систематизації, уточнення чи переосмислення.

* * *

За матеріалами Нюрнберзького процесу (заклучна промова головного обвинувача від СРС Р. Руденка 29–30 липня 1946 р.), в промисловості і частково в сільському господарстві Німеччини під час війни було використано близько 10 мільйонів підневільних робітників, як вивезених з окупованих територій, так і з числа військовополонених [95]. За сучасними даними, під час Другої світової війни на території Третього рейху працювали 13 млн 500 тис. іноземних робітників і в'язнів концентраційних та аналогічних таборів, від 80 до 90% з них відносять до «підневільних робітників» і «крабів». З урахуванням змін статусу – іноді багаторазових (так, до серпня 1944 року німці перевели на становище цивільних робітників 500 тис. угорців, понад 388 тис. польських, 200 тис. французьких, тисячі сербських, радянських, англійських і американських військовополонених [93]) – це були 8,4 млн цивільних робітників, 4,6 млн військовополонених та 1,7 млн в'язнів концтаборів і «євреїв-робітників» [58].

У 1945 році на території Німеччини знаходилося понад 7,5 млн іноземних робітників і робітниць, що були силоміць або завдяки обіцянкам «кращого життя» вивезені зі своїх країн. Крім того, ще понад 2 млн військовополонених, всупереч Гаазькій та Женевським конвенціям, на початку того ж року експлуатувалися нацистами як робоча сила на військових заводах. Загалом за роки Другої світової війни на роботу до Німеччини, за деякими підрахунками, було вивезено: з Польщі – 1,5 млн людей³, із Франції – 875 952, з Італії – 55 726 (з інших джерел відомо, що у 1943 році в Німеччину примусово було відправлено на роботи до 600 тис. італійців, проте, можливо така цифра є сумою цивільних робітників і військовополонених – *прим. авт.*), з Данії – 431 400, з Бельгії – 150 тис., з Голландії – 31 300 (за іншими даними, всього з Голландії

3 Якщо ж враховувати і те населення, яке проживало на території Польщі у її довоєнних межах, загальна кількість вивезених на примусові роботи буде значно більшою. Сучасні польські дослідники називають майже вдвічі більшу цифру; так, в Енциклопедичному довіднику «Гітлерівські табори на польських землях 1939–1945» вказано, що з числа цивільних осіб та колишніх військовополонених, Третім рейхом на примусових роботах використовувалися 2 841 500 поляків [165, s. 11].

було залучено до 500 тис. людей, причому для молоді віком від 17 до 25 років була встановлена 6-місячна трудова повинність за німецьким зразком), із Словаччини – 15 265 осіб. З окупованої Чехії в Німеччині працювали 640 тис. осіб (спочатку їх вербували добровільно, а з 1942 р. – примусово), з Югославії (окрім Хорватії) – 100 тис., з них до 50 тис. сербів. Крім того, німці використовували працю військовополонених: 1,6 млн французьких, з яких 200 тис. у 1943 році отримали статус цивільних робітників, 100 тис. югославських, багато радянських та ін. (відомо, що у 1941 році на німецькій і польській території знаходилося 2 млн французьких, 500 тис. польських, 165 тис. бельгійських військовополонених, а після 1943 року – 550 тис. італійських. Восени 1941 року німці випустили з полону усіх данців, бельгійців-фламандців, 1/3 французів і багато поляків) [93; 115; 119, с. 37].

До цього часу дискусійними є багато питань, наприклад, кількість людей, які були вивезені з СРСР на роботи до Німеччини та інших країн. У підрозділі («В») «Відведення цивільного населення окупованих територій у рабство і для інших цілей» розділу 3 «Воєнні злочини» обвинувального висновку Нюрнберзького процесу у справі головних німецьких воєнних злочинців вказувалося, що в роки Другої світової війни «з СРСР окупаційні власті відправили в рабство близько 4 млн людей» [94]. В іншому виданні матеріалів Нюрнберзького процесу подається цифра у майже 5 млн (4 млн 978 тис.) «осіб цивільного населення», відправлених «у рабство німецькими окупаційними властями» [96, с. 126]. Як зазначає один з перших дослідників цього питання, радянський і російський історик В. Земсков, така цифра була встановлена Управлінням Уповноваженого Ради Народних Комісарів у справах репатріації. У підписаному 25 жовтня 1945 року керівником цього управління Ф. Голіковим звіті, адресованому заступнику наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишову вказувалося: «...за неповними даними, ворогом було захоплено та уведено усього 6 979 470, з них 4 978 735 цивільного населення і 2 000 735 військовополонених (тільки виявлені і враховані)» [52, с. 26]. Ці свідчення у подальшому корегувалися, проте незначно. Так, у складеному у березні 1946 року звіті названого Управління число уведених ворогом громадян (також з вказівкою «за неповними даними») визначалося у 6 810 567 людей, з них 4 794 087 цивільних і 2 016 480 військовополонених [52, с. 26].

Різні офіційні радянські оцінки коливаються навколо загальної цифри в 6,8–7,0 млн людей, у т.ч. військовополонених – близько 2

млн (що на 1,1 млн нижче, ніж за німецькими даними), а цивільних осіб – від 4,8 до 5,0 млн. [125, с. 98].

За підрахунками дослідника П. Поляна, число переміщених з території СРСР на територію, що належала чи контролювалася Третім рейхом або його союзниками перед нападом на СРСР, складало близько 8,7 млн людей, з них приблизно 5,45 млн цивільних осіб і 3,25 млн військовополонених [125, с. 95]. За даними «Всеросійської книги пам'яті», з окупованих територій СРСР на роботу до Рейху було насильно вивезено понад 5,2 млн (5269513) осіб. Підкреслимо, що майже половину з них (2,4 млн) було вивезено з території УРСР, з території БРСР – 400 тис. осіб. Із загальної кількості вивезених з Радянського Союзу цивільних громадян, за даними тієї ж «Всеросійської книги пам'яті», було репатрійовано в СРСР 2 млн 654 тис. 100 осіб, не повернулися з різних причин і залишилися в еміграції 451 тис. 100 осіб. З цього автори книги роблять висновок, що понад 2 млн 160 тис. (2 164 313) примусових робітників загинули або померли на чужині. Проте, така цифра кількості померлих (загиблих) «остарбайтерів», на погляд багатьох істориків, є явно завищеною. Серйозні фахівці такий великий показник втраг серед підневільних робітників з СРСР спростовують, оцінюючи кількість загиблих серед «остарбайтерів» (звичайно, без врахування військовополонених) на порядок нижче – у межах від 80–100 тис. (П. Полян) до 100–200 тис. осіб (В. Земсков) [53].

Як бачимо, різниця в оцінках загиблих і померлих на чужині робітників з Радянського Союзу вражаюча. На наш погляд, названі дослідники набагато ближчі до істини, ніж автори «Всеросійської книги пам'яті». Слід мати на увазі, що лише на 1 березня 1946 року загалом було «репатрійовано» 5 млн 353 тис. людей з числа цивільних громадян і військовополонених (4 млн 200 тис. – з-за кордону і 1 млн 153 тис. з внутрішніх територій), з них 3 млн 527 тис. цивільних осіб (до 2 млн 655 тис. – з-за кордону і близько 873 тис. цивільних внутрішніх переміщених осіб) і 1 млн 826 тис. військовополонених [125, с. 99, табл. 3]. На наш погляд, зарахувати до «остарбайтерів» внутрішніх переміщених осіб, які не працювали на території Третього рейху чи інших країн за межами СРСР, тобто не перетинали державного кордону СРСР (у межах на червень 1941 р.), так само як і до репатріантів, не зовсім правомірно, хоча за умовами праці цих двох груп робітників навряд чи можна виявити суттєві відмінності. За підрахунками В. Земскова, кількість внутрішніх переміщених осіб складала близько 870 тис. осіб з числа цивільного населення і ще понад 285 тис. з числа військовополонених [55, № 5, с. 11]. Не

були репатрійовані в СРСР і залишилися в еміграції не 450 тис., а значно більше – близько 700 тис. осіб [125, с. 100, табл. 4].

Також слід враховувати той факт, що багато людей повернулися на батьківщину ще під час війни (з різних причини, переважно через каліцтво і втрату працездатності, була репатрійована німцями ще у 1942–1943 рр., т. зв. «поверненці» – за підрахунками, приблизно 150 тис. осіб [125, с. 98]; частина втекла і самовільно повернулася додому; чимало людей влилися до формувань Руху Опору в європейських країнах), а певній кількості людей вдалося оминати перевірконо-фільтраційні табори.

Отже, питання кількості вивезених за межі Радянського Союзу людей на примусові роботи залишається не до кінця з'ясованим, як і питання кількості померлих і загиблих під час примусового перебування в Рейху та інших країнах за межами СРСР.

Більшість сучасних вітчизняних дослідників не піддають сумніву загальну кількість вивезених з України (понад 2,4 млн осіб), однак окремі з них зазначають, що у загальній кількості вивезених не враховано понад 108 тис. галичан, десятки тисяч українців із Холмщини, Лемківщини, Буковини, Закарпаття, яких окупанти стали вивозити до Німеччини як робочу силу до 22 червня 1941 року, тобто упродовж 1939–1941 рр., і які були позначені як польське населення. Поляками були записані й десятки тисяч українців, що до війни служили у польській армії, в 1939 році опинились у німецькому полоні, були вивезені до Німеччини, у 1940 році звільнені з полону і тут же «завербовані» як вільнонаймані робітники на підприємства Третього рейху. Отже, з України у порівнянні з іншими країнами Європи на примусові роботи було вивезено до Рейху найбільше людей [115]. Але й це питання потребує уточнення, кропіткого аналізу, проведення спеціальних досліджень.

* * *

До недостатньо вивчених питань, які потребують уточнення та більш чіткого з'ясування, належить питання *правового та соціального статусу робітників*, вивезених зі своїх країн, праця яких використовувалася в нацистській Німеччині та її країнах-союзниках, зокрема й статус «остарбайтерів» і їх місце (соціальне становище) серед інших іноземних робітників у Третьому рейху.

Слід зазначити, що сформульоване питання не таке просте й однозначне, яким воно видається на перший погляд. І це пов'язано з багатьма обставинами, зокрема, з відсутністю чітко визначеної нормативно-правовими актами нацистської Німеччини градації

(класифікування) і правового статусу іноземних робітників, зміною в часі положень про режим і норми утримання різних категорій іноземних робітників, залученням до примусових робіт військовополонених і в'язнів концтаборів тощо.

Зважаючи на те, що воно є ключовим у дослідженні теми, його не міг обійти жоден маститий чи молодий дослідник, і тому тією чи іншою мірою, у той чи інший спосіб він його вивчав, з'ясував і висвітлював. Це стосується майже усіх дослідників – і зарубіжних, і вітчизняних. Серед іноземних фахівців, які зверталися до нього, слід назвати, насамперед, американського вченого Е. Хомзе («Праця іноземців у нацистській Німеччині» [162]), польського дослідника Х. Зургажа («Примусова праця поляків в часи німецької окупації в 1939–1945 роках» [167]), німецьких істориків В. Якобмайера («Від примусової праці до іноземців без громадянства. Переміщені особи в Німеччині. 1941–1945» [163]), У. Герберта («Іноземні робітники. Політика і практика застосування іноземців у військовій економіці Третього Райху» [160, 161]) і М. Шперера («Примусова праця під свастикию. Іноземні цивільні особи, військовополонені та затримані в німецькому Рейху і окупованій Європі 1939–1945» [166]), російських дослідників П. Поляна («Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине» [122, 123]), М. Єріна та А. Єрмакова («Имперская трудовая повинность» в нацистской Германии. 1933–1945 [46, 47]), громадського діяча російського зарубіжжя Г. Вербицького («Остарбайтеры: История россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны») [7], білоруських авторів колективної монографії «Белорусские остарбайтеры: историко-аналитическое исследование» [6].

Серед вітчизняних істориків доби незалежності одним з перших до цього питання звернувся М. Коваль [61, 62], а найбільший внесок у дослідження цього аспекту – проблеми українських підневільних працівників – зробили дослідники С. Гальчак [15, 18, 19, 21], Т. Пастушенко [107, 108, 109], Т. Лапан [74, 75, 76, 78], а також А. Кравченко і С. Батурін [68, 69].

На наш погляд, для визначення правового та соціального статусу підневільних працівників з України в нацистській Німеччині, насамперед, слід з'ясувати сутність низки понять, як то «*примусова праця*», «*підневільний робітник*», «*остарбайтер*», а також чітко усвідомити зміст термінів «*правовий статус*» і «*соціальний статус*».

У Конвенції Міжнародної організації праці (далі: МОП) № 29 від 28 червня 1930 р. про примусову чи обов'язкову працю подано

таке визначення примусової (обов'язкової) праці: «Примусова чи обов'язкова праця означає будь-яку роботу чи службу, яку вимагають від якої-небудь особи під загрозою якогось покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг» [64]. Разом з тим, «термін примусова чи обов'язкова праця в розумінні цієї Конвенції не включає в себе:

а) будь-яку роботу чи службу, що її вимагають на підставі законів про обов'язкову військову службу і застосовують для робіт суто воєнного характеру;

б) будь-яку роботу чи службу, що є частиною звичайних громадянських обов'язків громадян повністю самоврядної країни;

с) будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від якої-небудь особи внаслідок вироку, винесеного рішенням судового органу, при умові, що ця робота чи служба виконуватиметься під наглядом і контролем державних властей і що зазначена особа не буде віддана або передана в розпорядження приватних осіб, компаній чи товариств;

д) будь-яку роботу чи службу, що її вимагають в умовах надзвичайних обставин, тобто у випадках війни або лиха, або загрози лиха, як от пожежі, повені, голоду, землетрусу, сильних епідемій чи епізоотій, навали шкідливих тварин, комах чи паразитів, рослин і взагалі обставин, що ставлять під загрозу або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови всього або частини населення;

е) дрібні роботи общинного характеру, тобто роботи, що виконуються для прямої користі колективу членами даного колективу і які тому можуть вважатися звичайними громадянськими обов'язками членів колективу при умові, що саме населення або його безпосередні представники мають право висловити свою думку про доцільність цих робіт» [64].

Конвенція МОП про скасування примусової праці № 105 від 25 червня 1957 р. уточнює розуміння примусової (або обов'язкової) праці. У ст. 1 названого документу мова йде про заборону таких її форм, що можуть призвести до рабства або створити умови, подібні рабству: а) як засобу політичного впливу чи виховання або як засобу покарання за наявність чи за висловлювання політичних поглядів, чи ідеологічних переконань, протилежних усталеній політичній, соціальній чи економічній системі; б) як методу мобілізації і використання робочої сили для потреб економічного розвитку; в) як засобу підтримання трудової дисципліни; г) як засобу покарання за участь у страйках; д) як заходу дискримінації за ознаками расової,

соціальної і національної приналежності чи віросповідань [65]). Отже, примусова праця визначається МОП як праця (або надання послуг), що виконується не добровільно та під загрозою покарання. Примусова праця використовується як засіб політичного примусу або «виховання», як міра проти вільного вираження політичних думок, як засіб расової, соціальної або іншої дискримінації або як засіб доведення людини до передчасної смерті.

Відносно реалій нацистської Німеччини досить ґрунтовне визначення «примусової праці» було сформульоване австрійською історичною комісією: «Про примусову працю може йтися тоді, коли зовнішньоекономічний примус був вирішальним чинником для роботи людини, незалежно від її професії і здібностей, а тільки залежно від її (національного, етнічного, релігійного) походження; про примусову працю можна також говорити у тому випадку, коли були створені дискримінаційні, з погляду трудового права, умови, за якими одна певна група людей притягувалася до роботи й покарання. Йдеться про людей, потерпілих від націонал-соціалістичної політики, переслідуваних за расистськими та/або політичними причинами і/або тих, хто зазнали різних видів примусу» [164, s. 143].

Щодо терміну «остарбайтери» слід зауважити таке. В енциклопедичному виданні «Енциклопедія Третього рейху» йому дається наступне визначення: «Ostarbeiter – „Східні робітники“), польські або російські робітники, які примусово працювали на промислових або сільськогосподарських підприємствах на території окупованих країн або в Німеччині. Зобов'язані були на одязі носити розпізнавальний знак – літеру „О“. Оскільки, відповідно до нацистської расової доктрини, остарбайтери вважалися людьми другого сорту, вони проживали і працювали окремо від німців. Ті з них, хто намагався втекти, піддавалися публічній страті через повішення з метою залякування інших робітників» [158, с. 346]. На наш погляд, таке визначення дещо спрощене, а головне, містить ряд помилок і неточностей. Перше суттєве зауваження – до поняття «російські» робітники. Сучасне визначення терміну «остарбайтери» не повинно містити штампу, який використовувався нацистськими діячами. На той час існувала держава Союз Радянських Соціалістичних Республік, а не Росія. Отже, не «російські» робітники, а робітники з СРСР. Також зазначимо, що робітників з Польщі неправомірно називати «остарбайтерами», хоча й за умовами життя і праці в Рейху поляки були найближче до них.

Вперше про «остарбайтерів» мова йшла у виданих Головним управлінням імперської служби безпеки (РСХА) 20 люто-

го 1942 року «Загальних положеннях з вербування та використання робочої сили з окупованих територій СРСР», підписаних Р. Гейдріхом. Зокрема, там визначалося, що «в якості робочої сили зі старих радянсько-російських областей вважається робоча сила, доставлена вже, чи яка буде привезена до Німеччини з колишніх радянсько-російських областей, за винятком колишніх держав Литви, Латвії, Естонії, округу Білосток і дисткрікта Львів». Отже, за цим документом, до «східних робітників» відносили лише тих осіб, які проживали на території СРСР у кордонах до 17 вересня 1939 року, на що вказує не лише виділення в окрему категорію прибалтійських держав, Білостоцької та Львівської областей, а й поняття «колишніх радянсько-російських». Принагідно зазначимо, що означені «Загальні положення...» вперше впровадили правила обліку робочої сили з СРСР (росіян, українців, білорусів) на території Рейха та таврування її спеціальним знаком (нашивкою розміром 70×77 мм з написом «OST»).

Поняття «остарбайтери» було уточнено націонал-соціалістичною адміністрацією у прийнятій 25 березня 1944 року новій постанові ради міністрів з оборони Німеччини щодо поводження зі східними робітниками: «Східними робітниками є робітники не німецької національності, яких рекрутували в райхскомісаріаті Україна, генеральному комісаріаті Білорусь, в областях, розташованих східніше за ці комісаріати і колишні держави Латвія й Естонія, та вивезли після окупації вермахтом на роботу до Третього Райху, включаючи протекторат Богемія й Моравія» [38, с. 181]. Отже, можна зробити висновок, що розуміння нацистами поняття «остарбайтери» упродовж усього часу (з лютого 1942 року аж до капітуляції Третього рейху) фактично не змінювалося.

До такого трактування поняття «остарбайтери» змістовно близьким є неофіційний радянський репатріаційний термін «східняки» (рос. «восточники»). Відповідно терміном «західники» (рос. «западники») позначалися жителі територій, анексованих СРСР згідно з пактом Молотова–Ріббентропа (який, на наш погляд, слід називати пактом Сталіна–Гітлера). Їх теж вербували і вивозили в Німеччину, але це відбувалося в інший спосіб, ніж зі «східняками». Крім того, і тут необхідно звернути увагу на певну відмінність, яка говорить про те, що у німців до прибалтів було дещо інше відношення, ніж до населення Західної Білорусії й Західної України: жителі прибалтійських країн склали особливий контингент, тоді як жителі Західної України і Західної Білорусії враховувалися у складі тих територіальних одиниць, до яких були

приєднані їхні землі (головним чином, Генерал-губернаторство і дистрикт Галичина) [99].

У СРСР термін «остарбайтери» («східні робітники») офіційною владою не використовувався. Радянські громадяни, які працювали в Німеччині та інших країнах Європи, в офіційних документах відповідних органів склали разом з військовополоненими та в'язнями концтаборів категорію «переміщених осіб» і позначалися терміном «радянське цивільне населення, вигнане на примусові роботи до Німеччини та інші країни» (рос. «советское гражданское население, угнанное на принудительные работы в Германию и другие страны»). До складу цієї групи відносили всіх цивільних осіб, вивезених на роботи до Рейху та в інші країни з територій, що входили до складу СРСР на 22 червня 1941 року. Зокрема, до неї зараховувалися і вивезені з областей, приєднаних до Радянського Союзу за пактом Молотова–Ріббентропа, і біженці-колаборанти з їх сім'ями, що відступили разом із німецькою армією, і навіть окремі представники першої російської еміграційної хвилі (1917-й – початок 1920-х рр.) [122, с. 100].

Загальна кількість власне «східних робітників», вивезених Німеччиною та її союзниками з СРСР (у кордонах до вересня 1939 р.) оцінюється дослідниками приблизно у 3,2 млн осіб [125, с. 98]. А сумарна кількість «остарбайтерів-західників» (вихідців із Західної України з урахуванням Північної Буковини й Закарпаття, Західної Білорусії, Естонії, Латвії, Литви та Молдавії) сягає близько 1 млн осіб, орієнтовно понад 600 тис. з них було з території західних областей сучасної України.

Для розуміння критеріїв, за якими у нацистській Німеччині визначалися категорії іноземних робітників та їх правовий і соціальний статус, виникає необхідність осмислення термінів «статус», «правовий статус», «соціальний статус». Це, зокрема, стане певним підґрунтям для розгляду й порівняння правового і соціального статусів різних категорій робітників у Третньому рейху, і що найбільш важливо в рамках цієї статті – категорій робітників з СРСР, передусім з території України.

Під поняттям «статус» (від лат. status – становище, стан) розуміється «сукупність прав і обов'язків, що визначають юридичний стан особи, державного органу чи міжнародної організації; комплексний показник становища певної верстви, групи чи індивідів у соціальній системі» [121, с. 636]. Статус визначає, насамперед, становище людини в суспільстві [там само]. За іншим визначенням, «статус – це позиція в соціальній структурі, що може бути

зображена в об'єктивних та суб'єктивних, приписуваних та досяжних характеристиках і оцінена в термінах доходу, влади і престижу» [139, с. 105].

Соціальний статус – це досить чітко визначене положення індивіда в соціальній ієрархії суспільства, групи, до якої він належить, або положення певної групи у взаємостосунках з іншими соціальними групами. Соціальний статус особи залежить від сутності соціального укладу, в умовах якого він складається і функціонує.

Для розгляду питання використання примусової праці особливо значення має економічна складова соціального статусу (економічний соціальний статус або соціально-економічний статус). Соціально-економічний статус, як правило, включає три основні критерії – престиж професії, рівень освіти, рівень доходу [121, с. 636]. Але, на нашу думку, такий підхід стосується мирного часу, а в екстремальних умовах війни, особливо в умовах окупації, соціально-економічний статус має дещо інше наповнення. Адже головним завданням стає виживання людей, забезпечення певного рівня життя, задоволення основних фізіологічних потреб існування людини і родини: достатнього харчування, більш-менш прийнятних житлових умов і умов праці, підтримання здоров'я тощо. Отже, престиж професії та рівень освіти в означених умовах не мають такого значення, як рівень доходу і можливість забезпечення елементарних умов життя.

Щодо правового становища людини (громадянина), то воно як у цілому, так і окремо, обумовлюється особливостями соціального статусу, що існує в даний період розвитку суспільства і держави. Правовий статус – певний обсяг політичних і юридичних прав, обов'язків, можливостей, зафіксований законодавчо, або ж у неписаних нормах і традиціях. Правовий статус особи відображає юридичне закріплення досягнутого суспільством обсягу свободи особи. Він являє собою систему закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід, як суб'єкт права, координує свою поведінку в суспільстві [137, с. 377–378].

Як зазначалося, робітники у Третньому рейху з різних окупованих країн і територій мали різний правовий статус.

Існують різні підходи щодо поділу на групи (категорії) іноземної робочої сили, яку використовували у Рейху та в окупованих територіях у роки Другої світової війни. У результаті наукових дискусій останніх років більшість істориків дійшли єдиної думки, що підневільних працівників доцільно розділити на такі групи.

Перша – іноземні цивільні робітники. Вони прибули до Рейху добровільно або під тиском із застосуванням сили, або вони були змушені до робіт у себе на батьківщині чи в одній із країн, окупованих німцями. Найбільш безправною їх частиною були «остарбайтери» (східні робітники).

Друга – військовополонені. Подолавши початкові сумніви, влада активно використовувала їх на найважчих роботах. Формально вони перебували під захистом Женевської конвенції. Щоб їх можна було використовувати, в тому числі, в оборонній промисловості, цілим військовим частинам примусово надавався статус цивільних осіб.

Третя – ув'язнені. На території нацистської Німеччини особливу роль відігравала підневільна праця в'язнів концентраційних та виправно-трудова таборів. В окупованих областях до них додавалися жителі гетто і в'язні спеціальних трудових таборів для євреїв. У цієї категорії не було ніякого юридичного захисту [див.: 58; 166, с. 9, 223].

Найбільші відмінності у соціальному та правовому статусі, в умовах життя і праці мали місце в першій групі і пов'язані вони були переважно з національністю робітників. Ознаками підневільної праці були: юридична неможливість розірвати трудові угоди, незначні можливості впливу на умови праці, підвищений рівень смертності, що свідчило про навантаження вище середнього і забезпечення (передусім продовольчого) нижче необхідного.

Підневільні працівники з Західної та Південної Європи в порівнянні з іншими групами жертв, відповідно до нацистської системи «расової ієрархії», знаходилися у більш вигідному становищі: вони не утримувалися під суворою охороною, отримували краще продуктове постачання та більшу заробітну плату і користувалися порівняно кращим правовим статусом [152].

Ув'язнення в концтабір означало підневільну працю в екстремальних умовах, без будь-яких прав і надій на визволення чи хоча б покращення умов. Ця форма підневільної праці, в якій брали участь усі в'язні незалежно від національності, була визнана Нюрнберзьким воєнним трибуналом «рабською працею» (slave labor) і злочином націонал-соціалістичного режиму. Сьогодні термін «рабська праця», що застосовується відносно націонал-соціалізму, стосується, передусім, в'язнів концтаборів, як особливої групи підневільних робітників [58].

Основним документом, який регулював перебування іноземного робітника на території Рейху, була «Трудова книжка для іноземців» («Arbeitsbuch Für Ausländer»), введена з 1 травня 1943 року

[83, с. 20]. Для іноземних робітників нацистами було створено систему розрізнення на основі їх етнічного походження, національної належності відповідно до ієрархії, прийнятою ідеологією націонал-соціалізму. Фремдарбайтерами (*нім.* Fremdarbeiter – «іноземні робітники») називали робітників з країн Скандинавії, Голландії та Італії. У правовому стані вони майже не поступалися німецьким робітникам, мали можливість безперешкодно повернутися додому після закінчення шести- чи дванадцятимісячного терміну трудового контракту.

Цвангсарбайтери (*нім.* Zwangsarbeiter – «примусові робітники») склалися з двох груп: мілітерінтерніте (*нім.* Militärinternierte – «військовоінтернований») – переважно військовополонені з країн Західної Європи (Франції, Бельгії та ін., з вересня 1943 р. – Італії) та цивільарбайтери (*нім.* Zivilarbeiter – «цивільний робітник») – переважно польські військовополонені, переведені у статус цивільних осіб. Останні отримували зменшений пайок і нижчий розмір заробітної платні, змушені були довше працювати, не могли користуватися громадськими соціальними вигодами, бути присутніми на громадських зборах і в громадських місцях (починаючи від заборони на користування транспортом до відвідування ресторанів і церков). Цивільним робітникам було заборонено займати певні посади; вони також зобов'язані були носити нашивку-позначення.

Остарбайтери (*нім.* Ostarbeiter – «східний робітник») склали найнижчу категорію іноземних робітників. Вони вивозилися переважно з території Рейхскомісаріату «Україна» і були вимушені існувати в умовах набагато жорстокіших, ніж навіть «цивільні робітники». «Остарбайтери» передавалися приватним господарям або жили в спеціальних таборах, обнесених колючим дротом під охороною, не маючи можливості виходити з них. Робота «остарбайтерів» оплачувалася за ставками вдвічі-втричі нижчими, ніж робота німецьких робітників, коштів вистачало лише на мізерне харчування, одяг і предмети першої необхідності. У багатьох випадках компанії не оплачували працю «остарбайтерів» та «цивільних працівників» взагалі, і, таким чином, послідовно нищили їх, після чого завозили нових.

Українська дослідниця Т. Пастушенко зазначає: «У роки Другої світової війни правовий статус іноземного робітника в нацистській Німеччині та його становище залежало від національності й відповідно – „раси“, а також від політичних критеріїв – стосунків Райху з країною, звідки походив іноземний робітник. Згідно з расовою теорією європейські країни поділялися на „германські“ держа-

ви Північного Заходу та дружні країни Південного Заходу й Півдня. Польщі та СРСР надали колоніального статусу, їх повинні були поступово „германізувати“, а їхнє населення як „націю слуг“ передбачалося використовувати в німецьких інтересах або значно скоротити (кожного десятого винищити) і поступово викоренити. На нижньому щаблі цієї расистської ієрархії перебували євреї, винищення яких представлялося чи не найголовнішим політичним завданням націонал-соціалістичного панування в Європі» [109, с. 95–96].

Нормативно-правова база, яка встановлювала правовий статус (ширше – правовий стан) «остарбайтерів», складалася упродовж кінця 1941 – початку 1942 рр., пізніше зазнавши незначних змін. Перші положення щодо «використання праці „росіян“ у Райху», про що вже згадувалося, були сформульовані в директиві Г. Герінга від 7 листопада 1941 року. Вони стали стартовим сигналом для початку великомасштабної акції мобілізації радянських людей для праці в Німеччині. «Російські робітники довели свою працездатність при побудові потужної російської індустрії, – заявляв Герінг. – Тепер їх слід використовувати в Німеччині». 10 січня 1942 року він підписав наказ про притягнення «російських робітників» до виконання некваліфікованої роботи.

В розробці законодавчої бази щодо використання праці «російських» робітників головну роль відіграв спеціальний департамент іноземців Імперської служби безпеки (РСХА), створений як своєрідний координаційний орган, який мав об'єднати зусилля всіх зацікавлених установ (Міністерства економіки, Міністерства східних окупованих територій, Міністерства праці, Німецького трудового фронту тощо). 3 грудня 1941 року на першому (установчому) засіданні цього департаменту, визначаючи його завдання, Г. Гейдріх заявив, що «російські робітники будуть вербуватися й доставлятися з Росії в Райх примусово й утримуватися як цивільні полонені під охороною в таборах» [109, с. 96].

Створювалася спеціальна всеохоплююча система, яка повинна була попередити розповсюдження впливу «більшовистської пропаганди» на німців та інших іноземних робітників, забезпечити їх використання. Через два тижні після установчого засідання керівник департаменту іноземців Б. Баатц представив головні позиції працевикористання. Відповідно до його програми, призначена для Райху робоча сила з Радянського Союзу повинна тиждень «фільтруватися й перевірятися» у пересильних таборах, формуватися в трудові колони згідно з їх професійною приналежністю. Передбачалось, що працювати робітники будуть в ізольованих робочих групах, а кожен

радянський цивільний робітник повинен носити розпізнавальний знак (блакитний прямокутник із білими буквами «OST»).

Універсальний розпорядок життя «східних робітників» визначав підготовлений РСХА за підписом Г. Гімлера законопроект, який з'явився 20 лютого 1942 року. Він складався з трьох документів: «Загальні положення», циркуляр для адміністративних установ, що регулював технічні питання утримання й нагляду за «східними робітниками», та циркуляр для райхсполіції. Представлені документи розроблялись за зразком проекту указів для поляків. Згодом увесь законодавчий комплекс для «російських» робітників отримав назву «Укази щодо остарбайтерів» (*нім.* Ostarbeitererlasse), а багатонаціональну групу робітників із СРСР стали називати «остарбайтерами».

За зразком трудового законодавства для польських примусових робітників «остарбайтери» також юридично перебували поза німецьким трудовим правом. Положення стосовно використання праці «східних робітників» передбачали контроль над їхньою працею, пересуванням, дозвіллям і навіть статевим життям. «Остарбайтерів» утримували в спеціальних таборах під суворою охороною. На виробництві їх ізолювали від німців і решти іноземних робітників, видавали кошти, що становили половину, а то й третину зарплати німця, з яких до того ж вираховували гроші на їх утримання. Норми харчування були найнижчими серед інших категорій іноземних робітників у Німеччині. Штрафні санкції за трудові та політичні провини включали широкий спектр заходів: від тілесних покарань до відправлення на кілька тижнів до штрафного чи концентраційного табору.

Жорстка експлуатація призводила до передчасного виснаження, каліцтва, масових захворювань і травматизму, а згодом – високої смертності. Українські робітники, так само як і росіяни та білоруси, були задіяні переважно на надзвичайно важкій, брудній, небезпечній роботі, ненормованій у часі, без належної охорони праці, з високими нормами виробітку і заниженими нормами харчування, із жорстокими покараннями за найменші порушення встановленого німцями порядку.

Як зазначає С. Гальчак, «жили „остарбайтери“ під постійною охороною за колючим дротом у закритих таборах, котрі мали право покидати виключно для виробничих потреб. На дрібних сільськогосподарських підприємствах чи в одноосібних господарствах їх дозволяли розміщувати „поза табором у приміщеннях, що добре замикаються, де є чоловік-німець, який зможе взяти на себе контрольні функції“ („Пам'ятка про норми поведіння з іноземними

робітниками в Німеччині“). Лише під кінець війни, як заохочення, каторжанам дозволявся короткотерміновий (всього на кілька годин) вихід у місто. Але і то у супроводі охорони. Їх житлово-побутові умови характеризувались як нестерпні» [16].

Разом з тим, навряд чи можна погодитися з твердженнями С. Гальчака про те, що «за соціальним статусом „остарбайтерів“ прирівнювалися до військовополонених» і що «вони позбавлялися будь-яких прав і свобод». Все-таки певні права, хоча – й вкрай обмежені, у переважній більшості «східних працівників» були. І прирівнювати їх соціальний та правовий статус до статусу військовополонених, особливо радянських, на наш погляд, не зовсім вірно. Умови їх життя були незрівнянними з нелюдськими умовами в'язнів і відносно кращими від умов військовополонених. Молода дослідниця Т. Лапан зазначає: «Хоча життя остарбайтерів супроводжувалося суцільними обмеженнями, та все ж вони мали й свої маленькі „радоші“ життя [...], частини дозволялося у вихідні покидати табір і прогулюватися містом (звичайно з таврознаком). Під час таких прогулянок українці могли “підпрацьовувати” у німців за харчі, фотографуватися, робити зачіски, навіть ходити у кафе тощо. Інколи (особливо робітники сільської місцевості) могли провідувати один одного і спілкуватися [...]. Східним робітникам окремі господарі навіть влаштовували свято на день народження або Новий рік чи Різдво» [79, с. 33]. Прислухаємося і до думки німецьких дослідників, які зазначають: «Серед робітників, вигнаних до Німеччини, поляки та радянські громадяни мали особливий статус. Вони повинні були постійно носити нашивки з написом „поляк“ або „остарбайтер“. Їх розміщували в таборах. Право вільного пересування навіть у вільний від роботи час було обмежено. Контакти з німцями, що виходять за рамки робочої діяльності, заборонялися. Порушення цих рестрикційних заходів каралося драконівськими методами, часто смертю.

Шанси на виживання „остарбайтерів“ залежали від того, коли і де вони працювали. Умови життя працюючих у сільському господарстві або в якості домашньої прислуги були значно кращими, ніж на великих промислових підприємствах [...]

Чим несприятливіше розвивалися воєнні події для Німеччини, тим більше уваги приділялося продуктивності праці „остарбайтерів“. Це знайшло свій відбиток у деякому послабленні режиму їх утримання» [10, с. 205].

Наприкінці 1942 року «східним робітникам» було дозволено листуватися з рідними (надсилати дві листівки на місяць), з ли-

стопада 1943-го – виходить за межі табору з відома керівництва, наприкінці 1944-го норми харчування вихідців із Радянського Союзу були прирівняні до норм інших іноземців. Однак до завершення війни «східні робітники» залишалися найбільш безправною категорією серед іноземних робітників Третього Рейху [109, с. 102–106].

Робітники з Галичини, як і робітники з країн Прибалтики та «області Білосток», мали в Рейху інший правовий статус і, відповідно, кращі умови життя і праці. Так, якщо приблизно 3/4 українських «остарбайтерів» німці направляли на найтяжчі роботи у гірничодобувній та інших галузях воєнної промисловості Німеччини, то 3/4 робітників з дистрикту Галичина – на більш легкі роботи у сільській промисловості та у дрібних приватних підприємствах [73]. Якщо «остарбайтерів» примушували працювати без відпусток, часто без вихідних, без належної оплати, а найчастіше взагалі без оплати і охорони праці, то робітники з дистрикту Галичина крім порівняно легших умов праці, певної платні за неї, медичного забезпечення, в разі втрати працездатності отримували грошову компенсацію.

Т. Пастушенко підкреслює: «Українці з Галичини, з колишніх земель Австро-Угорської імперії, які до 1939 року не входили до Радянського Союзу, були у становищі чужинців, до яких німецьке населення ставилося „напівприязно“, що своєю чергою передбачало деякі формальні „привілеї“, порівняно з польськими та радянськими робітниками: вільно (без охорони) пересуватися в межах населеного пункту, не носити розпізнавальних знаків на верхньому одязі, листуватися з рідними без обмежень та без цензури, отримувати допомогу громадських організацій, можливість задоволення духовних потреб, дещо кращі умови проживання та харчування. За ними зберігалася і самоназва „українці“, вони мали низку легальних громадських організацій, серед яких провідне місце належало Українському центральному комітету (УЦК) та Українській установі довір'я (УУД), котрі допомагали їм пережити лихоліття перебування на роботах у Третьому Райху» [114, с. 162].

Дослідники, пояснюючи неоднакове ставлення німецької влади до «остарбайтерів» і галичан, зазначають, що різні територіальні утворення на території України, зокрема рейхскомісаріат Україна та дистрикт Галичина у складі Генерал-губернаторства Рейху, мали різні права, а їх населення – різний соціальний статус, що знайшло свій прояв у здійсненні щодо них неоднакової окупаційної політики. Відповідно, і ставлення влади й населення «Великої

Німеччини» до галичан відрізнялося від ставлення до українських остарбайтерів. Більшість робітників з дистрикту Галичина отримали від УЦК чи УУД документи-посвідчення (виказки-аусвайси), що надавало деякі переваги і пільги, а те, що вони не носили жодних відзнак, означало, що робітники-галичани мали такий самий статус, як й інші європейські підневільні цивільні робітники (не-поляки і не-українці з радянської України), що перебували у становищі «напівприязних чужинців» [73]. Отже, галицькі робітники мали дещо більшу соціальну захищеність і стояли на більш високому щаблі в ієрархії іноземних робітників Третього рейху. Разом з тим, слід відзначити, що така різниця спостерігалася переважно у державних і приватних кампаніях у промисловості та транспорті, а у німецькому сільському господарстві суттєвої різниці у становищі українських остарбайтерів і робітників з Галичини (та генерал-губернаторства загалом) не зафіксовано.

Відзначимо і різницю у питомій вазі добровільних найманців серед робітників-галичан та робітників з інших українських земель. Якщо з дистрикту Галичина на роботи до Німеччини на добровільних засадах було вивезено половину (близько 50 %) всіх робітників, то питома вага добровольців з рейхскомісаріату Україна була значно меншою: вона, за різними підрахунками, залежно від місцевості, становила від 4 до 16 % [73].

Всі органи влади були зацікавлені у підвищенні продуктивності праці іноземних робітників і це спонукало їх до рішучих нововведень у сфері організації виробничого процесу. При цьому, юридичні та політичні права іноземних робітників кардинально не розширились, а зазнали лише несуттєвих змін. Наприкінці 1944 – на початку 1945 років положення щодо соціального забезпечення «східних» робітників були переглянуті в багатьох пунктах і прирівняні до норм інших іноземних робітників, але відбулося це переважно на папері. Заяви про підвищення продуктивності й поліпшення становища східних робітників не мали значного впливу, а поступки були швидше, символічними. Спеціальна система покарання, відрахування із заробітної плати, мінімальний харчовий раціон продовжували зберігатися – статус західних робітників до кінця війни так і не був досягнутий [109, с. 105].

Таким чином, можемо зробити деякі **висновки**. Робітники у нацистській Німеччині відповідно до свого правового і соціального статусу поділялися на кілька категорій. Першу склали німецькі робітники власне з Німеччини та етнічні німці з окупованих країн

(вони отримали статус «фольксдойче», фактично прирівняний за обсягом прав до статусу громадян Рейха «рейхсдойче»), а також робітники із союзних Німеччині країн. Вони мали вищий, відносно інших категорій робітників, соціальний і правовий статус, що нашло своє відображення, зокрема, в більшому обсязі прав і свобод, кращій якості умов життя і праці, престижності роботи та розмірі заробітної платні.

Інші категорії стосувалися іноземних робітників з окупованих країн. Так, до другої категорії належали робітники з окупованих західних країн (Франції, Данії, Бельгії, Голландії, Норвегії тощо), південної Європи, а також прибалтійських країн. До цієї ж групи входили і українські робітники з дистрикту Галичина. Вони мали частково обмежені права і свободи, переважно прийнятні умови праці і життя.

До третьої категорії належали робітники-поляки і «східні робітники» (українці, білоруси, росіяни з території СРСР на червень 1941 р.). При цьому, польські робітники мали дещо ширші права, менші обмеження та кращі умови, ніж «остарбайтери». Правовий і соціальний статус робітників цієї категорії вирізнявся суттєвим обмеженням загальнолюдських прав і свобод, умови праці і життя робітників були переважно тяжкими, а підчас і нестерпними, задоволення основних потреб було недостатнім, або ж незадовільним. «Східні робітники», фактично, являли собою «живий товар» і використовувалися німцями в якості дешевої чи навіть безкоштовної робочої сили, при цьому часто ставали мішенню для проявів жорстокості та антилюдяності з боку гестапо, а часом – з боку своїх хазяїв і німецького населення.

Останню – четверту – категорію робочої сили, що працювала на Рейх, становили військовополонені, в'язні концтаборів (незалежно від національності) та робітники-євреї. Їх стан можливо прирівняти до стану «рабів», вони були повністю безправні. Умови їх утримання і праці характеризувалися вищою мірою нестерпності, вони голодували і виснажувалися працею. У своїй переважній більшості в'язні і робітники-військовополонені були приречені на винищення і вимирання.

Отже, правовий статус іноземного робітника залежав передусім від етнічного походження, а ще більшою мірою, від географічного чинника – країни (території), звідки добровільно прибув чи силоміць був депортований робітник. Соціальний статус не залежав від статі робітника, майже не залежав від віку. Соціальний стан, умови життя і праці робітників значною мірою залежали від галузі виробництва –

в промисловості, на транспорті умови робітників звичайно були більш тяжкими, ніж у сільському господарстві та в якості сімейної прислуги.

Термін «остарбайтери» («східні робітники») охоплює тих підневільних працівників нацистської Німеччини та союзних їй країн, які були завезені з території СРСР упродовж 1942–1944 рр. у його межах на початок Другої світової війни. «Українськими остарбайтерами», з правового погляду, не можна вважати робітників, які прибули на роботи до Німеччини з дистрикту Галичина та інших територій, приєднаних до СРСР після початку Другої світової війни. Цей термін може вживатися лише стосовно тих робітників, які були вивезені з території УРСР у межах республіки на початок вересня 1939 р.

Погодимось з висновком, що «східні робітники», які становили найчисельнішу групу серед іноземних робітників у Рейху, як були із самого початку їх використання найбільш безправними, так і залишилися ними до кінця війни. А покращення їхнього становища відбувалося переважно під впливом зовнішніх факторів – ускладнення політичного становища Рейху та успіхів союзних військ на фронтах Другої світової [109, с. 105–106].

Насамкінець, слід визнати: питання термінології у дослідженні проблеми примусової праці в Третньому рейху, а також аспект правового та соціального статусу «східних робітників», як і загалом іноземних робітників Німеччини періоду Другої світової війни, потребують подальших ґрунтовних досліджень. І щоб вирішити проблему, до її розв'язання повинні долучитися, крім істориків, фахівці деяких інших наукових галузей, зокрема, правознавці, політологи, соціальні філософи, мовознавці.

Список використаних джерел і літератури:

1. *Абрамчук К. П.* Опозиція волинян окупаційній вербувальній політиці Німеччини у роки Другої світової війни / К. П. Абрамчук // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) / Мат-ли міжнарод. наук. конференції 27 квітня 2010 р.; відп. ред.: Л. В. Легасова. – С. 548–554.

2. *Абрамчук К. П.* Особливості проведення вербувальних акцій переміщення населення Волині на примусові роботи до Третього рейху (1941–1943 рр.) / К. П. Абрамчук // Література і культура Полісся. – Вип. 65. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – С. 147–154.

3. *Авраменко Ю. В.* Вони були оstarбайтерами... / Sie waren Ostarbeiter...: Розповіді колишніх бранців нацистської Німеччини з Переяславщини про їхнє перебування у Третьюму рейху / Ю. Авраменко, В. Каплюк. – Переяслав-Хмельницький: СКД, 2010. – 255 с.

4. Без права вибору. Збірка розповідей, присвяч. жителям Рівненщини, постраждалим від нацистського режиму в роки Другої світової війни. – Рівне: Вид. О. Зень, 2012. – 88 с.

5. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 / Головна редкол. (голова І. О. Герасимов, заст. гол. І. Т. Муковський і П. П. Панченко, відп. секр. Р. Г. Вишневський). – К.: Пошук-вид. агентство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с.

6. Белорусские оstarбайтеры: историко-аналитическое исследование / Г. Д. Кнатко, В. И. Адамушко, Н. А. Бондаренко, В. Д. Селеменев / Под ред. Г. Д. Кнатко. – Минск: НАРБ, 2001. – 336 с.

7. *Вербицкий Г. Г.* Оstarбайтеры: История россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны / Г. Г. Вербицкий. – 3-е, испр. – СПб.,: С.-Петербург. ун-т, 2004. – 240 с.

8. *Ветров І. Г.* Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944 рр. / І. Г. Ветров. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 231 с.

9. Відгомін страждань і поневірянь в пам'яті рабів III Рейху / ред.-упоряд. М. Велько. – К.: Фенікс, 2008. – 192 с.

10. Война Германии против Советского Союза 1941–1945. Документальная выставка Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз / Под ред. Р. Рюрупа. – Берлин: Argon, 1991. – 278 с.

11. Вони вижили в пеклі. Житомирщина: історичний альманах / Упоряд. Л. М. Галліна. – Житомир: ФОП Котвицький В. Б., 2012. – 184 с.

12. Всероссийская книга памяти, 1941–1945: Обзорный том / Авт. В. М. Андроников, В. Е. Баскаков, П. Д. Буриков, В. С. Гребенников и др.; редкол. Е. М. Чехарин (предс.) и др. – М.: Воениздат, 1995. – 542 с.

13. В упряжке со смертью: Воспоминания, рассказы бывших «оstarбайтеров» о юности, прошедшей в стране Германии далекой. – Мариуполь, 1995. – 152 с.

14. *Гальчак С. Д.* Депортації населення Поділля до Німеччини в роки Другої світової війни // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 23–34.

15. *Гальчак С. Д.* На узбіччі суспільства: Доля українських «оstarбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.) / С. Д. Гальчак; НАН України, Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля Ін-ту історії України. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.

16. *Гальчак С. Д.* «Оstarбайтери» з Поділля (1942–1947): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. Д. Гальчак; Харк. нац. ун-т ім.

В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – 20 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/28695.html>

17. *Гальчак С. Д.* «Остарбайтери» з Поділля (1942–1947 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. Д. Гальчак; Інститут історії України НАН України. – К., 2002. – 211 арк.

18. *Гальчак С. Д.* «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху. Депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2004. – 344 с.

19. *Гальчак С. Д.* Становище «східних робітників» на завершальному етапі Другої світової війни // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету: Серія Історія. – 2009. – № 16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2009_16/stanovuve%20sxdinux.pdf

20. *Гальчак С. Д.* Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально-побутові, правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля): Монографія. – Вінниця: ПП Балук І. Б., 2012. – 512 с.

21. *Гальчак С. Д.* Украинские остарбайтеры подольского региона (Вторая мировая война, послевоенный период) / С. Д. Гальчак. – Винница: Меркьюри-Подолье, 2009. – 544 с.

22. *Гальчак С. Д.* Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація / С. Гальчак, Т. Пастушенко, М. Шевченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. У 2-х кн. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 44–91.

23. *Гальчак С. Д.* Етапування «східних робітників» з Поділля в нацистське рабство / С. Д. Гальчак // «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2006. – С. 50–62.

24. Гірка доля українських «остарбайтерів» // Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. Гол. редколегія (голова І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський і П. П. Панченко, відповід. секр. Р. Г. Вишневський). – К.: Пошук.-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 212–219.

25. *Грінченко Г. Г.* Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: монографія / Г. Г. Грінченко; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х.: НТМТ, 2010. – 336 с.

26. *Грінченко Г. Г.* Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших остарбайтеров / Г. Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 52–59.

27. *Гринченко Г. Г.* «Остарбайтеры» Третьего рейха – стратегии выживания / Г. Г. Гринченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Част. 1. – С. 219–227.

28. *Гринченко Г. Г.* Принудительные рабочие нацистской Германии в политике памяти ФРГ времен «холодной войны» / Г. Г. Гринченко // Историчні і політологічні дослідження: Вид. Донецького нац. ун-ту. – 2009. – № 1. – С. 213–220.

29. *Гринченко Г. Г.* Принудительный труд в нацистской Германии в устных историях бывших детей-остарбайтеров / Г. Г. Гринченко // Вторая мировая война в детских «рамках памяти»: сб. статей. – Краснодар, 2010. – С. 103–146.

30. *Гринченко Г. Г.* Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи / Г. Г. Гринченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 1. – С. 14–20.

31. *Гринченко Г. Г.* Примусові робітники Третього рейху в сучасних дослідженнях історії та пам'яті жертв Другої світової війни / Г. Г. Гринченко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) / Мат-ли міжнар. наук. конференції 27 квітня 2010 р.; відп. ред.: Л. В. Легасова. – С. 328–337.

32. *Гринченко Г. Г.* Принудительный труд в нацистской Германии: историческая память и проблемы анализа биографических интервью / Г. Г. Гринченко // Вторая мировая война в памяти поколений: Сб. науч. статей / Под. ред. И. В. Ребровой, Н. А. Чугунцовой. – Краснодар, 2009. – С. 9–41.

33. *Гринченко Г. Г.* Українські остарбайтери в системі примусової праці Третього рейху: проблеми історичної пам'яті: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Г. Г. Гринченко; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2011. – 40 с.

34. *Гринченко Г. Г.* Українські остарбайтери в системі примусової праці Третього рейху: проблеми історичної пам'яті: дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Г. Г. Гринченко; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2011. – 449 арк.

35. *Гринченко Г. Г.* Усна історія як метод і джерело дослідження / Г. Г. Гринченко // «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2006. – С. 29–42.

36. *Гринченко Г. Г.* Усні свідчення колишніх остарбайтерів: спроба аналізу / Г. Г. Гринченко // Україна модерна. – 2007. – № 11 – С. 111–126.

37. *Говорить пам'ять...* Збірка спогадів колишніх в'язнів нацистських концтаборів, дітей-в'язнів і дітей, народжених у концтабо-

рах, остарбайтерів, примусово вивезених у нацистську Німеччину в роки Другої світової війни. – Луцьк, 2012. – 117 с.

38. *Далговський А.* Примусова праця білоруських робітників у системі військового і цивільного управління на території окупованої Білорусі у 1941–1944 рр. / А. Далговський // Схід-Захід: історико-культурологіч. зб-к. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 180–197.

39. *Данильчук В. Р.* Українські остарбайтери: 1941–1947 рр. (на прикладі Рівненської області): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Р. Данильчук; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2011. – 20 с.

40. *Демчина А.* Зі Сходу на Захід: Спогади / А. Демчина. – К.: Юніверс, 2000. – 296 с.

41. Депортація до м. Лібенау і Штайєрберга. Червень 1942 / Ф. С. Яковенко (уклад.). – Шостка-Глухів: РВВ ГДПУ ім. О. Довженка, 2009. – 70 с.

42. *Довгополий Я.* Українці на примусових роботах у Третьюму рейху / Я. Довгополий // Всесвіт. – 2001. – № 3-4. – С. 127–129.

43. *Дубик М.* Використання праці примусових робітників з України: основні тенденції в сучасній зарубіжній історіографії / М. Дубик // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 47–52.

44. *Дубик М. Г.* Проблема примусової праці робітників з України під час Другої світової війни у сучасних німецькомовних наукових виданнях / М. Г. Дубик // «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2006. – С. 43–49.

45. *Дубик М.* Прибутки, одержані іноземним промисловим капіталом за рахунок використання примусової праці українців / М. Дубик // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 215–219.

46. *Ерин М. Е.* «Имперская трудовая повинность» в нацистской Германии (1933–1945) / М. Е. Ерин, А. М. Ермаков. – Ярославль: ЯрГУ, 1998. – 195 с.

47. *Ерин М. Е.* Советские военнопленные в нацистской Германии, 1941–1945 гг.: проблемы исследования / М. Е. Ерин. – Ярославль: ЯрГУ, 2005. – 178 с.

48. Естафета пам'яті: Книга спогадів / Упоряд.: А. В. Гулей. – К.: Фенікс, 2012. – 180 с.

49. Живыми остались только мы: свидетельства и документы [бывших узников нацистских концлагерей и гетто] / Ред.-сост., авт. предисл. Б. Забарко. – К., 1999. – 575 с.

50. *Житникова К.* Остарбайтери: спогади, статті / К. Житникова. – Севастополь: СТ «Просвіта», 2002. – 43 с.

51. Зажгите свечи памяти. Материалы и документы о херсонцах-остарбайтерах и бывших узниках фашизма / Сост. Л. Н. Чиркова. – Херсон, 2002. – 140 с.

52. *Земсков В.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 гг. / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26–41.

53. *Земсков В. Н.* К вопросу о масштабах людских потерь СССР в Великой Отечественной войне (в поисках истины) // Мир и политика. – 2012. – № 5 (68) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://mir-politika.ru/301-lyudskiepoteri.html>

54. *Земсков В. Н.* Репатриация перемещенных советских граждан / В. Н. Земсков // Война и общество, 1941–1945. – М.: Наука, 2004. – Кн. 2. – С. 331–358 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://scepsis.ru/library/id_1234.html

55. *Земсков В. Н.* Репатриация перемещенных советских граждан и их дальнейшая судьба (1944–1956 гг.) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1995. – № 5. – С. 3–13; № 6. – С. 3–13.

56. *Земсков В. Н.* Рождение «второй эмиграции» (1944–1952) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 4. – С. 3–24.

57. ...И каждый из них – память. Воспоминания бывших остарбайтеров / МОО «Международный фонд «Взаимопонимание и толерантность». – Артемовск, 2011. – 124 с.

58. Иностранная рабочая сила при национал-социализме. Термины, цифры, сферы ответственности / Сайт Бундесархива [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bundesarchiv.de/zwangsarbeit/geschichte/auslaendisch/begriffe/index.html>

59. История второй мировой войны 1939–1945. В 12-ти т. / Гл. ред. комиссия: А. А. Гречко (председ.) и др. – Т. 4 / Ред. коллегия тома: Н. Г. Андронников (глав. ред.) и др. – М.: Воениздат, 1975. – 536 с.

60. Історії, обпалені війною. Спогади жінок-остарбайтерів, зібрані на Полтавщині. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – 100 с.

61. *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

62. *Коваль М.* «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль. – Політика і час. – 1998. – № 9. – С. 74–82; № 10. – С. 68–75.

63. *Колтун-Лапан Т.* Українці на примусових роботах у Німеччині під час Другої світової війни та проблеми їх післявоєнної адаптації / Т. Колтун-Лапан // Шляхами історії. Наук. зб-к історик. факультету ЛНУ ім. Івана Франка на пошану професора К. Кондратюка / Упорядник О. Сухий. – Львів: Вид-во «Піраміда», 2004. – С. 392–408.

64. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 28.06.1930 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/993_136

65. Конвенція про скасування примусової праці № 105 від 25.06.1957 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/993_013

66. *Коротенко В. В.* Доля оstarбайтерів: між лещатами двох тоталітарних режимів (за документами Державного архіву Полтавської області) / В. В. Коротенко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) / Мат-ли міжнар. наук. конференції 27 квітня 2010 р.; відп. ред.: Л. В. Легасова. – С. 462–465.

67. *Котляр В. Ф.* Книга життя українських «остарбайтерів» / В. Ф. Котляр, О. В. Сидоренко. – Полтава, 2005. – 154 с.

68. *Кравченко А.* Українські невільники Третього рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка / А. Кравченко, С. Батурич. – К., 2005. – 118 с.

69. *Кравченко А.* Українські невільники Третього рейху: Минуле і сучасність: Публіцист. хроніка / А. Кравченко, С. Батурич; Український нац. фонд «Взаєморозуміння і примирення». – Л.: Кальварія, 2005. – 268 с.

70. *Куницький М. П.* Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / М. П. Куницький, Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с.

71. *Куницький М. П.* Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / М. П. Куницький, Волинський нац. ун-т ім. Л. Українки. – Луцьк, 2008. – 240 арк.

72. *Куцай С. Г.* Німеччина очима оstarбайтера: розповіді про пережите / С. Г. Куцай. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 164 с.

73. *Лапан Т. Д.* Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. Д. Лапан; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2005. – 16 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/27825.html>

74. *Лапан Т. Д.* Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. Д. Лапан; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2005. – 235 арк.

75. *Лапан Т. Д.* Німецька наглядово-каральна система та іноземні робітники під час Другої світової війни у Третьому Райху / Т. Лапан // Проблеми та перспективи викладання політології у вищій школі: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів, 9-10 листопада 2004 р. – Частина I. – Л.: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2004. – С. 56–63.

76. *Лапан Т.* Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і райхскомісаріату Україна на роботах у Німеччині під час Другої світової війни / Т. Лапан // Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львівського регіонал. ін-ту держ. управл. Нац. акад. держ. управління при Президентові України / За заг. ред. А. О. Чемериса. Вип. 6. – Львів: Вид-во ЛРІДУ НАДУ, 2005. – С. 176–181.

77. *Лапан Т.* Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з оглядом на Галичину) / Т. Лапан // Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львівського регіонал. ін-ту держ. управління Нац. акад. держ. управління при Президентові України / За заг. ред. А. О. Чемериса. Вип. 5. – Львів: Вид-во ЛРІДУ НАДУ, 2004. – С. 164–171.

78. *Лапан Т.* Українські жінки на примусових роботах у Третьюму Райху / Т. Лапан // Україна модерна. – 2007. – № 11. – С. 127–138.

79. *Лахно В. І.* Остарбайтери з Полтавщини: від депортації до репатріації / В. І. Лахно // Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упоряд. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. – Полтава: ПНПУ, 2011. – С. 28–40.

80. *Лахно В. І.* Примусова праця остарбайтерів з Полтавщини у Третьюму Рейху: особливості депортації та репатріації / В. І. Лахно // Література та культура Полісся: Зб. наук. праць / Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Вип. 60: Регіональні та загальноукраїнські процеси у сучасному дослідницькому вимірі. – Ніжин, 2010. – С. 137–150.

81. *Лахно В.* Рецензія на: «Невигадане. Усні історії остарбайтерів» / В. Лахно // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник. Випуск 9-10: Patria. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 398–402.

82. *Лахно В. І.* Стратегії поведінки мешканців Полтавської області під час здійснення примусової мобілізації до Третього рейху / В. І. Лахно // Український історичний збірник. Вип. 14. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 152–163.

83. *Легасова Л.* Колекція документів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. з проблеми дослідження історії українських «остарбайтерів» / Л. Легасова, М. Шевченко // «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2006. – С. 15–28.

84. *Лисенко О. С.* Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії / О. С. Лисенко / «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2006. – С. 7–14.

85. *Литвинов В.* Коричневое «ожерелье»: Документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СССР / В. Литвинов. – Кн. 1. – К.: Абрис, 2001. – 630 с.

86. Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упоряд. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. – Полтава: ПНПУ, 2011. – 533 с.

87. *Мармилова О. С.* Механізм транспортування донецьких остарбайтерів в нацистську Германию (1941–1943) / О. С. Мармилова // Історичні і політологічні дослідження: Видання Донецького нац. ун-ту. – 2009. – № 1. – С. 52–56.

88. *Меляков А. В.* Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський нац. ун-т. – Д., 2003. – 20 с.

89. *Меляков А. В.* Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / А. В. Меляков; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2002. – 205 арк.

90. *Михайлов А. Я.* Воспоминания бывшего узника фашистских лагерей 1942–1945: к 50-летию Победы / А. Я. Михайлов. – К.: Созвучие, 1995. – 55 с.

91. *Назаренко М.* Депортація населення Полтавщини в Німеччину. 1941–1943 рр. / М. Назаренко // Третя полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали / Відп. ред., упоряд. В. А. Войналович. – Полтава, 1994. – С. 123–130.

92. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; Інститут історії України НАН України, Східний ін-т українознавства ім. Ковальських, Харківське обласне від-ня УНФ «Взаєморозуміння і примирення», Харківське міське тов-во жертв нацизму. – Х.: Вид. дім «Райдер», 2004. – 236 с.

93. Немецкий плен и принудительный труд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://beloeryatno.blogspot.com/2010/12/blog-post_12.html

94. Нюрнбергский процесс. В 2 т. / Изд. 3-е, испр. и доп.; под ред. К. П. Горшенина (гл. ред.), Р. А. Руденко и И. Т. Никитченко. – М.: Госиздат юридич. лит., 1955. – Т. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.rus.ec/b/390346/read#t34>

95. Нюрнбергский процесс. В 2 т. / Изд. 3-е, испр. и доп.; под ред. К. П. Горшенина (гл. ред.), Р. А. Руденко и И. Т. Никитченко. – М.: Госиздат юридич. лит., 1955. – Т. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.rus.ec/b/379437/read#t7>

96. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов в 7-ми т. Т. 1 / Сост.: Г. Н. Александров, А. Ф. Волчков, Д. С. Карев, М. Ю. Рагинский; Под общ. ред.: Р. А. Руденко; Ред.: И. Т. Никитченко, А. И. Полторац. – М.: Госюриздат, 1957. – 800 с.

97. *Осадчук С. Д.* «Додому в Райх!»: переселення німців з Північної Буковини 1940 року: (матеріали, свідчення, документи) / С. Д. Осадчук, В. М. Заполовський, В. Ф. Холодницький. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 132 с.

98. OST–тавроневолі: Розповіді колишніх остарбайтерів Кіровоградщини / Упоряд. В. Бондар. – Кіровоград : ПВД «Мавік», 2000. – 194 с.

99. Остарбайтеры // Демоскоп Weekly. – № 15–16. – 2001. – 9–22 апреля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://demoscope.ru/weekly/015/tema04.php>

100. Остарбайтеры // Буровский А. Великая Гражданская война 1939–1945 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-reading.org.ua/chapter.php/127909/272/Burovskiii_-_Velikaya_Grazhdanskaya_voiina_1939-1945.html

101. Остарбайтеры: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / упоряд. О. Г. Царик. – Рівне: Азалія, 1996. – 119 с.

102. Пам'ять заради майбутнього: про діяльність Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади. Кн. 1 / ред.-упоряд. О. Гаца та ін.. – К.: КМЦ «Поезія», 2001. – 564 с.

103. Пам'ять заради майбутнього: про діяльність Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади. Кн. 2 / ред.-упоряд. О. Гаца та ін. – К.: [б.в.], 2005. – 763 с.

104. Пам'ять заради майбутнього: про діяльність Української спілки в'язнів – жертв нацизму та спогади. Кн. 3 / заг. ред. М. Демидов. – К.: Фенікс, 2008. – 464 с.

105. Пам'ять серця. Спогади жертв нацизму / Авт.-упоряд.: А. В. Ковальська, О. М. Свириденко. – Переяслав-Хмельницький: СКД, 2012. – 200 с.

106. *Пастушенко Т. В.* «В'їзд репатріантів до Києва заборонений...». Повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні / Т. В. Пастушенко; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Нім. фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» = «Das Niederlassen von Repatriierten in Kiew ist verboten...» Die Lage von ehemaligen Zwangsarbeiter/innen und Kriegsgefangenen in der Ukraine nach dem Krieg / Т. Pastuschenko. – К.: [б. в.], 2011. – 164 с.

107. *Пастушенко Т. В.* Використання праці українських примусових робітників у Третьюму рейху / Т. В. Пастушенко // Архіви окупації. 1941–1944 / Держкомархівів України; упоряд. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 854–859.

108. *Пастушенко Т. В.* Ідеологія нацизму та правовий статус «остарбайтерів» у системі примусової праці нацистської Німеччини /

Т. В. Пастушенко // Друга світова війна і доля народів України. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 35–45.

109. *Пастушенко Т. В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953): монографія / Т. В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – 282 с.

110. *Пастушенко Т. В.* Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Т. В. Пастушенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 20 с.

111. *Пастушенко Т. В.* Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – 241 арк.

112. *Пастушенко Т. В.* Пам'ять про війну в спогадах киян-остарбайтерів / Т. В. Пастушенко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) / Мат-ли міжнарод. наук. конференції 27 квітня 2010 р.; відп. ред.: Л. В. Легасова. – С. 466–473.

113. *Пастушенко Т.* Спогади «остарбайтерів» – інший погляд на війну / Т. Пастушенко // «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2006. – С. 63–80.

114. *Пастушенко Т.* Способи виживання українських остарбайтерів у Райху: Спогади очевидців / Т. Пастушенко // Схід-Захід: історико-культурологічний зб-к. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 161–179.

115. *Паула Й., Сорохан О.* Заручники Другої світової // <http://www.infoukes.com/ukremb/history/UPA/2/ost001.html>

116. *Педак В.* Гірке слово – остарбайтер / В. Педак. – Л.: НВФ «Українські технології», 2009. – 318 с.

117. *Писцьо В. Р.* Вивезення українського населення на примусові роботи до Німеччини як один з напрямів діяльності окупаційної адміністрації / В. Р. Писцьо // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) / Мат-ли міжнарод. наук. конференції 27 квітня 2010 р.; відп. ред.: Л. В. Легасова. – С. 482–487.

118. *Писцьо В. Р.* Українські остарбайтери Рівненщини: вербування та умови життя / В. Р. Писцьо // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – Вип. 13. – Луцьк, 2009. – С. 206–211.

119. *Платошкин Н. Н.* Принудительный труд в нацистской Германии / Н. Н. Платошкин // Военно-исторический журнал. – 2012. – № 3. – С. 36–40.

120. По ту сторону війны: Книга Памяти жертв нацистских преследований в годы Второй мировой войны / В. Чернолуцкий, С. Шкарупа, В. Педак, Е. Негода; авт.-сост. Н. Михайлов и др. – Запорожье: РА «Тандем-У», 2005. – 372 с.

121. Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Б. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

122. *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине / Предисл. Д. Гранина / П. М. Полян; Ин-т географии РАН. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: РОССПЭН, 2002. – 895 с.

123. *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур: Остарбайтеры и военнопленные в Третьем рейхе и их репатриация / П. М. Полян; Ин-т географии РАН (Москва), Ин-т по изучению последствий войн им. Л. Больцмана (Грац-Вена). – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.

124. *Полян П. М.* Остарбайтеры / П. М. Полян // Звезда. – 2005. – № 6. – С. 14–25.

125. *Полян П. М.* Советские граждане в Рейхе: сколько их было / П. М. Полян // Социологические исследования. – 2002. – № 5. – С. 95–100.

126. Помним: Материалы и документы о херсонцах – бывших узниках фашизма / Сост. Л. Н. Чиркова. – Херсон, 1998. – 150 с.

127. *Потильчак О. В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Потильчак; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 20 с.

128. *Потильчак О. В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 205 с.

129. *Потильчак О. В.* Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки «переміщених осіб» органами внутрішніх справ і державної безпеки України (1944–1947 рр.): історичний аспект / О. В. Потильчак // Вісник Черкаського університету / Серія: історичні науки. – Вип. 201. – Част. II. – Черкаси, 2011. – С. 124–130.

130. *Потильчак О. В.* Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О. В. Потильчак. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 49 с.

131. *Потильчак О.* Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації / О. Потильчак // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. У 2 кн. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін.; Ін-т історії України. – К.: НВП «Вид-во «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – С. 92–126.

132. *Потильчак О.* Перевірконо-фільтраційні пункти НКВС СРСР для «переміщених осіб» на Волині у 1944 році / *О. Потильчак, М. Терентьев* // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: Мат-ли ХХХ Всеукраїн. наук.-практ. іст.-краєзнавчої конференції, 24-25 березня 2009 р.* – Луцьк, 2009. – С. 292–297.

133. *Принудительный труд в современной России. Нерегулируемая миграция и торговля людьми* / *Международная организация труда; авт. кол.: Е. Тюрюканова (рук.) и др.* – М., 2004. – 120 с.

134. «Прошу вас мене не забувати»: Усні історії українських оstarбайтерів / *Укр. дім Дюссельдорф (та ін.); упоряд.: І. Ястреб, К. Кобченко, Т. Пастушенко / Г. Грінченко (голов. ред.).* – Х.: Право, 2009. – 207 с.

135. *Реброва І.* Примусова праця оstarбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі під час Другої світової війни та в перші післявоєнні роки (1942–1949) / *І. Реброва* // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2009. – Вип. 12. – С. 45–64.

136. *Сидоренко О.* Гонимі злим вітром. Розповіді про полтавчан – в'язнів нацистських концтаборів / *О. Сидоренко.* – Полтава: АСМІ, 2003. – 124 с.

137. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права: Підручник. Пер. з рос. / *О. Ф. Скакун.* – Харків: Консум, 2001. – 656 с.

138. *Смерека В.* В німецькій неволі: Спомин-щоденник 1942–1944 / *В. Смерека.* – Ужгород, 1998. – 276 с.

139. *Соціологія: Навчальний посібник* / *За ред. С. О. Макеєва.* – К.: «Радянська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. – 344 с.

140. *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / *Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Східний ін-т українознавства ім. Ковальських, Харк. т-во жертв нацизму; редкол.: Г. Г. Грінченко (голова); упоряд., комент. І. Є. Реброва.* – Х.: Право, 2008. – 448 с.

141. *Там, за колючим дротом...: Спогади колишніх в'язнів-жертв нацизму* / *Волин. обл. від-ня Укр. спілки в'язнів-жертв нацизму; упоряд.: В. Т. Волошкін, М. І. Тарасенко.* – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 126 с.

142. *Тенфельде К.* Изучение принудительного труда в годы Второй мировой войны: новые акценты / *К. Тенфельде* // *Послевоенная история Германии: российский-немецкий опыт перспективы: Мат-лы конф. рос. и нем. историков (Москва, 28–30 октября 2005 г.): Сб. статей / Под ред. Б. Бонвеча и А. Ю. Ватлина.* – М.: ДиректМедиаПаблицинг, 2007. – 340 с.

143. *Титаренко Д. М.* Спогади оstarбайтерів Донбасу як історичне джерело (за матеріалами Вестфальського музею промисловості) // *Нові сторінки історії Донбасу: Зб-к статей. Кн. 13-14.* – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 52–61.

144. «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2006. – 542 с.

145. Тропинки в гибельном пространстве: Вомпнинания, рассказы бывших «остарбайтеров» о юности прошедшей в стране Германии далекой. – Мариуполь [б.в.], 1993. – 114 с.

146. Узники: Книга воспоминаний / Н. Кондратцева (ред.-сост.). – Донецк: Донеччина, 2002. – 160 с.

147. Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942–1943 рр. / Передмова О. Алтухова, М. Слободян. – Хмельницький: [б.в.], 1995. – 142 с.

148. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942) / Упоряд. В. Косик. – Т. 2. – Львів: [б.в.], 1998. – 383 с.

149. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943) / Упоряд. В. Косик. – Т. 3. – Львів: [б.в.], 1999. – 384 с.

150. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943) / Упоряд. В. Косик. – Т. 4. – Львів: [б.в.], 2000. – 367 с.

151. Українські в'язні концтабору Маутгаузен: свідчення тих, хто вижив / Укр. ін-т нац. пам'яті, Ін-т історії НАН України та ін.; упоряд.: М. Г. Дубик, Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко (та ін.); редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – 336 с.

152. *Фрайтаг Г.* Принудительные работы при национал-социализме: 60 лет спустя. Работа Фонда «Память, ответственность и будущее» / Г. Фрайтаг // Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа / Ред.-сост. М. Габович. – М.: Новое лит. обозр., 2005. – С. 314–329 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ft20-pr.html>

153. *Чернявський В. В.* Депортація населення Миколаївської області на примусові роботи до Румунії / В. В. Чернявський // Гілея: наук. вісник: 36. наук. праць / НПУ ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – Вип. 17. – К., 2008. – С. 50–59.

154. *Чернявський В. В.* Остарбайтери в системі сільського господарства Третього рейху / В. В. Чернявський // Гілея: науковий вісник : 36. наук. праць / НПУ ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – Вип. 24. – К., 2009. – С. 106–114.

155. *Чернявський В. В.* Статеві-віковий та професійний склад населення, вивезеного на примусові роботи до Третього рейху в 1941–1944 роках. На матеріалах Миколаївської області / В. В. Чернявський // Записки історичного факультету. Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Вип. 21. – Одеса, 2010. – С. 126–135.

156. *Чиркова М.* Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. I: Архів і особа. – К., 1999. – С. 153–158.

157. *Щуплецов В. М.* Насильственный угон мирного населения с оккупированных территорий СССР для принудительного труда в фашистской Германии (1941–1945 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук / В. М. Щуплецов. – Пермь, 1983. – 17 с.

158. Энциклопедия Третьего рейха / Сост. В. Телицын. – М.: Локид-Пресс; РИПОЛ Классик, 2004. – 479 с.

159. Як тяжко пережити цю війну... Художні роботи та документальні матеріали / Фонд «Взаємопорозуміння і толерантність». – К.: ТОВ «ВПД «Формат», 2011. – 264 с.

160. *Herbert, U.* Fremdarbeiter. Politik und Praxis des “Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin; Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachf. – 1986. – 494 s.

161. *Herbert, U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des “Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn: Dietz Nachf., 1999. – 589 s.

162. *Homze, Ed. L.* Foreign Labor in Nazi Germany. – Princeton University Press. – Princeton, New Jersey, 1967. – 350 p.

163. *Jacobmeyer, W.* Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941–1945 // Kri-tische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Guttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Guttingen, 1985. – 324 s.

164. *Jelínek, T.* Zwangsarbeit im Nationalsozialismus, in: «Kommt die Arbeit nicht zu Dir...» Verschiedene Formen der Zwangsarbeit in Studien und Dokumenten. – Prag, 2003. – S. 143.

165. Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1979. – 678 s.

166. *Spoerer, M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945. Stuttgart–München: Deutsche Verlags-Anstalt (DVA), 2001. – 250 s.

167. *Szurgacz, H.* Przymusowe zatrudnienie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939–1945. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk: Ossolineum, 1971. – 250 s.

168. Zwangsarbeit 1939 bis 1945: „Ich habe die Deutschen nie als Volk gehasst». Briefe ehemaliger Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter aus der Ukraine. Dokumentation einer Begegnung. / Hrsg: H. Kroker, B. Neuhaus, W. Schriek - Hamm: StadtHamm, 2003. – 104 s.

ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В ЕКОНОМІЦІ ТРЕТЬОГО РАЙХУ

У роки Другої світової війни у полон до нацистської Німеччини потрапило понад 5 млн червоноармійців. Половина з них загинула від голоду та хвороб. Ті, що вижили, стали об'єктом жорстокої експлуатації в інтересах воєнної економіки Третього райху. Основними сферами застосування праці радянських військовополонених було будівництво, транспорт, видобувна промисловість, виробництво озброєння і сільське господарство.

Ключові слова: Друга світова війна, радянські військовополонені, примусова праця, Третій райх.

Пастушенко Т. В. Использование труда советских военнопленных в экономике Третьего рейха.

В годы второй мировой войны в плен к нацистской Германии попало более 5 млн красноармейцев. Половина из них погибла от голода и болезней. Те, которые выжили, стали объектом жестокой эксплуатации в интересах военной экономики Третьего рейха. Основными сферами применения труда советских военнопленных было строительство, транспорт, горнодобывающая промышленность, производство вооружения и сельское хозяйство.

Ключевые слова: Вторая мировая война, советские военнопленные, принудительный труд, Третий рейх.

Pastushenko, T. The employment of Soviet prisoners of war in the economy of the Third Reich.

During World War II prisoner of Nazi Germany got more than 5 million Red Army soldiers. Half of them died of hunger and disease. Those who survived the object of brutal exploitation in the interests of the war economy of the Third Reich. The main areas of use of their work was the construction, transportation, mining, production of arms and agriculture.

Keywords: World War II, Soviet prisoners of war, forced labor, the Third Reich.

Тема працевикористання радянських військовополонених в економіці Третього райху перебуває певною мірою на периферії

історичних досліджень про примусову працю в гітлерівській Німеччині. Більшість робіт присвячені висвітленню загального контексту долі радянських військовополонених, примусовій праці євреїв, в'язнів концтаборів та цивільних робітників. Особливо це зауваження стосується тих нечисленних публікацій українських вчених, які через обмежений архівний матеріал мають переважно оглядовий характер [15; 16]. Певною мірою таку ситуацію пояснює той факт, що у світлі гуманітарних виплат урядів ФРН та Австрії колишнім жертвам нацизму та виключення з числа претендентів на кошти колишніх радянських військовополонених, це питання набуло політичного звучання і не отримало такої потужної фінансової підтримки, як дослідження інших категорій рабської та примусової праці. Разом з тим, історіографія, котра присвячена системі німецького військового полону, нині налічує десятки солідних монографій. Основна увага зарубіжних істориків зосереджена на загальних питаннях політики нацистського режиму стосовно полонених з Червоної армії, їх умов утримання, функціонування табірної системи на території Третього райху [2; 4; 5; 6; 7; 8; 13; 21; 24]. В останнє десятиліття з'явилися дослідження політики радянського керівництва стосовно військовополонених червоноармійців [9; 11; 21], які, відповідно, розкривають інший період їх життя – повоєнний. У цій статті пропонується коротко викласти основні тенденції висвітлення в історіографії питання використання військовополонених червоноармійців в економіці гітлерівської Німеччини.

Нацистське керівництво напередодні війни з Радянським Союзом і впродовж успішного просування територією СРСР спочатку категорично виключало можливість застосування праці радянських військовополонених в економіці на території Райху. Тільки наприкінці осені 1941 року тиск, що виник в середовищі промисловців Німеччини, в першу чергу з боку власників вугільних шахт Рурського басейну, змусив партійне керівництво та уряд піти на поступки. Рішення було ухвалене після тривалої суперечки і 31 жовтня 1941 року затверджене А. Гітлером в основному комплексі першочергових заходів [2, s. 161]. Директива Г. Геринга від 7 листопада 1941 року в загальних рисах визначила основні положення працевикористання військовополонених а також цивільних робітників з окупованих територій Радянського Союзу. Генеральний уповноважений із чотирирічного плану так визначив місце радянських робітників в промисловості Райху: «Кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом

озброець; гребти лопатою й довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни» [20, с. 50–52]. Коротко суть цього документу можна пояснити такими словами: використанню «росіян» – «так», але максимальна експлуатація, найгірше харчування та ставлення. За незначні порушення – смертна кара [19, с. 51]. Тобто зберігалися всі ідеологічні застереження стосовно полонених червоноармійців. Попередити загрозу «майну та крові німецького населення» передбачалося шляхом їх ізоляції в таборах під суворою охороною, використовувати працю в закритих колонах. Рекомендувалося «проти кожного випадку непокори негайно вживати найсуворіші засоби. Ставлення до радянських військовополонених згідно Женевської конвенції у цьому випадку не має місця» [1].

Після таких планів зацікавлені установи в Рейху були переконані: проблема робочих рук буде вирішена. Насправді виявилося, що найбільша частина полонених у таборах на сході вже загинула і серед живих залишилося небагато працездатних, які могли витримати транспортування. У лютому 1942 року керівник робочої групи з використання робочої сили при Управлінні 4-річного плану міністеріаль-директор Вернер Мансфельд з приводу цього підсумував: «Сучасні труднощі з використанням робочої сили не виникли, якби своєчасно було вирішене питання залучення російських військовополонених. Маючи у розпорядженні 3,9 млн росіян, ми залишили тільки 1,1 млн. Тільки з листопада 1941 р. по січень 1942 р. померло 500 тис. росіян. Число зайнятих сьогодні російських військовополонених (400 тис.) навряд чи може збільшитися» [20, с. 90–91].

Вже наприкінці грудня 1941 року стало цілком ясно, що кількість радянських військовополонених є зовсім не невичерпною, і «голодна смерть та епідемія висипного тифу» поховали надії нацистських підприємців на ефективну заміну призваних в армію німецьких кваліфікованих робітників. Тепер Вермахт намагався прискорити процес переведення радянських полонених у промисловість. Начальник штабу Верховного головнокомандування Збройних сил Німеччини генерал-фельдмаршал Вільгельм Кейтель 24 грудня 1941 року підписав указ, в якому говорилося, що «направлення радянських військовополонених в оборонну промисловість і військовою економіку для підтримки оборонної потужності та для ефективної продуктивності нашої воєнної економіки, з цього часу стає першочерговим завданням» [22].

Починаючи вже з кінця 1941 року в наказах ОКВ та ОКГ звучать наполегливі рекомендації: вивозити полонених червоноармійців в табори на територію Райху. «Інструкція про евакуацію полонених

і поводження з ними» генерал-квартирмейстера сухопутних сил від 15 червня 1942 року засвідчила пріоритет транспортування військовополонених, як цінної робочої сили, яке «було поставлене за своїм значенням безпосередньо за транспортуванням військ і перед перевезенням вантажів». В цьому документі вкотре наголошувалося: «Під час евакуації полонених, які щойно надійшли, головною заповіддю є те, що військові, політичні та економічні принципи ведення війни вимагають справедливого ставлення до військовополонених і збереження їх працездатності» [25, с. 176]. З липня 1943 року кожного нового полоненого необхідно було доставляти на територію Райху [6, с. 213], потреби ж армійських підрозділів слід було задовольняти за рахунок місцевого цивільного населення. З метою вирішення проблеми дефіциту робочої сили для Вермахту військовополонених, відпущених восени 1941 року як представників «національних меншин», вже навесні 1942 року почали використовувати в якості підневільних робітників.

Вермахт же від самого початку планував використовувати військовополонених для своїх інтересів, зокрема і для воєнних цілей у прифронтовій зоні [3]. Праця радянських військовополонених застосовувалася в армійських збірних пунктах та пересильних таборах. Із полонених, які вижили, формувалися робочі групи для потреб військових частин. Перевага надавалася представникам будівельних професій, ремісникам, фахівцям сільського господарства. Після того, як закінчився відбір спеціалістів та їх відправка на роботу, некваліфікованих але «фізично сильних» військовополонених об'єднували в загони по 250–300 осіб і направляли на будівництво поблизу табору. Наприкінці листопада 1941 року в зоні оперативного командування групи армій «Південь» у таборах знаходилося 49 970 військовополонених, з яких 30 430 осіб залучалися до роботи [23]. У грудні 1941 року тут працювали 55 тис. червоноармійців, а на території райхскомісаріату «Україна» – вдвічі більше [6, с. 213]. Ситуацію з працевикористанням радянських бранців у звіті оберквартирмейстера групи армій «Південь» за листопад 1941 року зображали так: «Вже сьогодні можна сказати, якщо в район оперативного тилу й надалі не будуть надходити військовополонені, то необхідна їх кількість для робіт стане недостатньою. До того ж, необхідно рахуватися з подальшою смертністю та непрацездатністю за такого мізерного харчування. У військовополонених велика готовність працювати переважно через те, що за межами табору справи з харчуванням набагато кращі, але результати праці людей за такого фізичного стану незначні» [23].

Чимало робочих батальйонів з полонених використовувалася на будівельних проектах організації Тодта. В'язнів із таборів Житомира та Вінниці використовували на будівництві автобану «Durchgangenstrassen», запланованого як головний транзитний маршрут для військового провіанту й персоналу. Магістраль проходила через Вінницю (траса IV) й Житомир (траса V) [17, с. 87]. Приблизно через кожні 15 км вздовж запланованих маршрутів мали створити трудові табори для робітників, задіяних на будівництві доріг. Під керівництвом організації Тодта полонених експлуатували до смерті, примушуючи носити каміння з копальні Гнівань, яке використовували для будівництва доріг, а також для спорудження штаб-квартири й бункера Гітлера «Вервольф» [17, с. 87].

Ще у січні 1942 року в руслі співпраці Економічного штабу «Ост» із головнокомандуванням Вермахту було ухвалене рішення про використання праці військовополонених на підприємствах в окупованих східних землях. Було вирішено не платити таким робітникам «кишенькові гроші». Проте підприємства, на яких працювали військовополонені, повинні були виділяти за день роботи на одного чоловіка 4 руб.¹, із них 3 руб. на харчування та розквартирування в концентраційному таборі та 1 руб. в імперську касу як податок. Якщо ж робітники-військовополонені жили в будівлях, що належали даному підприємству, і там отримували їжу, то підприємства повинні були платити тільки 1 руб. податку в райхскасу, за винятком вихідних та лікарняних [19, с. 72–73]. Після того, як стан відбудови вугледобувної галузі Донбасу став предметом обговорення в ставці фюрера, був виданий наказ Гітлера від 28 червня 1942 року, за яким до видобутку вугілля додатково повинні були залучити 45 тис. військовополонених [18]. Станом на квітень 1943 року загальна кількість робітників на гірничодобувних об'єктах сягала 51 219 осіб, з яких 7 044 були військовополоненими [19, с. 72].

Перші партії військовополонених червоноармійців прибули на територію Райху вже в липні 1941 року. На середину серпня 1941 р. в таборах на території Райху перебувало 150 тис. радянських полонених, на кінець жовтня – вже 288 тис., 23 вересня 1941 р. генералквартирмайстер повідомив про відправку до Райху 500 тис. полонених із зони оперативного командування. Їх розмістили на відгороджених ізольованих територіях, так званих таборах для росіян, де вони мали самі будувати собі житло – бараки. На початку праця цих бранців використовувалася тільки на військових І В окупованих областях України, підпорядкованих німецькій військовій адміністрації, грошовою одиницею залишалися рублі.

об'єктах. Перші радянські бранці на території Німеччини повинні були замінити французьких, сербських та бельгійських або польських військовополонених, яких Вермахт використовував у власних інтересах. «Використання радянських військовополонених в межах Райху – неминуче лихо, а тому його необхідно обмежити до мінімуму. Їх принципово необхідно використовувати на таких роботах, де вони можуть працювати в повній ізоляції і в закритих колонах» [25, с. 205].

Згодом основними сферами застосування їх праці стало будівництво, транспорт, видобувна промисловість, виробництво озброєння і сільське господарство. На кінець січня 1942 р. у німецькій військовій економіці було задіяно 147736 радянських полонених. Майже половина з них (69518 осіб – 47%) використовувалося на будівництві і на залізниці, ще 31460 (21,3%) – в сільському господарстві. В металургії та видобувній промисловості – навпаки, зайнята незначна частина полонених – відповідно 3,58% (5284 особи) та 2,1% (3140 осіб) [25, с. 222]. У серпні 1944 року, в Райху вже працювало 631 559 радянських військовополонених. Найбільше їх було у добувній промисловості – 159 898 (36% від загальної кількості іноземців, які працювали на шахтах) та на металургійних підприємствах – 130705 бранців [2, с. 315]. Тобто радянські бранці працювали в галузях промисловості, які потребували найбільш фізично важкої й некваліфікованої праці.

Як вже повідомлялося, умовою працевикористання радянських військовополонених була їх сувора ізоляція та контроль. Згідно з метою нацистського керівництва фінансувати війну за рахунок експлуатації підкорених народів, держава залишала собі й більшу частину прибутку від роботи радянських військовополонених. Ще в серпні 1941 року партійний канцлер НСДАП М. Борман у спеціальному циркулярі № 100/41 узагальнив основні положення щодо працевикористання радянських військовополонених на території Райху, в якому стосовно оплати їх праці говорилося: «Оплата праці радянським військовополоненим за їх роботу не здійснюється. Бажано, щоб керівник підприємства, де залучення до праці пройшло успішно, перерахував оплату праці військовополонених стаціонарному табору. Розміри цієї плати можуть бути такими як і у польських полонених» [1]. Ця настанова впродовж війни суттєво не змінилася. Таким чином, за свою працю полонені майже нічого не отримували.

Активне транспортування дешевої робочої сили збіглося зі зниженням норм раціону полонених, що призвело до нових втрат. Тільки у

грудні 1941 року із 390 тис. військовополонених, які були зареєстровані в таборах на території Райху, впродовж місяця померло 72 тис., а до початку квітня 1942 року дожив лише кожен другий [6, с. 214].

Необхідною передумовою ефективного використання праці військовополонених вважалося покращення їхнього продовольчого постачання, збільшення раціону. Згідно з нормою, затвердженою у грудні 1941 року, радянські військовополонені на день отримували продуктів, харчова цінність яких становила 2 540 Ккал. Це, зрозуміло, прирікало їх на голодування. Тому вже 9 квітня 1942 р. було внесено деякі зміни до законопроекту від 20 лютого 1942 р., зокрема дещо збільшено норму харчування (менше м'яса, але більше хліба) [21, с. 96]. Та ці наміри були фактично нівельовані зниженням норм харчування для німецького населення на початку квітня. Тому 17 квітня 1942 року раціон радянських робітників було значно збіднено, щоб дистанція між нормами харчування німців та радянських полонених продовжувала зберігатися і припинилися скарги на тяжке життя громадян Райху, спричинене раціоном харчування для іноземців. Як тільки в жовтні 1942 року раціон для німців підвищився до попереднього рівня, указом Міністерства економіки від 6 жовтня норми для радянських робітників також зросли на 10 %. Але в підсумку виявилось, що ці норми були однак меншими, ніж до зниження. До того ж, норми харчування радянських військовополонених від самого початку залишалися найнижчими, якщо порівнювати з будь-якою іншою категорією іноземних робітників у Німеччині і були недостатніми, щоб підтримувати повноцінну життєдіяльність організму [2, с. 199]. Ці запізнілі заходи не могли врятувати катастрофічну ситуацію й зупинити масову загибель людей, яка досягла своєї кульмінації взимку 1941–1942 рр. Оголошене 21 серпня 1944 року формальне прирівняння умов утримання радянських військовополонених до норм утримання у полоні військовослужбовців з інших європейських країн так і не було досягнуто.

Впродовж війни політика нацистської Німеччини щодо радянських військовополонених продовжувала базуватися на расизмі, байдужості до людського життя й цинічному прагматизмі [10].

Список використаних джерел і літератури

1. Bundesarchiv, Berlin NS6/335
2. *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn: Dietz, 1999. – 589 s.
3. *Linn K.* «Die Arbeitskraft sämtlicher Kriegsgefangenen ist rücksichtslos auszubeuten»: Die Zwangsarbeit sowjetischer Kriegsgefangener für die Wehrmacht im Osten // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas /H. 2 C Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. – № 34 (2006). – Sitz Sluttgan/Germany – S. 191.
4. *Otto R.*: Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42. – München: Oldenbourg Verlag, 1998. – 288 s.
5. *Overmans R.*: Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945 // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 9/2. München: DVA Sachbuch Verlag, 2005 – S. 749.
6. *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München: Oldenbourg Verlag, 2008. – 399 s.
7. *Streim A.* Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa“. Eine Dokumentation. – Heidelberg, Karlsruhe: Müller Juristischer Verlag. Heidelberg/Karlsruhe 1981. – 442 s.
8. *Streit C.* Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. – Verlag J.H.W. Dietz. Nachf., Bonn, 1997.– 334 s.
9. *Арзамаскин Ю. А.* Репатриация советских и иностранных граждан в 1944–1953 гг.: военно-исторический аспект. – М.: Военный университет, 1999. – 248 с.
10. Во имя живых помнить о погибших. Совместный интернациональный проект по выяснению судеб советских и немецких военнопленных и интернированных. – Дрезден: Объединение Саксонские мемориалы в память жертвам политического террора, 2003. – С. 50.
11. *Дембицкий Н. П.* Судьба пленных // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. Кн.2. – М.: Наука, 2004. – С. 232–263.
12. Довідник про табори тюрми та гетто на окупованій території України. 1941–1944 / Упор. М. Дубик. – К.: Наукова думка, 2000. – 304 с.
13. *Дуглас И. А., Черон Ф. Я.* Вычеркнутые из памяти. Советские военнопленные между Гитлером и Сталиным // Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Preess, 1994. – Т. 11. – 433 с.
14. *Земсков В. Н.* Репатриация перемещенных советских граждан. // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. / Отв. ред. Г. Н. Севастьянов; Ин-т российской истории. Кн. 2-я. – Москва: Наука, 2004. – С. 331–358.

15. *Коваль М. В.* Радянські військовополонені – шлак війни // Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К.: Академія, 1999. – С.196–218.

16. *Король В. Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К.: Академія, 2002. – 128 с.

17. *Лауер Венді.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К.: Зовнішторгвидав, 2010 – 368 с.

18. *Науменко В., Нестеренко В.* Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 368–391.

19. *Науменко В.* Політика Економічного Штабу Ост у сфері промисловості в окупованій Україні (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2009. – 220 с.

20. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: І. Л. Бутич (керівник), А. А. Батюк, П. М. Костриба, В. В. Кузьменко, Л. П. Нагорна та ін. – К.: Політвидав України, 1963. – 488 с.

21. *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: РОССПЭН, 2002. – 896 с.

22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 2а.

23. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 148. – Арк. 15.

24. *Шнеер А.* Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2005 – 624 с.

25. *Штрайт К.* «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / Пер. с нем. И. Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. – М.: Русская панорама, 2009. – 480 с.

РОБОТА Й ЗАРОБІТНА ПЛАТА В ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИКАХ ОСТАРБАЙТЕРІВ У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ

Дослідження аналізує сприйняття роботи остарбайтерами – вихідцями з України. Простежує ставлення примусових робітників до зароблених коштів. Виокремлює поведінкові стратегії повсякденної праці східних робітників.

Ключові слова: заробітна плата, остарбайтер, повсякдення, робота, Третій Рейх.

Лакно В. И. Работа и заработная плата в повседневных практиках остарбайтеров в Третьем Рейхе.

Исследование анализирует восприятие работы остарбайтерами – выходцами с Украины. Проследивает отношение принудительных рабочих к заработанным средствам. Выделяет стратегические поведения повседневного труда восточных рабочих.

Ключевые слова: заработная плата, остарбайтер, повседневность, труд, Третий Рейх.

Lakhno V. I. Work and Wages in daily practices ostarbeiters in the Third Reich.

The study analyzes the perception of ostarbeiter - originally from Ukraine. Traces the relationship forced the workers to their earnings. Highlights the strategies of daily labor Eastern workers.

Keywords: wages, ostarbeiters, daily life, work, the Third Reich.

З поміж багатьох сюжетів, пов'язаних з подіями Другої світової війни – тема остарбайтерів посідає в сьогодинішніх дослідженнях важливе місце. Проте багато її проблем залишаються малодослідженими, особливо під кутом зору історії повсякдення. Однією з них є ставлення остарбайтерів до роботи та заробітної плати.

Означена проблематика не стала предметом спеціального дослідження істориків. Так, у радянський час наголошувалося лише на нелюдських умовах праці східних робітників, підкреслювалося жорстоке ставлення німців до них. Серед поведінкових стратегій зверталася увага на шкідництво, яке здійснювали робітники на промислових підприємствах Німеччини. Колишніх остарбайтерів зма-

льовували безправними рабами, жертвами нацистської тоталітарної системи. Така позиція представлена, зокрема, в роботах М. Коваля. Він, використовуючи свідчення очевидців, зобразив безправне становище та злиденні умови життя оstarбайтерів як один із злочинів нацистського режиму [16; 17]. В. Щуплецов та Є. Бродський репрезентували офіційну концепцію провідної ролі КППС в організації народної боротьби зі зриву планів примусової праці [42; 4]. Автори наголосили на участі оstarбайтерів і військовополонених в антифашистському русі опору на території нацистської Німеччини.

Характерною рисою досліджень сучасних істориків є аналіз законодавчого регулювання умов роботи оstarбайтерів у Третьюму Рейху, сфери її використання та оплати. Ці питання детально висвітлені у працях С. Гальчака [11], А. Кравченко та С. Батурина [20], Т. Лапан [21], Т. Пастушенко [24], П. Поляна [26]. Проте до цього часу питання щодо визначення місця роботи й заробітної плати в повсякденному житті східних робітників залишається мало дослідженим.

Джерелами розвідки є інтерв'ю, спогади, листи, щоденники колишніх оstarбайтерів. Окремі з них опубліковані в збірках «Невигадане. Усні історії оstarбайтерів» (Харків, 2004 р.), «То була неволя. Спогади та листи «оstarбайтерів» (К., 2006 р.), «Спогадиртерни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині» (Харків, 2008), «Прощу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів» (Харків, 2009 р.) та «Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини» (Полтава, 2011 р.). Частина інтерв'ю взяті автором особисто, упорядковані й передані до Державного архіву Полтавської області. Окремі листи та щоденники східних робітників зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Отже, спираючись на вищезгадані джерела, спробуємо:

- дослідити ставлення робітників до норм та умов праці;
- проаналізувати систему покарань та визначити реакцію на них;
- визначити відношення оstarбайтерів до заробітку.

По приїзді до Третьюго Рейху повсякденне життя оstarбайтерів розпочиналася зі знайомства з умовами роботи, правилами проживання та харчування. При цьому головним призначенням депортованих була праця. Тому й сприймали її як належне, як обов'язок. До того ж вони не мали права обирати собі вид роботи, а працювали там, куди їх спрямовували. Однак східні робітники, які прибули на територію майбутнього проживання пізніше, вже сформу-

вали певні уявлення (із чуток, листів своїх попередників тощо) про умови праці на чужині. І тому вони мали свої побажання з приводу працевлаштування. Зокрема, прагнули потрапити, передовсім, до бауера (нім. «bauer»). Так, уродженець х. Щербаха Решетилівського району Полтавської області І. Вовк засмутився, коли дізнався про майбутнє місце роботи: «...в мене настрої впав, бо я хотів до Бауера попасти на роботу, а попав на залізну дорогу. Бо балачки такі були, що у Бауера набагато краще...» [9, с. 91].

Як правило, робочий день остарбайтерів, що працювали на підприємствах, розпочинався о 6-8 год. і закінчувався о 17-18 год., тобто тривав 8-12 год. на добу або 48-60 год. на тиждень [24, с. 110]. У сільській місцевості тривалість робочого дня була ненормованою. Вона залежала від специфіки, розміру господарства та сезонності робіт. В обідню перерву, якщо вона була, остарбайтери могли пообідати або перепочити, а також поспівати сумних українських пісень, наприклад: «Повій, вітре, на Україну», «Небога чайка, що вивела діточок при битій дорозі» тощо [7, с. 945].

На думку німецького дослідника У. Герберта, найчастіше робочим місцем остарбайтера на підприємстві був токарний чи фрезерувальний станок. За ним він працював один чи під наглядом німецького робітника. Також східних робітників часто використовували на роботах, що потребували ручної праці [43, с. 240].

Остарбайтери сприймали працю як звичне явище, подібне до того, що вони мали вдома: «...я должна была посуду помыть, полы... все убрать, отнести белье в прачешную... Короче говоря, особой работы не было... потому что у нас мама болела. Мы к этой работе приучены были...» - стверджує О. Галкіна [13, с. 174]. «Работал я обыкновенно, в силу своих мер и сил. Это не у нас - чем больше работаешь, больше погоняют», - пригадує В. Чернобаев [6, с. 42].

Людина, яка мешкала раніше в селі, сприймала багатогодинну роботу в бауера як звичайну норму, не вважаючи її тяжкою: «...я ж у хазяїна не робила важко, я робила так із 5 часів і до 8 вечора кожен день, а у неділю до 2 часів» - пригадує П. Овчаренко [22, с. 68]. До того ж, остарбайтери, які працювали в сільському господарстві, часто отожнювали роботу в полі зі звичайною роботою в колгоспі [14, арк. 14 зв.].

Українська дослідниця Т. Пастушенко вражена готовністю українських робітників до найгіршого і, так званого, «нормального» сприйняття ними примусової праці. Вона пояснює це тим, що «давалася взнаки вироблена століттями психологія покори українського селянина» [25, с. 231].

Частина східних робітників (особливо ті, які працювали у сільському господарстві, на цегляних заводах, шахтах тощо) умови роботи в Німеччині визначає як важкі та несприятливі [23, с. 120]. Про це також свідчить звіт берлінської інспекції з використання іноземної робочої сили (березень 1943 р.), де зафіксовані скарги остарбайтерів на значну тривалість робочого дня (до 18 год. на добу), відсутність вихідного, холод на робочому місці тощо [41, с. 596]. Причому спостерігається закономірність: чим більший завод тим гірші були умови праці.

На підприємствах працю остарбайтерів суворо регламентували. Порушення трудової дисципліни карали грошовими штрафами, фізичними покараннями, арештами, відправкою до виправно-трудових, штрафних чи концентраційних таборів. Так, за легкі проступки (наприклад, одноразове запізнення) робітник отримував усне чи письмове зауваження; за кількаразові запізнення, залишення місця роботи чи неявку на роботу без поважної причини накладали штраф, максимальний розмір якого дорівнював заробітній платі за один день; за самільдом невиконання розпоряджень керівництва стягували штраф у розмірі не більше тижневої зарплати [35, арк. 336].

Окрім штрафів за порушення трудової дисципліни карали арештами. Так, заарештувати могли за несанкціонований відпочинок під час роботи [34, арк. 23-24], втечу з роботи [36, арк. 231], крадіжку [36, арк. 234].

Також підприємці мали право за порушення умов роботи карати остарбайтерів додатковою працею після закінчення зміни, відправляти їх на штрафну роботу, позбавляти вареної страви або ув'язнити на три дні. Саботаж на роботі карали концтабором або смертною карою. Крім того, за порушення остарбайтерами трудового режиму їхні сім'ї або батьків, котрі проживали на окупованій території, могли позбавити державної підтримки та пільг.

Таким чином, ознайомившись з умовами праці та методами покарання за порушення трудової дисципліни, остарбайтери сформували власні стратегії поведінки в робочий час. Вони залежали, насамперед, від рис характеру особистості, а також від умов, у яких знаходилася людина. Ті з них, хто боявся покарання, виконували всю роботу, не брали участі у страйках, не вдавалися до шкідництва тощо: «...я так себя вела, не была... нарушителем... я жила как ото, знаете, мышка какая-то. Боялась ступить куда-то не туда. А потому, может, и уцелела...» [13, с. 188].

Інша ж категорія «східняків» ухилялася від роботи різними способами. По-перше, від роботи звільняли хворих, вагітних та

жінок, які перебували в декретній відпустці. Тому деякі остарбайтери свідомо наносили собі рани. Так, Б. Зіоменко пригадує: «Чтоб не работать... возьмишь, натрешь, ножом кожу сдерешь... до крови, а потом соль и чеснок прикладываешь, ну, завязываешь бинтом. На второй (день - В. Л.)... ложишься спать. Печет... Утром просыпаешься... начинает гнить (рука - В. Л.)... придешь в санчасть, тебя освобождают от работы» [3, с. 47]. Інший колишній примусовий робітник Г. Марченко пригадує, як дехто з остарбайтерів, щоб не працювати і повернутися на батьківщину, вживали сіль великими дозами. Інколи така тактика спрацьовувала і східного робітника відправляли в Україну [12, с. 78]. Інколи жінки-остарбайтерки заявляли, що вони не можуть працювати за станом здоров'я. Таку тактику застосовувала К. Шевеля: «...коли не хочеться на роботу йти, та не піду. Збрешу, що саме не можна ж... саме містрація та. І вони нічого: будь дома» [32, арк. 11].

По-друге, ухилитися від роботи можна було влаштувавши собі несанкціонований короткотривалий відпочинок шляхом навмисного шкідництва. Так, для того, щоб остарбайтерки, які працювали на фабриці, могли відпочити, М. Савченко з колегами, збираючи капусту, навмисно вставляла в неї камінці. У результаті при переробці врожаю ламалися ножі на конвеєрі. Тож східні робітниці відпочивали, доки ремонтували машину [28, с. 289]. Працюючи в бауера, уродженець Іркліївського району Полтавської області І. Матюк, аби не доглядати за худобою, псував інвентар [39, арк. 40 зв.]. Інколи для того, щоб перепочити, остарбайтери підривали станок: «...сделать... 5-минутный отдых... можно было... только взорвав машину... Достаточно было подложить монетку между прессом и пистонами, чтобы произошел взрыв... взорвалась машина» [1, с. 164]. Часто примусові робітники без потреби ходили «відпочивати» на 3-5 хвилин до туалету [1, с. 163].

По-третє, ухилитися на деякий час від роботи можна було за допомогою доносів на своїх товаришів і підлабузництва: «Донесли всё... подлизы были..., чтобы не ходит на работу» - пригадує Віра Омелянівна. Таку поведінку, спрямовану проти своїх співвітчизників, колишня остарбайтерка пояснює бажанням покращити собі умови роботи та особливостями менталітету: «Ну, там, понимае что, русский народ» [8, с. 112].

Частина остарбайтерів через власні переконання, не зважаючи на суворі покарання, здійснювали диверсії на виробництві. Зокрема, Є. Шевелева зауважує: «Мы были большие патриоты, не старались, чтобы сделать больше и качественно, а наоборот, прикиды-

ваясь неграмотними и прочее, чтобы побольше брака» [40, с. 210]. Є. Тимченко вдавалася до подібних дій на прохання подружки-підпільниці: «Я... неправильно проводки спаивала, спеціально... Работала у нас переводчица Валя... подпольщица... меня просила... я была вредитель...» [15, с. 154].

Наступна стратегія поведінки остарбайтерів передбачала створення для себе кращих умов роботи. Так, уродженець Хорольського району Полтавської області для того, щоб не виконувати тяжкої роботи, імітував епілепсію («чорну хворобу»). Медична комісія встановила його непридатність для роботи в шахті й полтавця перевели на легшу наземну роботу [38, арк. 84]. Ф. Бородуля розповіла, що вона фізично не могла виконувати запропоновану їй роботу. Її перевели на легшу, але таку, що потребувала спеціальних знань. Щоб працювати тут надалі жінка максимально швидко пристосувалася до нових умов й опанувала нову спеціальність. Це врятувало її від фізичного виснаження, вважає колишня остарбайтерка [33, арк. 2].

Окремі східні робітники відмовлялися відпрацьовувати у вихідні дні [34, арк. 18] або через погане харчування [37, арк. 10]. Інша група оствіців у процесі роботи намагалася допомагати один одному. Про таку взаємодопомогу говорять рядки листа, адресованого на Миргородщину: «Їхню (фізично слабких дівчат - В. Л.) незavidну долю старалися облегшити фізично сильніші дівчата, помагаючи виконати норму у перевозці тачками піску і каміння» [7, с. 945].

Досить часто умови роботи остарбайтерам полегшували й пересічні німці чи працівники підприємств. Вони допомагали якнайшвидше отримати навички нової професії, працевлаштовували втікачів з трудових таборів тощо [13, с. 173]. Почуття здивування у східних робітників викликав той факт, що в селі господар працював нарівні з ними: «розносять коровам і він (господар - В. Л.), вичищають у корів він вичищає, на полі сапаєм брукву ту буряки і він сапає...», - пригадує Г. Іващенко [10, с. 117].

В історіографії немає єдиної думки щодо норм оплати праці остарбайтерів. Вважається, що вона була ненормованою й називаються різні суми. Так, В. Косик говорить про 17,5-39,5 Rm на місяць [19, с. 271], К. Поль - 6 марок 30 пфенінгів [27, с. 40], М. Коваль - 2-3 Rm на місяць [18, с. 191]. У сільській місцевості робота оствіців, як правило, не оплачувалася.

Часто платня залежала від віку східних робітників. Колишні остарбайтери пригадують: «...платили гроші... по возрасту: скільки вам год стіки... марок» [31, арк. 4], «...гроші получала я

найменші... майстер каже: «Ти ще мала клайне, на другий год тобі прибавиться...» [32, арк. 1]. У цілому, питанням виплати зароблених коштів займався власник підприємства.

Таким чином, заробітна плата оствіців хоча й регламентована німецьким законодавством, усе ж була не однаковою на різних підприємствах. Можна виокремити кілька критеріїв оплати праці: вік, умови роботи, бажання господаря.

Проте й такий мізер витратити було дуже складно, адже майже на всі товари в Німеччині впроваджена карткова система, а остарбайтерам карток не видавали. У своїх спогадах вони зазначають, що могли купити за гроші лише лимонад, пиво, намісто тощо.

Тому-то остарбайтери сформуваали своє ставлення до зароблених коштів. Чітко простежуємо дві лінії поведінки щодо зарплати: одна частина східних робітників на неї не зважала, ставилася скептично; інша, навпаки, берегла заробіток і намагалася його накопичити.

Для першої групи східних робітників гроші не становили ніякої цінності, оскільки за них не можна було придбати необхідних речей чи продуктів харчування. Так, Є. Тараненко зізнається: «Ну, мені тих марок не жалко, бо я нічого не купую...» [30, с. 236]. Колишня остарбайтерка А. Сіліверст також не зважала на заробіток: «... марки... шо бомага... нічого абсолютно!» [29, с. 202]. Траплялися випадки, коли східний робітник взагалі відмовлявся від платні: «... кожен місяць должні були платити 18 марок. Но я їх не брала, бо нікуди не ходила», - пригадує П. Овчаренко [22, с. 69].

Інша група остарбайтерів цінували зароблені гроші, адже їх можна було витратити на придбання необхідних речей. Наприклад, З. Артюхіна складала гроші, щоб купити в магазині потриманих речей, який відкрив начальник табору, пальто. Оскільки заробітної плати дівчині не вистачало, то вона продавала навіть свій хлібний пайок [2, с. 30-31]. І. Бугло також зважав на зароблені кошти, бо віддавав їх робітникам-французам, які купували йому хліб [5, с. 59]. У таких випадках гроші являли собою цінність, і до них ставилися бережно.

Таким чином, оскільки головним завданням примусових робітників була робота, то й сприймали її як неминучість, обов'язок. Остарбайтери розробили власні стратегії поведінки щодо наданої їм роботи: добросовісне виконання (покірність), ухилення від роботи, здійснення диверсій на виробництві, створення кращих умов праці, відмова від виконання. Перша стратегія передбачала пасивне сприйняття дійсності, безумовне пристосування до умов праці й належне її виконання. Стратегія ухилення від роботи вимагала від вивезеного українця винахідливості, інколи відчайдушності,

сміливості. Вона виявлялася через самокаліцтво, імітацію хвороби, організацію несанкціонованого, короткотривалого відпочинку, доноси та підлабузництво. Вдаючись до диверсії на виробництві, оstarбайтери намагалися таким чином наблизити кінець війни. Так вони чинили або з власної ініціативи або на прохання підпільників. Деякі оstarбайтери покращували собі умови роботи через фізичну нездатність виконувати визначені норми, обман чи підлабузництво. Причинами застосування примусовими робітниками стратегії відмови виконувати роботу були, як правило, погане харчування та відсутність вихідного дня.

Ставлення до результату своєї праці - заробітної плати - у примусових робітників було різним. Для одних гроші не мали ніякої цінності й вартості. Для інших, навпаки, вони не втратили своєї корисності, оскільки дозволяли легально чи нелегально придбати необхідні речі.

Перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз повсякденних поведінкових стратегій східних робітників щодо умов проживання, харчування, медичного обслуговування тощо у Третньому Рейху.

Список використаних джерел і літератури

1. «А мы вот были изгои» – інтерв'ю з Зоєю Кривич // «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Харків: Право, 2009. – С. 161–168.

2. *Артюхина З. П.* Пам'ять! / Зоя Прокоф'євна Артюхина // Спогади–терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. – Харків: Право, 2008. – С. 26–37.

3. Борис Іванович Зіоменко // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.–упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. – С. 45–52.

4. *Бродский Е. А.* Во имя победы над фашизмом. Антифашистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941–1945 гг.) / Е. А. Бродский. – М.: Наука, 1970. – 586 с.

5. *Бугло И. Г.* «Вот так я прожил свою жизнь» / Иван Григорьевич Бугло // Спогади–терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. – Харків: Право, 2008. – С. 57–62.

6. Василь Степанович Чернобаєв // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.–упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. – С. 34–44.

7. В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / М. Г. Марунчак (ред.); Світова ліга українських політичних в'язнів. – Канада, Вінніпег: [Б. в.], 1990. – 1294 с.

8. Віра Омелянівна З. // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.–упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. – С. 109–113.

9. Вовк Іван Федорович // То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів» / НАН України. Інститут історії України. Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / Упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К.: [Б. в.], 2006. – С. 89–94.

10. «Все було дуже гарно в дитинстві, поки не почалась війна...» – інтерв'ю з Ганною Іващенко // «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Харків: Право, 2009. – С. 109–122.

11. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. – Вінниця: «Книга–Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. – 304 с.

12. Геннадій Андрійович Марченко // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.–упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. – С. 71–90.

13. «Делали немножечко там, брак. Защищали родину...» – інтерв'ю з Олександрю Галкіною // «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Харків: Право, 2009. – С. 169–188.

14. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. Р–3388: Государственная Чрезвычайная Комиссия по установлению и расследованию нанесенных злодеяний немецкими захватчиками Полтавской области, г. Полтава. – Оп. 1. – Спр. 1630: Заявления, письма и фотоснимки граждан, угнанных в немецкое рабство по Великосорочинскому сельсовету Миргородского района Полтавской области. Т. 3 (14 марта – 28 апреля 1944 г.). – 250 л.

15. Євдокія Федотівна Тимченко // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.–упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. – С. 154–157.

16. Коваль М. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні) / М. Коваль. – К.: Вид–во політичної літератури України, 1965. – 116 с.

17. *Коваль М. В.* Борьба населения Украины против фашистского рабства / М.В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1979. – 133с.

18. *Коваль М. В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: ВД «Альтернативи», 1999. – 336 с. (Серія «Україна крізь віки»; Т. 12).

19. *Косик В.* Україна і Німеччина / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.

20. *Кравченко А.* Українські невільники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка / Алла Кравченко, Сергій Батурин. – Львів: Кальварія, 2005. – 268 с.

21. *Лапан Т. Д.* Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): Дис... к.і.н. [Львівський національний університет імені І. Франка. Спеціальність: 07.00.01 – історія України] / Тетяна Дмитрівна Лапан. – Львів, 2005. – 235 с.

22. Овчаренко Парасковія Іванівна // Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. – Полтава: ПНПУ, 2011: Електронна публікація. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrlnt=JournALL/index.php&numnam=1&year=2011&itjournal=epubl>. – С. 66–72.

23. *Осаулко І. П.* Повість про остарбайтера / Іван Павлович Осаулко // Спогади–терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. – Харків: Право, 2008. – С. 111–167.

24. *Пастушенко Т. В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. В. Пастушенко; Інститут історії України НАН України. – К.: [Б. в.], 2009. – 282 с. – Бібліогр.: с. 239–265.

25. *Пастушенко Т. В.* Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки другої світової війни / Т. В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / НАН України. Інститут історії України. – К.: [Б. в.], 2003. – Вип. 7. – С. 227–233.

26. *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине / П. М. Полян. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОС-СПЭН), 2002. – 896 с.

27. *Поль К.* Иностранные рабочие в немецко-фашистском рабстве / К. Поль. – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1943. – 53 с.

28. Савченко Майя Гаврилівна // То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів» / НАН України. Інститут історії України. Меморіальний

комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / Упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К.: [Б. в.], 2006. – С. 245–308.

29. Сіліверст Антоніна Григорівна // Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Ляхно; відп. ред. Ю. Волошин. – Полтава: ПНПУ, 2011: Електронна публікація. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=JournALL/index.php&numnam=1&year=2011&itjournal=epubl>. – С. 195–208.

30. Тараненко Євгенія Григорівна // Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Ляхно; відп. ред. Ю. Волошин. – Полтава: ПНПУ, 2011: Електронна публікація. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=JournALL/index.php&numnam=1&year=2011&itjournal=epubl>. – С. 229–243.

31. Фонд Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка в ДАПО (далі Фонд ПНПУ імені В.Г. Короленка в ДАПО). – Ф. Р–1507. – Оп. 2. – Спр. 68: Транскрипт інтерв'ю з Дараган (Гуржій) Варварою Демидівною (19 червня 2006 р.). – 13 арк.

32. Фонд ПНПУ імені В. Г. Короленка в ДАПО. – Ф. Р–1507: Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. – Оп. 2. – Спр. 76: Транскрипт інтерв'ю з Шевелею Катериною Прокопівною (не датовано). – 34 арк.

33. Фонд ПНПУ імені В.Г. Короленка в ДАПО. – Ф. Р–1507: Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г.Короленка Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. – Оп. 2. – Спр. 73: Транскрипт інтерв'ю з Бородулею Федорою Федорівною (6 липня 2006 р.). – 15 арк.

34. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. Р–3206: Рейхскомісаріат України, м. Рівне. – Оп. 6. – Спр. 305: Листування адміністрації німецько–фашистських таборів з поліцією про розшук російських і українських робітників, які втекли з таборів, накладення на них штрафів та стягнень. списки цих робітників (19 червня 1942 р. – 10 жовтня 1944 р.). – 28 арк.

35. ЦДАВО України. – Ф. Р–3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. – Оп. 4. – Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А.Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр.). – 417 арк.

36. ЦДАВО України. – Ф. Р–3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. – Оп. 4. – Спр. 41 в: Документи про радянських громадян, вигнаних до Німеччини (анкети, посвідчення, заяви, листування), т. IV (не датовано). – 247 арк.

37. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. Р–166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (1941–1950 рр.). – Оп. 2. – Спр. 424: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вивезених до Німеччини (недатовано). – 10 арк.

38. ЦДАГО України. – Ф. Р–166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії Наук УРСР (1941–1950 рр.). – Оп. 2. – Спр. 102: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вигнаних в Німеччину (вересень 1943 р.). – 182 арк.

39. ЦДАГО України. – Ф. Р–166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (1941–1950 рр.). – Оп. 3. – Спр. 259: Щоденник жителя с. Мойсинець Іркліївського району Полтавської області Кушніра Ф. К. про період тимчасової окупації Іркліївщини (1941–1943 рр.). – 56 арк.

40. Шевелёва Е.А. «Но я всё время обращалась к себе, к своему сердцу» / Евгения Александровна Шевелёва // Спогади–терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. – Харків: Право, 2008. – С. 206–218.

41. *Штрайт К.* Советские военнопленные массовые депортации принудительные рабочие / Кристиан Штрайт // Вторая мировая война. Дискусии. Основные тенденции. Результаты исследований: Пер. с нем. Предисл. В. Рана. – М.: Прогресс–Академия; Весь мир, 1996. – С. 589–600.

42. *Щуплецов В. М.* Насильственный угон мирного населения с оккупированных территорий СССР для принудительного труда в фашистской Германии (1941–1945 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук / В.М. Щуплецов. – Пермь, 1983. – 17 с.

43. *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn: Dietz, 1999. – 589 s.

**ОСТАРБАЙТЕРИ-КИЯНИ.
ВЕРБУВАННЯ, ПРИМУСОВА ПРАЦЯ, РЕПАТРІАЦІЯ
(1942-1945 РР.):
НА МАТЕРІАЛАХ ФОНДОЗБІРНИ МЕМОРІАЛУ**

На підставі фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», проаналізовано епістолярні джерела колишніх оstarбайтерів із Києва та Київщини, висвітлено етапи їхнього вербування, вивезення на примусові роботи до Німеччини, та репатріації на Батьківщину.

Ключові слова: оstarбайтер, окупація, примусові роботи, Німеччина, Рейх.

Шевченко М. Ю., Білоус А. П. Остарбайтеры-киевляне. Вербовка, принудительный труд, репатриация (1942-1945 гг.) (на материалах фондовой коллекции Мемориала).

На основани фондової колекції Меморіального комплексу «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941-1945 годов», проанализированы эпистолярные источники бывших оstarбайтеров из Киева и Киевской области, освещены этапы их вербовки, вывоза на принудительные работы в Германию и репатриацию на Родину.

Ключевые слова: оstarбайтер, окупація, принудительные работы, Германия, Рейх.

Shevchenko, M., Bilous, O. Ostarbeiters from Kyiv. Recruitment, forced labour, repatriation (1942-1945) (using the materials of Memorial funds).

The epistolary materials of former Ostarbeiters from Kyiv and Kyiv region are analysed on the basis of the funds of Memorial complex "National Museum of History of the Great Patriotic War of 1941-1945", the stages of their recruiting, deportation for the forced labour in Germany and repatriation to the motherland are explained.

Key Words: an, occupation, the forced labour, Germany, Reich.

Друга світова наклала свій трагічний відбиток на долю чи не всіх держав Європейського континенту, зазирнула в помешкання

кожного жителя країн – учасниць бойових дій 1939–1945 років. Не оминуло лихоліття війни і Україну, яка перебувала в епіцентрі протистояння. У переліку серед найбільш постраждалих – Україна, наряду з Білоруссю та Польщею, посідає провідне місце. За роки окупації на українських землях було знищено приблизно 4 млн цивільних громадян [26, с. 159], наша Батьківщина стала останнім притулком для майже 2 млн радянських військовополонених [24, с. 105]. З кінця 1941 р. до початку 1944 р. з України до Райху на примусову роботу було вивезено 2,4 млн робітників [22, с. 216].

Насильницька депортація до Німеччини дотепер залишалася під завісою таємничості, що, зокрема, пояснювалося небажанням колишніх невільників говорити про це, а також «непопулярністю» питання. В українській історичній науці радянської доби проблематикою займалися лише окремі дослідники на кшталт М. Коваля, який вивчав тему примусової праці впродовж усього наукового життя [23].

Лише в останні роки представники наукових кіл почали звертати увагу на питання вербування, насильницького вивозу та примусової праці українців на території Німеччини, їхньої репатріації на Батьківщину. Почали з'являтися автобіографічні нариси колишніх рабів [25]. Велику роботу зі збору усної історії оstarбайтерів було проведено Г. Грінченко, Т. Пастушенко, М. Шевченко [31]. Нещодавно окремими монографіями вийшли наукові праці Т. Пастушенко, які присвячені колишнім оstarбайтерам із Київщини [28] та м. Києва [27]. Усе частіше до цієї проблеми долучаються журналісти [29].

Мета цього дослідження – розглянути й вивчити етапи вербування, перебування в нацистській неволі та репатріації киян і мешканців Київської області на основі матеріалів фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» та відповідно до Указу Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами початку насильного вивезення мирного населення з території окупованої України на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни».

У Меморіалі зберігається понад 100 комплексів (документів, речей) тих, хто був насильно вивезений з України (з них близько 60 % становлять жінки), серед постраждалих майже 20 – мешканці Київщини. Найстаршому оstarбайтеру, документи якого зберігаються в Меморіалі, на момент війни виповнилося 22 роки, наймолодшому свідку й учаснику подій – 8 років (загалом середній рік вивезених до Райху становив 17 років). Різним, несхожим було їхнє життя до війни – однаковими ставали їхні долі після...

Нацистська окупаційна влада з самого початку володарювання в Україні визначила пріоритети власної політики, одним із напрямів якої було використання дармової робочої сили в інтересах Райху. Уже наприкінці 1941 року розпочинається кампанія щодо добровільного залучення українців до роботи в Німеччині. А вже у січні 1942 року у газеті «Нове Українське Слово» з'являється оголошення генерал-комісара м. Кисва Квітцрау про відправлення першого транспортного поїзда до Німеччини [14, с. 4], переважну більшість склали так звані добровольці, котрі повірили обіцянкам нової влади. У лютому до населення з подібними оголошеннями звертається керівник бюро набору добровольців до Німеччини Д-р Яніцький, який сповіщає про відправлення другого та третього транспортних поїздів [15, с. 4]. І якщо перші оголошення заманували: «У Німеччині ви будете добре забезпечені і знайдете добрі житлові умови. Платня також буде доброю; ви будете одержувати гроші за тарифом і за продуктивністю праці», то публікація в «Новому Українському Слові» від 24 лютого 1942 року звучить мало не як наказ: «Робітники й робітниці всіх фахів, які добровільно бажають поїхати до Німеччини, мають негайно зголоситися» [14, с. 4].

Ці газети є лише дешицею матеріалів фондозбірні музею, які розповідають нам про агітаційну продукцію, – оголошення, листівки, ілюстровані плакати окупаційної влади із закличками записуватися на роботу до Німеччини [20].

Значимо, що нацистам значно полегшувала роботу новостворена в Києві (у жовтні 1941 р.) біржа праці (Arbeitsamt). Вона повинна була контролювати потоки безробітного населення і направляти їх по різних робочих об'єктах. Проте з часом виявилось, що із зареєстрованого населення працевлаштовували в рідній місцевості близько десятої частини населення, інші ж – чекали своєї участі, були й такі, хто вірив вербувальникам: шукав кращого, спокійнішого життя; тікав із голодного та холодного Києва. А перед кимось не було іншого виходу, як-от перед Ніною Ковтун із с. Селичівка Баришівського району. Навесні 1942 року перед її матір'ю було поставлено вимогу – віддати дочку або сина до Німеччини. Оскільки Ніна була старшою і вважала себе відповідальною за долю брата, то вирішила, що поїде вона [7]. Ще один доброволець для нацистської статистики.

Загалом кампанія добровільного виїзду на роботи до Німеччини зазнала повного краху. Ті, хто виїхали добровільно, швидко зрозуміли, що свободи і прав, які були заявлені в рекламних проспектах, просто не може бути, тому намагалися будь-якою ціною повідомити земляків про «справжній рай» німецької метрополії.

Ще до запровадження офіційних правил листування для оstarбайтерів (25 листопада 1942 р.) українські робітники починають відправляти листи на Батьківщину ще з початку лютого 1942 року. Перші відомості про становище оstarбайтерів у Німеччині дістаємо із коротеньких повідомлень на поштових листівках [11]. Показовим є послання Катерини Барабаш, уродженки Березанського району, що на Київщині: «... Я завжди пишу додому, що мені добре, аби за мною не плакала ота нещасна безталанна мати. Тут, Галю, нікому нема життя, – ти тільки уяви – чужина, нужда та неволя» [36]. Остаточно зруйнували всі пропагандистські зусилля окупантів щодо набору добровольців до Німеччини поверненці, яким улітку 1942 року пощастило повернутися до рідної домівки [28, с. 60].

З весни-літа 1942 року розпочинається примусовий вивіз місцевого населення. Окрім іншого, він пояснюється і весняним наступом Вермахту, що потягло за собою мобілізацію працездатного чоловічого населення Німеччини, а жінок, як і раніше, не притягали до трудової повинності, щоб не викликати незадоволення війною всередині країни. Цю нішу повинні заповнити трудові мігранти (в нашому випадку – примусові робітники).

У березні 1943 року Головним уповноваженим з використання робочої сили Фріцем Заукелем було поставлено завдання – поставляти на територію Райху до 5 тисяч робітників щоденно, починаючи з квітня кількість робітників повинна була збільшитися вдвоє [21, с. 139–160]. Саме тоді прийшла черга мешканки с. Мазінки із Переяславщини Марії Роздобудько, яка була вивезена в березні 1943 року: «Прийшла я зі шляху, де на роботі була, брудна, у драній фуфайці. А тут німці зі сторони с. Харківці – і за мене... Перевозили нас товарняком, як скот. Закрили двері на замок, тіснота така... Уже коли приїхали в Германію, пересадили нас у пасажирський поїзд» [10]. Схожі записи зустрічаємо і в Бориса Гвозданного, вивезеного в червні 1942 року: «Їхали довго, у товарних вагонах. Сиділи прямо на підлозі. Годували погано» [3].

Окремо потрібно згадати і останні дні окупаційної влади на Київщині, коли під виглядом евакуації із зони бойових дій до Німеччини поголовно відправляли цілі транспорти робочої сили. Останні місяці вивозу істотно змінюють і соціальний склад населення: збільшується кількість жінок, дітей та осіб похилого віку. У головній експозиції Меморіалу ми можемо бачити матеріали киянки Інеси Мірчевської [19]. Напередодні війни вона встигла закінчити перший клас. Упродовж двох років окупації разом із матір'ю мешка-

ла на теперішній вулиці Івана Мазепи. Коли розпочалися оборонні бої Вермахту проти Радянської армії, що наступала, їх переселили до іншого району, оскільки ця місцевість підпадала до території «мертвих зон». Третього листопада повернулися за деякими речами додому, та були затримані патрулем і відправлені до Райху. В умовах листопада 1943 року депортовані були й доросла жінка та 10-річна дівчинка [9]. Дещо інакше, але також у Німеччині, закінчилася битва за Дніпро для іншої киянки – Валерії Комендатової. Коли німці почали виселяти і вивозити мешканців Києва, деякий час переховувалася на околицях міста (Борщагівка, Святошин), потім старші жінки домовилися із залізничником, що той посадить дівчинку на потяг, щоб доїхати до Мотовилівки (залізнична станція на захід від Києва). Вранці 1 листопада почалася подорож, закінчилася в місті Бад Нейє Штадт за 150 км від французького кордону [8]. У Німеччині посвідченням особи їй слугували похвальні грамоти за відмінне навчання в школі (отримані ще в довоєнному Києві) [17].

Загалом, якщо говорити про декілька хвиль примусової депортації населення Київської області, можна зазначити, що до Райху у 1942–1943 рр. було вивезено майже 168,5 тис. осіб [28, с. 269]. І це незважаючи на те, що чим більше посилювався терор із боку каральних загонів та поліції, тим сильнішим ставав опір і місцевих мешканців. Стосувалося це не лише жителів великих міст (Києва, Білої Церкви, Фастова), а й мешканців сільської місцевості. Усі ці заходи відбувалися на місцевому рівні, тому до масового зриву кампанії не призвели.

На відміну від рекламних оголошень, які рясно були розклеєні по містах і селах, у Німеччині остарбайтери повсякчас перебували в умовах тотального обмеження особистої свободи. Доставлені до Німеччини в насильницький спосіб, вони не мали можливості впливати на вибір професії та місце роботи, були позбавлені права задовольняти свої культурні та духовні потреби, обмежені в спілкуванні зі своїми співвітчизниками, іншими іноземними робітниками та місцевим населенням.

Українці перебували на різних роботах у Німеччині: у сільському господарстві, промисловості, видобувній промисловості, будівництві, сфері обслуговування; досить часто, не маючи потрібної кваліфікації, працювали на підручних, найважчих роботах.

Некваліфікована робоча сила зі сходу пояснювалася нацистською політикою щодо використання примусової праці на території Німеччини. Масовий вивіз призвів до того, що близько 30 % робітників з України становили особи віком до 20 років, трапляли-

ся й діти; і вся ця маса людей була переважно із сільської аграрної місцевості, про роботу в промисловості вони тільки здогадувалися.

Надзвичайно скрутним було і соціальне становище: незадовільні умови проживання, неякісний харчовий раціон, відсутність належного санітарно-гігієнічного та медичного обслуговування. Т. Пастушенко у своєму дослідженні подає три проблеми українських остарбайтерів: «чужина, нужда, неволя» [28, с. 131]. І дійсно, ці три стислі слова найбільш влучно відображають життя наших співвітчизників далеко від рідної домівки. Ми ж спробуємо розкрити ці поняття на прикладі матеріалів, що зберігаються у фондозбірні Меморіалу.

«Дарую открытку, Галя, тобі. А серце тривожно так б'ється в груді. Не знаю, за що пропадають літа молоді. В далекій чужій стороні. А, може, колись ти додому вернешся, забудеш про горе своє. То візьмеш открытку цю в руки, згадаєш разом і мене» [13] – ці поетичні рядки писала Марія Тригуб до подруги Ганни Перчук. І у них якнайглибше розкрито думки про своє життя, про своє майбуття.

Рідкісним, надзвичайно цінним експонатом Меморіального комплексу став зошит Віри Третьак, в якому вона, коли захворіла на туберкульоз, протягом 1945 року записувала спогади для рідних: «На работу нас водили под шет, с барака на фабрику и с фабрики в барак. За хлебом в очередь, за обедом и ужином тоже... Лагерная жизнь она ничем не отличается от пленной» [18]. На останніх сторінках рукопису переходить вже на рідну мову: «Півтора року була здорова, горе чи радість ділила з подругами. Думала, хоч яке горе, – переживемо, і тільки одна мрія про повернення додому... Ні, я не можу вірити, що умру, що не обміну дорогого татуся, мамусю і одиначка братика. Невже не побачу, не буде часу розказати все пережите мною в Німеччині» [18].

Життя українських остарбайтерів у Німеччині можна розділити на дві складові: тих, хто працював на заводах та фабриках, жив у спеціальних примануфактурних таборах-бараках та тих, кого доля закинула в сільське господарство. Життя останніх було набагато легшим, адже в селі з боку місцевого населення можна було відчутти розуміння їхнього становища, підтримку з боку господарів (траплялися подібні випадки і з першою групою наших співвітчизників, але то були швидше винятки, аніж закономірність). У червні 1942 року на роботи був вивезений Борис Гвозданний [3] (на той момент 15-річний хлопчак). Потрапив до трудового табору в місті Ашафенбург. Після війни згадував: «Жили у дерев'яних бараках.

На роботу вивозили на завод «Вагнер Мегер». Працював спочатку різноробчим, потім вивчився на зварювальника. Працювали по 14 годин на добу. Годували погано, інколи підготовували німецькі робітники». Софія Бутенко [2] із сестрою потрапили до бауера Карла Майера у селі Фрідебах, поблизу Фрайбурга. Два його сини воювали на східному фронті. Господарі до найманих робітниць ставилися дуже добре, допомогли зібрати дві посилки на Україну. І таких випадків гуманного ставлення з боку господарів було достатньо.

Шлях до німецької неволі не зупинявся коло воріт приватного господарства чи на заводі, він міг завести і до нацистського концтабору. До «Бухенвальду» привела дорога Олександра Бичека, мешканця київського Подолу [1]. Вивезений до Німеччини у квітні 1942 року, потрапив до господарства Зебота Карла (м. Ляйнефельде, Саксонія), працював у млині, біля корів, у полі. Через два тижні вирішив утекти назад в Україну. Уже наступного дня був схоплений, а з червня 1942 року і до моменту визволення американцями 11 квітня 1945 року – в'язень «Бухенвальду».

Німецька неволя мимоволі могла стати основою вибору майбутньої професії. Іван Висоцький [5] у 1942 році працював у Бельгії на шахті «Берингем». З гірництвом мав справу і на Батьківщині, у повоєнні роки – учасник відбудови шахти № 23 на Донбасі.

Українські остарбайтери – це навіть не раби, це товар, до того ж нічого не вартий. Ніна Ковтун, потрапивши до Німеччини, була продана на біржі праці в містечку Егер (Судетенпланд). Не витримавши знущань з боку господарів, втекла, однак була схоплена і знову продана.

Не легшим стало життя багатьох невільників після приходу Радянської армії. Як згадувала Софія Бутенко, коли прийшли червоноармійці, в селі, де вона працювала, почався безлад. Солдати грабували населення, гвалтували жінок. На пояснення, що частина жінок у селі не німкені, а остарбайтери, відповідали, що не будуть жаліти тих, хто працював на фашистів.

Ще задовго до завершення війни уряд Радянського Союзу ухвалив рішення про повернення радянських громадян із Німеччини та окупованих нею країн, розпочалася підготовка для організації прийому та розподілу репатріантів. Керував цим процесом спеціально створений апарат уповноваженого Раднаркому СРСР у справах репатріантів. Про масштаби цієї роботи свідчить табірна інфраструктура репатріації. Тільки на території Західної та Східної Європи було створено 127 фронтових перевірно-

фільтраційних таборів та 57 армійських збірно-пересильних пунктів, у яких одночасно могло перебувати близько півтора мільйона осіб. У роботі з репатріантами були задіяні понад 37 тисяч радянських військовослужбовців [30, с. 47–48]. Безпосередньо на демаркаційній лінії союзних військ у Німеччині та Австрії для обміну репатріантами із союзниками була організована низка з дев'яти прийомно-передавальних пунктів [30, с. 48]. Другим тиловим «ешелоном» репатріації стали 35 збірно-пересильних таборів, створених у прикордонній зоні СРСР, які об'єднувалися в пункти і підпорядковувалися Народному комісаріату оборони [30, с. 48]. З кінця 1944 року почали створюватися відповідні репатріаційні органи в Україні.

Основна маса репатріантів проходила перевірку й фільтрацію у фронтових та армійських таборах або збірно-пересильних пунктах наркомату оборони і перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС, яку проводили співробітники НКВС, НКДБ і контррозвідки СМЕРШ. Після прибуття за місцем проживання репатріанти знову мали пройти перевірку в органах держбезпеки.

Однак траплялися випадки, коли колишнім оstarбайтерам вдавалося оминати цю сітку і повернутися на Батьківщину повноцінними громадянами, без відмітки в паспорті, без заборони жити у великих містах, без остраху потрапити до таборів ГУТАБу зі звинуваченням у співпраці з ворогом.

Одними із цих щасливчиків стала згадувана раніше киянка Інеса Мірчевська зі своєю матір'ю. Але оминувши фільтраційний табір, вони не уникли злиденного життя, яке чекало на них у Києві: «Поселилися ми у підвальному приміщенні лікарні, яка знаходилася на території Маріїнського парку. Ділили одне ліжко на двох» [25, с. 174]. Однак, як показав час, їхні страждання виявилися не марними. На відміну від багатьох репатріантів, І. Мірчевська змогла здобути вищу освіту, дістала змогу не обмежувати себе у виборі професії, оскільки над нею не висіло тавро колишнього оstarбайтера (колишні невільники не могли вступати до вищих навчальних закладів, тому що свого часу перебували на території нацистської Німеччини).

Валерії Ветвіцькій задля цієї мети довелося пройти свій тернистий шлях. Коли органи держбезпеки в черговий раз почали цікавитися дівчиною, батько спалив її паспорт, дістав довідку, що вона психічно хвора, і переїхав з родиною жити в с. Біла Берізка Брянської області. Тут Валерія закінчила школу, отримала новий паспорт, вступила до комсомолу. На сімейній раді вирішили, що вступати до вузу краще не в Києві, а в Одесі. Дівчина дуже мріяла

стати лікарем, але коли довідалася, що всіх абітурієнтів інституту дуже ретельно перевіряє мандатна комісія, ризикувати не стала – подала документи до сільськогосподарського інституту.

Уникла держперевірок і Софія Бутенко. Уже після визволення Радянською армією вона випадково зустріла свого батька, який забрав її до себе в армію, чим допоміг уникнути фільтраційного табору. Усе своє подальше життя вона намагалася не розголошувати, через що довелося пройти в роки війни.

Свій важкий шлях по закінченні війни здолав ще один киянин, Георгій Гриценко. На початку травня 1945 року був визволений англійськими союзницькими військами. Перевірку в радянському фільтраційному таборі проходив на території Східної Німеччини. За результатами перевірки засуджений за статтею 581-Б «зрада Батьківщини». До 1955 року відбував ув'язнення у виправно-трудоному таборі ГУТАБу (селище Інта, Комі АРСР). До рідного міста повернувся лише наприкінці 50-х рр. XX ст. [4].

З німецької неволі до Радянської армії потрапив Іван Духота. У травні 1945 року був визволений англійськими військами, а вже у липні того ж року, пройшовши держперевірку, – водій при штабі 67-го гв. важкого танкового полку 2-ї гв. танкової армії Групи радянських окупаційних військ у Німеччині. У 1949 році у званні старшого сержанта демобілізувався та повернувся до Києва [6].

Вивезення робочої сили до Німеччини – це була не одноразова акція окупантів, а щоденна методична робота, що тривала впродовж двох років. Розпочавши з агітації добровольців, згодом нацисти перейшли до примусової мобілізації працездатного населення віком від 15 до 55 років. Під кінець війни до них долучилися і старі, і малі. Тільки з Києва було депортовано близько 100 тисяч жителів [22, с. 215], а якщо додати цифру, подану вище по регіону, то виходить, що тільки з однієї області було вивезено більше чверті мільйона людей.

По закінченні війни, після проведення репатріації, за офіційними даними 1947 року, додому повернулося трохи більше 125 тисяч колишніх невольників. Однак тут потрібно зважати на те, що в цьому реєстрі немає тих, хто якимось чином оминув фільтраційні табори, а також тих, хто став на облік уже після 1947 року, наприклад військовослужбовці (колишні остарбайтери, що вступили до лав армії), які демобілізувалися не раніше 1948 року і в реєстр були внесені вже значно пізніше. Окрім того, потрібно враховувати загиблих на чужині та тих, хто вважав за краще залишитися в Німеччині чи емігрувати до країн західних демократій.

Музеєм постійно проводиться робота з популяризації зазначеної теми серед широких верств населення. Зокрема, за останні 20 років було створено декілька проектів виставок, презентацій, експозицій, апогеєм яких стала виставка «Про них ще не все сказано... (Доля українських оstarбайтерів)», відкрита в 1999 р. Ці роботи були досить сміливими спробами наблизитися до всебічного розуміння проблеми та достовірного її відтворення музейними засобами. У Меморіальному комплексі вперше в Україні в музейній експозиції тему використання українських підневільних робітників виокремлено й висвітлено з широким залученням оригінальних експонатів. Якщо в радянські часи проблема розглядалася в експозиції в контексті «всенародної боротьби в тилу ворога, зриву колонізаторських планів нацистських окупантів», то тепер їй відведено окремий розділ. Нова експозиція переконливо засвідчила: завісу мовчання знято, розпочався процес відновлення справедливості стосовно громадян, які стали жертвами злочинної політики і не знайшли належного розуміння та підтримки на Батьківщині.

Серед провідних наукових установ України Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» є одним із головних осередків із питань вивчення та дослідження теми насильницької депортації та використання примусової робочої сили у промисловості та сільському господарстві нацистської Німеччини.

Список джерел і літератури

Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років»

1. Довідкова картка Бичека О.Д.
2. Довідкова картка Бутенко С.О.
3. Довідкова картка Гвозданного Б.С.
4. Довідкова картка Гриценка Г.Є.
5. Довідкова картка Висоцького І.Ф.
6. Довідкова картка Духоти І.О.
7. Довідкова картка Ковтун Н.Г.
8. Довідкова картка Комендатової В.М.
9. Довідкова картка Мірчевської І.Б.
10. Довідкова картка Роздобудько М.Л.
11. Листи оstarбайтерів до рідних. 1942-1944 рр. / KB-10726/6, Л-545/6; KB-10726/25, Л-545/25; KB-10726/28, Л-545/28, KB-10726/42-43,

Л-545/42-43, КВ-10725, Л-544; КВ-10723, Л-537.

12. Лист К. Барабаш до подруги 1943 р. / КВ-10725/36, Л-544/36.

13. Лист М. Тригуб до подруги. 1943 р. / КН-238139.

14. Нове Українське Слово. – 1942. – № 14. – 20 січня / – КН-16173. – Г-789.

15. Нове Українське Слово. – 1942. – № 35. – 14 лютого / – КН-16509. – Г-867.

16. Нове Українське Слово. – 1942. – № 42. – 24 лютого / – КН-16479. – Г-840.

17. Похвальні грамоти Комендатові В. 1938–1940 рр. / КН-209165, КН-209166.

18. Спогади Третяк В. 1944–1945 рр. / КН-206087, Д-32894.

19. Табель успішності, фото Мірчевської І. 1940 р., 1944 р. / КН-231040, КН-231041, НД-027430.

20. Оголошення, листівки, ілюстровані плакати окупаційної влади із закликами записуватися на роботу до Німеччини. 1941–1942 рр. / КВ-12729, Л-13,94; КВ-26554, Л-2289, КВ-16480, Л-841; КВ-16473, Л-789, КВ-16479, Л-240; КВ-16465, Л-1588; КВ-20450, Л-1833; КВ-13145, Л-1454; КВ-23017, Л-206.

Література

21. *Айкель М.* «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. / М. Айкель. // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 139–160.

22. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. Головна редакційна колегія (голова І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський і П. П. Панченко, відповід. секретар Р. Г. Вишневський). К., 2000. – 944 с.

23. *Коваль М. В.* Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.

24. *Король В. Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках / В. Король. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 128 с.

25. *Мирчевская И. Б.* «И он подарил мне маму...». Воспоминания / И. Мирчевская. – К.: КМЦ «Поэзия», 2005. – 200 с.

26. *Слюсаренко А. Г.* Україна в роки Другої світової війни: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів / А. Слюсаренко, І. Патриляк, М. Боровик. – К.: Видавець ПП Лисенко М.М., 2009. – 447 с.

27. *Пастушенко Т. В.* «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєн. життя колиш. остарбайтерів та військовополонених в Україні / Те-

тяна Пастушенко; Ін-т історії України НАН України, Нім. Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с.

28. *Пастушенко Т. В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т. Пастушенко. – К.: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2009. – 282 с.

29. *Педак В.* Гірка слово – остарбайтер / В. Педак. – Л.: НВФ «Українські технології», 2009. – 318 с.

30. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Х.: Право, 2009. – 208 с.

31. «...То була неволя» спогади та листи остарбайтерів / Упоряд. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко – К.: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2006. – 544 с.

**РОЗВИТОК МЕРЕЖИ ПРИКОРДОННИХ
ЗБІРНО-ПЕРЕСИЛЬНИХ ПУНКТІВ
НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ОБОРОНИ
(МІНІСТЕРСТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ) СРСР
У СИСТЕМІ РЕПАТРІАЦІЙНИХ ОРГАНІВ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946–1951 РР.)**

Аналізуються особливості організації, функціонального навантаження та діяльності прикордонних збірно-пересильних пунктів НКО (Міністерства збройних сил) СРСР для репатрійованих громадян у період поступового спаду потоку репатріантів (січень 1946 – початок 1951 рр.).

Ключові слова: репатріація, прикордонні збірно-пересильні пункти, Народний комісаріат оборони СРСР, репатріанти, реєстрація.

Мелешко Н. Б., Потильчак А. В. Развитие сети пограничных сборно-пересыльных пунктов НКО (Министерства вооруженных сил) СССР в системе репатриационных органов Украинской ССР (1946–1951 гг.).

Анализируются особенности организации, функциональной нагрузки и деятельности пограничных приемно-пересыльных пунктов НКО (Министерства вооруженных сил) СССР для репатриированных граждан в период постепенного спада потока репатриантов (январь 1946 – начало 1951 гг.).

Ключевые слова: репатриация, пограничные сборно-пересыльные пункты, Народный комиссариат обороны СССР, репатрианты, регистрация.

Meleshko, N., Potylchak O. Network development of border prefabricated-transit units of People's Commissariat of Defense (Ministry of Armed Forces) of the USSR in the Ukrainian SSR system of repatriation (1946–1951).

Features of the organization and functional load in border prefabricated-transit units organized by People's Commissariat of Defense (MFA) of the USSR for repatriated citizens during the period of gradual decline in the flow of returnees (January 1946 – beginning of 1951) are analyzed.

Keywords: repatriation, border prefabricated-transit units, People's Commissariat of Defense of the USSR, returnees, registration.

Питання створення та функціонування прикордонних збірно-пересильних пунктів для переміщених осіб на території Української РСР належить до низки малодосліджених у вітчизняній історичній науці. На сьогодні існують лише кілька праць, автори яких у загальних рисах окреслюють проблему, фрагментарно характеризують загальний контекст створення цих установ репатріації на території республіки [18–21].

У статті зроблено спробу документального аналізу особливостей організації, функціонального навантаження та діяльності прикордонних збірно-пересильних пунктів НКО (МЗС) СРСР для репатрійованих громадян у другий, заключний, період їх роботи (з червня 1946 р. до початку 1951 р.), що припав на час різкого зменшення потоку репатріантів, і характеризувався поступовим скороченням мережі подібних установ.

Основою джерельної бази дослідження стали документи Відділу у справах репатріації радянських громадян РНК УРСР, що зберігаються в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також матеріали Особливого сектора ЦК КП(б)У, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

* * *

16 червня 1945 року Державний Комітет Оборони ухвалив постанову № 9055сс «Про порядок відправки радянських репатріантів із фронтових таборів і збірно-пересильних пунктів до місць постійного проживання» [16]. Згідно рішення ДКО, по всьому периметру західного кордону СРСР мало бути створено 35 збірно-пересильних пунктів (таборів). Майже половина із них розміщувалися на території України. 14 – у Львівському військовому окрузі; по одному ЗПП у Прикарпатському та Одеському округах. Окремий збірно-пересильний пункт створювався і на південному морському кордоні СРСР – в Одесі. У Львівському військовому окрузі (ЛьВО) місцями дислокації пунктів були визначені села та міста: Зимна вода (ЗПП № 322), Мшана (ЗПП № 333), Городок (ЗПП № 332), Родатичі (ЗПП № 329), Винники (ЗПП № 330), Борщовичі (ЗПП № 331), Сокільники (ЗПП № 328), Рава-Руська (ЗПП № 321), Добростани (ЗПП № 327), Самбір (ЗПП № 323), Володимир-Волинський (ЗПП № 320), Устилуг (ЗПП № 326), Ковель (ЗПП № 319) і Луків (ЗПП № 325) [5, арк. 95–97]. Перші 7 ЗПП розташовувалися на залізничних шляхах в околицях Львова, а тому в офіційному діловодстві органів репатріації їх об'єднували

під загальною умовною назвою – «Львівський збірно-пересильний пункт». Інші ЗПП округу або розміщувалися у безпосередній близькості від кордону з Польщею (Рава-Руська, Володимир-Волинський, Устилуг), або ж дислокувалися на залізничних станціях у глибині прикордонної зони (Доброшани, Самбір, Ковель і Лукив). Лімітна наповнюваність кожного ЗПП – 10000 осіб. Прикарпатський військовий округ (ПрикВО) організував збірно-пересильний пункт для репатріантів у Коломиї (Станіславська обл.), а відділ репатріації Одеського військового округу (ОдВО) мав розгорнути 2 ЗПП: в Унгенах (Молдавська РСР) і в Одесі. Одеський збірно-пересильний пункт у своєму складі мав 5 відділень: 3 табори для репатрійованих радянських військовополонених і 2 для цивільного населення.

«Під опіку» українських республіканських органів репатріації потрапили також і збірно-пересильні пункти НКО облаштовані Барановицьким військовим округом (Білоруська РСР). Серед них: Гродненський ЗПП (у своєму складі об'єднував табори – №№ 308, 311 і 312); Волковиський ЗПП № 309 та Брестський збірно-пересильний пункт (складався з п'яти таборів: №№ 310 і 313 – Брест; №№ 315 і 317 – Береза Картуська; № 316 – Бронна гора) [4, арк. 103, 108, 132, 134].

12 лютого 1946 року Генеральна асамблея ООН ухвалила резолюцію в якій говорилося: «Жодні біженці або переміщені особи, які остаточно та упевнено, зовсім вільно та після того, як вони повністю ознайомилися з фактами, включно з відповідною інформацією від урядів тих країн, з яких вони походять, висловили вагомі заперечення проти повернення в країни, з яких вони походять, не повинні примушуватися до повернення в країни» [17, с. 34]. Прийняття цього документу змусило радянське керівництво корегувати власну стратегію репатріації, адже відтепер примусове її здійснення, особливо із західних зон окупації Німеччини, ставало проблематичним, а кількість репатріантів поступово скоротилася.

На початок 1946 року мережа створених у червні 1945 року збірно-пересильних пунктів НКО СРСР на території Української РСР і поблизу її кордонів зазнала змін. Через відчутне зменшення потоку репатріантів радянське керівництво прийняло рішення – ліквідувати окремі пункти. Першим, приблизно з 10–15 січня 1946 року, припинив свою роботу ЗПП № 340 в Унгенах (Молдавська РСР) [6, арк. 76, 118]. У червні-липні 1946 року поступово згорнув діяльність і збірно-пересильний пункт № 320 у Володимирі-Волинському [7, арк. 30, 48]. З 15 вересня 1946 року Дирекцію Союздруку УРСР було припинено надсилання періодичної преси на

адресу ЗПП №№ 322, 237, 328-331 Львова, № 321 у Раві-Руській та № 323 м. Самбір [7, арк. 102]. Такий крок означав одне – прийом і реєстрацію репатріантів ці установи припинили. Таким чином, на кінець вересня 1946 року в Українській РСР залишалися діючими лише два збірно-пересильні пункти Міністерства збройних сил СРСР – у Ковелі та в Одесі (с. Лютсдорф, транзитний табір ОдВО № 186). Паралельно прийом і реєстрацію репатріантів-українців продовжували проводити ЗПП Бреста та Гродно (Білоруська РСР).

Принагідно відмітимо, що в другій половині 1946–1947 рр. у роботі республіканських органів репатріації відбулося певне по-жвавлення, викликане ухваленням Радою Міністрів СРСР двох постанов (№ 1246-508с від 14 червня 1946 р.; № 1923-811с від 29 серпня 1946 р.) про прийом і облаштування на батьківщині репатріантів із Франції та Болгарії. Станом на 28 лютого 1947 р. з таборів репатріації на території цих країн до України прибуло 3699 осіб репатріантів – етнічних українців і росіян [8, арк. 33]. Найбільші партії поверненців надходили в республіку через Одеський морський порт і проходили реєстрацію на місцевому ЗПП. Наприклад, 2 вересня 1946 р. із Франції до Одеси, маючи на борту 622-х репатріантів – переважно українців і білорусів, прибув пароплав «В'ячеслав Молотов». О 8-й годині ранку 3 вересня транспорт ввійшов у порт. Після ретельно підготовленого заздалегідь, і вміло режисованого радянським ідеологічним апаратом, мітингу всіх репатріантів на автомобілях перевезли до одного з діючих на той момент транзитних таборів Одеського ЗПП – в селище Лютсдорф (ЗПП № 186). Ця група поверненців перебувала на збірно-пересильному пункті упродовж двох тижнів, а після реєстрації всі громадяни були направлені до місць призначення [2, арк. 21–24]. Загалом, станом на 1 листопада 1946 року із Франції до УРСР прибули 654 репатріанти, серед яких 171 були етнічними білорусами [2, арк. 39].

На початок 1947 року ЗПП № 325 у Ковелі знаходився у незадовільному стані та фактично не мав можливості здійснювати прийом і реєстрацію репатріантів, тим більше із відносно облаштованих і комфортних таборів у Франції та Західній Німеччині. Із доповідної записки коменданта цього збірно-пересильного пункту майора Ільїних, довідуємося, що: «[...] У таборі є 13 землянок для розміщення репатріантів. Землянки побудовані восени 1946 року, та з інженерного боку роботи проведені були погано. Стіни та перекриття зроблені з тонкого лісу, не суцільні, а з проміжками 30-40 см, закладеними хмизом. Зараз стіни та стелі покриті пліснявою, про-

гнили. В результаті, в багатьох місцях дахи провалилися. [...] Із 13 землянок є можливим привести в належний стан тільки 6 землянок на 720 осіб. [...] Окрім землянок у таборі № 1 є барак літнього типу на 600 осіб, придатний для розміщення людей лише влітку. Дах цього бараку тече та вимагає ремонту. У таборі № 2 по вул. Кірова також є 4 бараки літнього типу, але дахи всіх вимагають ремонту. [...] Харчоблок зовсім непридатний для обслуговування репатріантів. Дах вимагає перекриття, потрібно зробити стелі, підлогу, переробити печі, котрі через протікання даху розмокли та розвалилися. Слід зробити кімнати для розробки продуктів і миття посуду. Немає їдальні для харчування репатріантів. Пекарня потребує капітального ремонту [...] Немає дроту, ламп, ізоляторів, вимикачів та іншої електроарматури, щоб забезпечити електроосвітлення всього табору. Гасових ламп немає, а гас для освітлення не відпускається. [...] Транспорт табору складається із чотирьох вантажівок, із яких одна трофейна зовсім непридатна та має бути розібрана на запчастини, два автомобілі «Форд-6» вимагають капітального ремонту, а один – поточного. Гума на 80 % зношена. [...] Забезпечення речовим майном репатріантів погане. Постільної білизни немає. [...] Окрім кількох непридатних стільців і столів, меблів у таборі немає жодних. [...] Розташування табору не огорожено. Приміщення для санітарної частини та аптеки не відповідають своєму призначенню. Приміщення для стаціонару немає, немає можливості ізолювати хворих із високою температурою та інфекційних [...]. Особовим складом табір укомплектовано на 80 % штату. Є 40 осіб солдатів, сержантів та офіцерів, які виконують свої функціональні обов'язки та несуть караульну службу. Робочої сили в таборі немає. Для проведення ремонту потрібно мати 100 осіб на 50 робочих днів. Для проведення дрібного ремонту немає коштів. [...] Табір не має квартир для розміщення офіцерського складу [...]» [9, арк. 21–23]. Резюмуючи викладене, в іншому документі, датованому 5 червня 1947 року, комендант ЗПП № 325 просив уряд і партійне керівництво УРСР виділити на потреби пункту постільну білизну, меблі, протипожежний інвентар, огородити територію збірно-пересильного пункту, а також грошей, матеріалів і робочої сили на ремонт приміщень для репатріантів, харчоблоку, пекарні, клубу, наявного транспорту, для електрифікації табору, обладнання його медсанчастини та аптеки. Керівник установи також сподівався на внесення змін до штатного розкладу пункту та запровадження додаткових посад скарбника, завідувача майстернями, завідувача автотранспортом, праль, поварів і санітарок [9, арк. 24–25].

Із документів опрацьованих нами архівних фондів так і не вдалося встановити, які саме кроки та в які терміни були здійснені керівництвом республіки для налагодження нормальної роботи ЗПП МЗС СРСР у Ковелі. Проте точно відомо, що у серпні 1947 року пункт № 325 інтенсивно готувався до прийому репатріантів і реемігрантів із Франції, а на посаді коменданта установи тоді перебував майор Кінчадзе [9, арк. 41]. Є дані про надходження на збірно-пересильний пункт 26-27 жовтня 1947 року ешелону № 50528 з реемігрантами із Франції [9, арк. 94].

Про роботу збірно-пересильних пунктів Міністерства збройних сил СРСР на території України у 1948 році у доступних та опрацьованих нами документах дані дуже скупі. Із відомості розподілу газет між органами репатріації УРСР на другий квартал (квітень-червень) 1948 року видно, що на той момент продовжували функціонувати Ковельський ЗПП № 325, а також табір № 186 під Одесою. Прийом репатріантів і реемігрантів – українців здійснював і збірно-пересильний пункт № 312 (м. Гродно, Білоруська РСР) [10, арк. 47–49]. Проте ще 10 березня 1948 року завідувач відділом репатріації РМ УРСР М. Зозуленко надіслав листа на ім'я керівника Київської міської дирекції «Союздруку» із проханням припинити надсилання періодичної преси на адресу Ковельського збірно-пересильного пункту в зв'язку з його розформуванням [8, арк. 50]. У списку розподілу газет між органами репатріації УРСР на третій квартал (липень–вересень) 1948 року ЗПП № 235 у Ковелі вже не було [10, арк. 117–119]. Дуже скоро згорнув свою діяльність і ЗПП № 186 в селищі Лютсдорф під Одесою. Відтак, з другої половини 1948 року ми можемо говорити про остаточну ліквідацію мережі прикордонних збірно-пересильних пунктів на території Української РСР. Що ж стосується повернення етнічних українців і мешканців УРСР інших національностей в Україну, то надалі воно, в основному, здійснювалося з табору репатріації РГВ № 277 (м. Волау, Німеччина) через збірно-пересильний табір № 312 у Гродно [11, арк. 147].

Серед архівних документів Відділу репатріації РМ УРСР збереглася статистична звітність Гродненського збірно-пересильного пункту МЗС СРСР № 312, що дає можливість простежити динаміку репатріації громадян українського походження на батьківщину в останні роки діяльності органів репатріації. Зокрема, у січні-травні 1948 року в Українську РСР через цей пункт було направлено 2283 поверненці [12, арк. 61]. З 15 липня по 31 грудня 1948 року ЗПП в Гродно зареєстрував і відправив в Україну 1433 особи, а всього протягом року в республіку було направлено 5055 репатріантів [12, арк. 55, 63, 64, 67–68, 72, 74, 76, 78–79; 13, арк. 1].

Динаміка повернення репатріантів через вищезазначений ЗПП у січні-березні 1949 року засвідчила стабільне поступове зменшення цього показника стосовно громадян УРСР. Зокрема, з 1 січня по 31 березня 1949 року (протягом першого кварталу) на пункт прибуло 565 репатріантів, а відправили на місця проживання в Україну 570 осіб [13, арк. 4, 9, 11, 15, 18, 20]. Усього впродовж 1949 року до Української РСР транзитом через ЗПП № 312 було доправлено 2394 репатріанти. Цікаво, що за даними обласних відділів репатріації чисельність прибулих була дещо більшою – 3142 особи [14, арк. 23].

У першому кварталі (січень–березень) 1950 року динаміка руху репатріантів через Гродненський ЗПП загалом зберігала тенденції відповідного періоду року попереднього. Так, за даними адміністрації пункту, у січні 1950 року до України направили 58 осіб, у лютому цей показник склав 73 репатріанти, а в березні – 429 поверненців – усього 560 осіб. За даними обласних відділів репатріації УРСР ця цифра відповідно становила: у січні – 109, в лютому – 108, а в березні – 339 осіб [14, арк. 23]. Розбіжності в статистичних даних очевидно пояснюються тим, що певна кількість репатріантів або уникали реєстрації в органах репатріації на місцях, або робили це із запізненням. У кінці 1950 – на початку 1951 рр. збірно-пересильний пункт МЗС СРСР у Гродно було реорганізовано та підпорядковано Міністерству державної безпеки СРСР як перевірконо-фільтраційний пункт № 312 [15, арк. 29].

Підводячи підсумки дослідження питання організації та функціонування мережі прикордонних збірно-пересильних пунктів Наркомату оборони (Міністерства збройних сил) СРСР на території Української РСР у 1945–1948 рр. підкреслимо, що основними причинами, які спонукали радянське керівництво до створення ще однієї ланки установ репатріації були: активізація процесу повернення переміщених осіб – радянських громадян на батьківщину; збільшення навантаження на існуючі фронтові збірно-пересильні табори та прикордонні перевірконо-фільтраційні пункти, а також ускладнення процесу перевірки і транспортування поверненців до СРСР. Армійські та фронтові табори репатріації, збірно-пересильні пункти на території Західної Європи також знаходилися у відомчій підпорядкованості Наркомату оборони, а відтак створення внутрішньої прикордонної ланки мережі установ репатріації забезпечувало стрункість функціонування усїєї системи збору, концентрації, перевірки і фільтрації та перевезення репатріантів із західних зон окупації до СРСР. Водночас функція перевірки та фільтрації контингенту новостворюваних ЗПП повністю залишалася в компетенції НКВС, НКДБ та органів військової контррозвідки «СМЕРШ».

У практичній роботі збірно-пересильних пунктів НКО (МЗС) СРСР чітко виокремлюється два хронологічні періоди, які мали специфіку, що відчутно відрізняла ці установи репатріації від інших у прикордонній зоні СРСР. Другий, заключний, період роботи прикордонних збірно-пересильних пунктів Міністерства збройних сил СРСР (червень 1946 – квітень 1948 рр.) припав на час різкого зменшення потоку репатріантів, і характеризувався поступовим скороченням мережі подібних установ. Найдовше працював Гродненський ЗПП МЗВ СРСР, що здійснював прийом репатріантів до початку 1951 року, а згодом був реорганізований у перевірконо-фільтраційний пункт Міністерства державної безпеки СРСР.

Список використаних джерел і літератури

1. Информационные справки и переписка по вопросам трудоустройства репатриантов и проведения массово-политической работы среди репатриантов. (5 июня – 29 декабря 1945 г.) // Центральный державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Центральный комітет КП(б)У. – Оп. 23. – Спр. 1480. – 262 арк.

2. Справки о приеме, трудоустройстве и политическом воспитании репатриированных из Франции граждан украинской национальности (16 сентября – 21 декабря 1946 г.) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2616. – 39 арк.

3. Стенограма наради у Раді Народних Комісарів УРСР (3 жовтня 1945 р.) // Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-2. – Рада Народних Комісарів (Рада Міністрів) Української РСР. – Оп. 7. – Спр. 2247. – Арк. 13–104.

4. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) 1 грудня 1945 р. – 31 грудня 1945 р. // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3007. – Арк. 103, 108, 132, 134.

5. Матеріали про роботу збірно-пересильного пункту м. Львова по прийому і направленню в області Української РСР, а також в республіки Союзу РСР репатрійованих радянських громадян для постійного проживання після звільнення території України від тимчасової німецької окупації /доповідні записки, довідки, відомості, листи тощо) – 2 серпня – 30 вересня 1945 р. // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3027. – 104 арк.

6. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) – 2 січня 1946 – 17 січня 1946 р. // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 4240. – 211 арк.

7. Листування з міністерствами і центральними установами Української РСР з питань репатріації радянських громадян (5 січня 1946 – 30 грудня 1946 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 4255. – 246 арк.

8. Листування з Радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації громадян (2 січня 1947 – 30 серпня 1947 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 5785. – 168 арк.

9. Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів в справах репатріантів в областях Української РСР (19 лютого 1947 – 9 грудня 1947 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 5832. – 96 арк.

10. Листування з міністерствами, центральними установами і організаціями Української РСР з питань репатріації громадян (9.01.1948 – 31.12.1948 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7876. – 219 арк.

11. Листування з Відділом репатріації виконавчого комітету Дрогобицької обласної Ради депутатів трудящих Української РСР з питань прийому і трудовлаштування репатрійованих громадян (5.01.1948 – 22.12.1948 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7881. – 234 арк.

12. Матеріали про роботу збірно-пересильного пункту м. Гродно (26.01.1948 – 20.12.1948 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 7925. – 79 арк.

13. Матеріали про роботу збірно-пересильного пункту м. Гродно (6 січня – 28 грудня 1949 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 10014. – 40 арк.

14. Листування з Радою Міністрів, міністерствами і центральними установами Союзу РСР по репатріації та трудовлаштуванню громадян (13 травня – 30 грудня 1950 р.) // ЦДАВО України). – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Од. зб. 2190. – 266 арк.

15. Листування з відділом репатріації виконавчого комітету Львівської обласної Ради депутатів трудящих про прийом і трудовлаштування репатрійованих громадян (2 січня – 31 грудня 1952 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Од. зб. 7324. – 125 арк.

16. Материалы Государственного Комитета Оборона СССР за июнь 1945 года [Электронный ресурс]: по материалам сайта “Архивы России” // Перечень документов Государственного Комитета Оборона СССР (1941–1945 гг.). – Режим доступа: <http://tashv.narod.ru/PostanovGKO/GKO194506.html>

17. Арзамаскин Ю. Н. Заложники Второй мировой войны: Репатриация советских граждан в 1944–1953 гг. / Ю. Н. Арзамаскин. – М., 2001. – 144 с.

18. *Гальчак С. Д.* Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти: дис... д-ра. іст. наук / 07.00.01 / С. Д. Гальчак / Ін-т історії України НАН України. – К., 2011. – 491 с.

19. *Куницький М. П.* Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М. П. Куницький: Монографія. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.

20. *Лапан Т.* Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з оглядом на Галичину) / Т. Д. Лапан // Ефективність державного управління: зб. наук. праць Львівського регіонального ін-ту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Львів, 2004. – Вип. 5. – С. 164.

21. *Пастушенко Т. В.* «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні / Т. В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України, Нім. Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с.

«THE SECRET HOLOCAUST DIARIES» НОННИ БАННИСТЕР ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ «ОСТАРБАЙТЕРІВ»

В 2009 році в Мемфісі, США вийшла друком книга Нонни Лісовської-Банністер «Секретні щоденники Голокосту». Ця книга була написана на основі особистих щоденників та розповідає про долю п'ятнадцятирічної дівчини Нонни Лісовської та її матері, які опинилися на примусових роботах у Німеччині під час Другої світової війни. Спогади Нонни суттєво доповнюють знання про умови виживання «остарбайтерів». Вони є важливим джерелом для дослідження повсякденної історії людини на війні.

Ключові слова: «остарбайтер», голокост, трудовий табір, концентраційний табір.

Барабаш О. В. «The Secret Holocaust Diaries» Нонни Банністер как источник по истории «остарбайтеров».

В 2009 году в Мемфисе, США вышла книга Нонны Лисовской-Баннистер «Секретные дневники холокоста». Эта книга, написанная на основе личных дневников, рассказывает о судьбе пятнадцатилетней девушки Нонны Лисовской и ее матери, которые оказались на принудительных работах в Германии во время Второй мировой войны. Воспоминания Нонны существенно дополняют представления об условиях выживания «остарбайтеров». Они являются важным источником для исследований повседневной истории человека на войне.

Ключевые слова: «остарбайтер», холокост, трудовой лагерь, концентрационный лагерь.

Barabash, O. «The Secret Holocaust Diaries» of Nonna Bannister as historical source of «ostarbeiter» history.

In 2009 in Memphis, the USA, the book by Nonna Lisovskaya - Bannister «The Secret Holocaust Diaries» was published. These are memoirs written on the basis of personal diaries which tell us about the destiny of 15 years old girl Nona Bannister and her mother who were happened to be at forced labour in Germany during the Great Patriotic War. Nonna's reminiscences have considerably completed the knowledge about the conditions of survival of «ostarbeiters». They are an important source for the historical research of a man's every day life at war.

Key words: «ostarbeiter», Holocaust, labor camp, concentration camp.

Сьогодні в Україні мешкає приблизно 150 тисяч «остарбайтерів» – людей, які під час Другої світової війни були вивезені з території Радянського Союзу на примусові роботи до Німеччини. Кількість тих «остарбайтерів», які проживають зараз в Америці, Канаді та інших країнах невідома. До цього часу більшість з них не отримали визнання від суспільства. Більшу частину свого життя вони приховували той факт, що перебували під час Другої світової війни в Німеччині. У Радянському Союзі їх прирівнювали до тих, які співпрацювали з німцями, і засуджували. Тому українському суспільству зараз потрібно не тільки забезпечити колишнім «остарбайтерам» гідні умови для існування, але й визнати їхній життєвий подвиг, записати унікальні історії.

Свідчення про долі «остарбайтерів» – це потужна джерельна база для всебічного дослідження трагедії українського народу під час Другої світової війни.

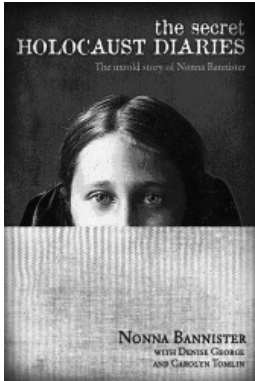
Джерельна база з вивчення історії «остарбайтерів» у Радянському Союзі була обмеженою та недоступною широкому колу істориків. Більшість джерел – листи, фільтраційні справи та інші зберігалися в архівних установах органів внутрішніх справ та державної безпеки. Досліджень з історії «остарбайтерів» в радянській історіографії майже не було.

Лише наприкінці 90-х років ХХ століття – на початку 2000-х років українські дослідники почали активно займатися цією проблематикою. Перегляд історії вивезення українців на примусові роботи до Німеччини став можливим завдяки використанню нової джерельної бази, а саме матеріалів усної історії. В Україні розпочалася кропітка робота із записів спогадів «остарбайтерів» та оприлюднення цих спогадів [3; 4]. З'явилися спеціальні дослідження Т. Пастушенко, Г. Грінченко, С. Гальчака, які присвячені проблемам вивезення українців з різних регіонів України в Німеччину в роки Другої світової війни [1; 2; 5]. Зараз є нагальна потреба у створенні єдиного архіву спогадів українських «остарбайтерів».

Проте мемуарної літератури з проблеми майже немає. За радянських часів ці спогади не збиралися. Але останнім часом постійно з'являються нові маловідомі історії людей, які пережили рабство в Німеччині.

Однією з найцікавіших історій «остарбайтерів» – є мемуарна книга Нонни Лісовської – Банністер, яка 15-річною дівчиною під час Другої світової війни виїхала разом з матір'ю з міста Костянтинівки Сталінської області до Німеччини, а потім переїхала до США, де померла в 2004 році. Перед смертю вона написала книгу «The Secret

Holocaust Diaries» («Таємні щоденники холокосту»), яка вийшла друком у 2009 році у Мемфісі, США [6].

Книга написана за особистими щоденниками, які Нонна вела в дитинстві, під час та після Другої світової війни.

Крім письмових записів спогадів Нонни, написаних на клаптиках паперу, залишився щоденник, який датується 1947–1948 рр., листівки від матері (1944–1945 рр.) і багато особистих фотографій та документів часів Другої світової війни.

Свої щоденники вона старанно зберігала і детально виклала наприкінці 80-х років ХХ століття, даючи коментарі подіям за своїми спогадами.

Перша частина книги присвячена описам життя родини Лісовських перед війною та під час німецької окупації восени 1941 – весною 1942 років.

На прикладі своєї родини Нонна описує умови виживання людей в умовах окупації.

Друга частина книги «Поїзд агонії. Агонія продовжується» містить спогади про переїзд та влаштування Нонни та її матері у фашистській Німеччині: у трудових таборах міста Касселя, Ліхтенау, шпиталі для військовополонених у Марієнкранкенхаусі (Гамбург), концентраційних таборах Равенсбрюці, Флоссенбурзі, Бухенвальді.

На відміну від спогадів інших остарбайтерів, у мемуарах Нонни детально описується їх шлях до Німеччини. Під час подорожі дівчина вела щоденник, у якому робила записи кожного дня.

7 серпня 1942 року вона пише: «Посадка у потяг. Костянтинівка. Україна. Чотирнадцять годин п'ятнадцять хвилин: нас тільки-но посадили в потяг. Боже мій. Це зовсім не так, як ми собі уявляли. Нас набили як оселедець у бочки у вагони для худоби. Німецькі озброєні солдати також з нами. Я бачу, як залякана мама. Вона все ще вважає, що зможе зійти з потягу, залишивши свої речі, та повернутися додому пішки ... О 16.00 всі, хто знаходиться у потязі, були дуже тихими, і зовсім ніхто не розмовляє... Зверху потягу розмістилися німецькі солдати. Вони розмовляють та співають ... [6, с. 4].

У мемуарах Нонни можна знайти інформацію про умови утримання «остарбайтерів» під час їхнього перевезення до Німеччини. Коли 9 серпня 1942 року поїзд з Нонною прибув до Києва, вона

записала у щоденнику про те, як їх вивели з потягу, під'їхали вантажівки з німецькими солдатами та вівчарками. Вона описує як їх годували. «Була там і вантажівка з харчами (суп з капусти та картоплі і чорний хліб. Вони видали нам миски і ми підходили до вантажівки за їжею...» [6, с. 5].

Проте найсильніші враження від подорожі залишилися в Нонни від поводження німців з євреями. Вона записала у щоденнику, що в Києві побачила, що у хвості потягу було два вагони, де знаходилися євреї. Дівчина описує, що до них ставилися набагато гірше. Їм не дозволялося виходити з вагонів, їх не годували. «Я бачила людей похилого віку, жінок, дітей і навіть декількох грудних малят. Вони просили нас дати їм хоч трошки нашого хлібу, простягали свої худорляві (майже скелетоподібні) руки через ґрати. Я підійшла до них зі своєю їжею. Але коли я наблизилась, німецький солдат закричав на мене і наказав повертатися назад, інакше він застрелить мене, якщо я наважуся підійти ближче...» [6, с. 5].

В окремому розділі мемуарів – «Малятко Сара» розповідається про вбивство грудної єврейської дівчинки, яке сталося на одній із зупинок 10 серпня 1942 року, коли потяг їхав до Німеччини.

Нонна розповідає, що біля них зупинився потяг з євреями (на стінах вагонів були намальовані жовті іудейські зірки). Коли вже потяг з Нонною почав відправлятися, біля їхнього вагону з'явилася молода жінка, яка підкинула в руки матері Нонни пакунок, де знаходилося грудне малятко. Дитину назвали Сарою. Її нічим було годувати, вона весь час плакала, однак більшість жінок у вагоні намагалися приховати існування цієї дитини. Проте на першій же зупинці одна з жінок виказала німцям, що то – єврейська дитина. Німці відібрали дівчинку, і Нонна побачила, як німець підняв коліно і вдарив тільце дитини об нього.

Не менш вражаючою є розповідь Нонни про масову страту євреїв, свідком якої вона стала, коли їхній поїзд прибув до Лодзі у Польщі.

У розділах «Кінець шляху», «Пізнавальні нашивки», «Трудовий табір, наш перший розподіл 1942 рік» автор наводить цікаві факти про табірний побут, взаємостосунки «остарбайтерів», ставлення до них простих німців, повсякденне життя у трудових таборах.

Спочатку Нонна з матір'ю потрапили до трудового табору в німецькому місті Касселі та працювали та картонній фабриці. Вона згадує про те, як виник «чорний ринок» торгівлі нашивками на одяг робітників. Дуже цінними були польські нашивки, тому що поляки мали більш привілеїв, ніж росіяни, або євреї. Євреї намагалися вимінювати польські нашивки на різні речі.

Мемуари Нонни містять детальні описи табірної побуту, опис стосунків між робітниками різних країн. «Ніхто нікому не довіряв, люди майже не розмовляли один з одним перші три–п'ять місяців, підозріло придивлялися один до одного, намагаючись зрозуміти, хто друг, а хто – ворог.» [6, с. 190].

Дівчина також описує, чим займалися «остарбайтери» у вільний час та свята. «Мати принесла з фабрики клаптики картону, намалювала карти. Ми грали в прості карткові ігри [6, с. 194]».

Особливий слід залишило у пам'яті Нонни святкування Різдва у грудні 1942 року. «Ми попросили коменданта знайти нам маленьку гілочку. Він знайшов нам маленьку гілочку, яка була схожа на дерево, та й пахла, як ялинка. Ще він приніс нам кольоровий папір й клей. Всі ми сіли у коло й зробили ланцюг з паперу. Ми також вирізали декілька сніжинок і зробили янгола, якого розмістили на верхівці «ялинки». Декілька куснів печива ми повісили на дерево, а потім на декількох мовах (польській, російській, українській та інших, мабуть латвійській) ми співали різдвяні гімни...» [6, с. 197].

Нонна пише про добрі взаємини, які склалися між «остарбайтерами» та простими німецькими робітниками, які іноді пригощали їх їжею. Добре володіння дівчиною німецькою мовою, також вміння матері Нонни малювати допомагало їм полегшити умови свого життя на ткацькій фабриці в Ліхтенау. Комендант дозволяв їм виходити на прогулянку до посадки, на порцеляновій фабриці в Бухенвальді, комендант приносив ліки для Нонни, коли вона хворіла на ангіну.

Історія Нонни Банністер – це історія «остарбайтерів», які намагалися пристосуватися до нових умов існування, вижити й налагодити своє життя після війни в Німеччині. Лояльне ставлення до німців та знання Нонною декількох мов: польської, української, російської, ідиш допомогло родині Лісовських у 1943 році значно полегшити свою долю, коли їх перевели до шпиталю для військовополонених та в'язнів трудових таборів у Марієнкранкенхаусі (Гамбург). Це був католицький шпиталь. Нонна згадує, що умови життя у шпиталі значно відрізнялися від табірних. Мати Нонни виконувала обов'язки медичної сестри, а Нонна почала працювати в приймальній шпиталю як перекладач в одного з докторів.

У мемуарах Лісовська–Банністер із вдячністю згадує черниця католицького ордену, які працювали у шпиталі і взяли участь у долі Нонни: її навчали друкувати на машинці, основам медичної справи, доглядали за нею під час важкої хвороби. Нонна з матір'ю могли вільно пересуватися вулицями міста. Про це свідчать їхні фотографії біля замка кайзера Вільгельма, який знаходився у Касселі.

У шпиталі до них ставилися як до рівноправних. Нонна навіть взяла участь у весіллі одного з докторів шпиталю, який одружився з медсестрою. У червні 1943 року вона записала у щоденнику: «День весілля. Боже мій! Я ненавиджу сукню, яку сестра Блонда примушує мене одягати – вона жаклива і тісна. Одне добре – вона блакитна. Можливо, я сховаюсь за сестрою Марією (ха-ха-ха), коли будуть фотографуватися. Я б із задоволенням вибралася б з цієї сукні. Чому всі хочуть, щоб я виглядала, як вони... Я виглядаю, як німецька дівка, яка тільки-но приїхала із Судетенланда і збирається стати черницею (ха-ха-ха) – від цього я також можу розсміятися...» [6, с. 209].

Останні розділи спогадів Нонни присвячені дуже важким хвилинам у її житті – втраті матері. Вони мають назви: «Втрата матері», «Вживання до кінця», «Остання вісточка від матері», « У пошуках мами».

У вересні 1943 року матір Нонни викликали до гестапо міста Касселя, і звідти вона не повернулася. Дівчину також викликали, але відпустили.

Доля Нонни після втрати матері була жакливою. Вона тяжко захворіла. Три роки – з 1944 до 1947 – вона не вставала з ліжка. У неї виявили декілька хвороб: пухлина на шії, апендицит, перитоніт, грудна жаба, ревматизм, міокардит тощо.

Нонна намагалася розшукати матір і довгий час їй було невідомо, що з нею сталося. Пізніше дівчина дізналася, що її мати перебувала в концентраційних таборах спочатку в Равенсбрюке, а потім у Флосенбурзі.

Нонна все життя зберігала листи, які отримувала від матері і її друзів з цих місць. Ця переписка є цікавим джерелом з життя людей у концентраційних таборах. Вона стала можливою завдяки католицькому священику, який мав змогу відвідувати ці табори.

Перший лист від матері дівчина отримала в лютому 1944 року. Лист був німецькою мовою. «Дорога дочка Нонна. У мене все добре. Не турбуйся. Тримайся і чекай на мене. Цілую тебе. Твоя мати, Анна» [6, с. 226]. Другий лист надійшов 21 травня 1944 року. Він був написаний на друкованому бланку концентраційного табору Флосенбургу. Мати турбувалася про здоров'я Нонни та просила прислати їй зубну щітку, мило, теплі речі. Нонна відправила матері посилку через священика. До неї ще надходили листи 18 червня 1944 року, 6 серпня 1944 року, 29 серпня 1944 року, 3 вересня 1944 року, 1 жовтня 1944 року. В кожному листі мати просила прислати їй продукти харчування: картоплю, сухарі, цибулю та ін.

У листах мати описувала страшну картину життя людей у концтаборі. «Вона писала, що їй доводиться ховати речі, їжу, тому що люди доведені до відчаю і для того, щоб вижити, можуть навіть вкрасти або вбити» [6, с. 229].

Через 4 місяці після закінчення війни Нонна отримала останній лист від мами. Унизу листа олівцем було приписано на ідиш останні відомості про матір: що вона тяжко хворіла, через те, що їй зламали руки, коли вона не могла грати на фортепіано для німецьких офіцерів, потім її забрали до лазарету і звідти відправили до крематорію.

Останні спогади Лісовської–Банністер про важкі часи Другої світової війни присвячені тому, як їй вдалося залишитися спочатку в Німеччині, а потім виїхати до Америки. Після закінчення війни черниці сховали дівчину у монастирі. До неї приходив представник радянського уряду та вимагав повернення Нонни на Батьківщину. Проте черниці сказали, що вона вмирає і не має змоги рухатися.

У зв'язку зі станом здоров'я Нонна до 1948 року перебувала в різних шпиталях. Потім навчалася в медичних школах у Фульде, Гейдельберзі, працювала у загальній лікарні міста Ханау (неподалік Франкфурта).

У 1949 році вона почала працювати секретарем у міжнародній Організації біженців у Ханау. Згодом подала документи на виїзд до Америки. Два роки збирала всі необхідні документи, отримала гроші з одного з перших фондів для жертв концентраційних та трудових таборів і 20 травня 1950 року виїхала до Америки. У 1951 році вона вийшла заміж за американця Генрі Банністера, прожила з ним 53 роки, народила трьох дітей.

Отже, спогади Нонни істотно доповнюють знання про умови виживання «остарбайтерів» у Німеччині. Вони є надзвичайно важливим джерелом для дослідження повсякденної історії війни. Дають можливість реконструювати настрої, почуття, емоційну сферу людини, яка опинилася на примусових роботах у Німеччині під час Другої світової війни.

Список використаних джерел і літератури

1. *Гальчак С. Д.* Остарбайтери з Поділля (1942–1947): Автореф. дис....к.і.н. – Харків, 2003. – 250 с.
2. *Грінченко Г. Г.* Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФНР часів «холодної війни»: Монографія / Г. Г. Грінченко. – Харків, 2010. – 336 с.
3. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Ред. Вступ. стаття Г. Грінченко. – Харків, 2004. – 236 с.
4. Остарбайтери. Спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини. Серія книг «Реабілітовані історією» / Упорядн. О. Г. Царик, ред. В. Яшук. – Рівне, 1996. – 275 с.
5. *Пастушенко Т.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К., 2009. – 282 с.
6. *The Secret Holocaust Diaries: The Untold Story of Nona Bannister.* – Memphis: Tyndale House Publishers, 2009. – 299 p.

ОСНОВНІ ЕТАПИ ВИСВІТЛЕННЯ ТЕМИ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ У НІМЕЦЬКОМОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Охарактеризовано один з провідних напрямів німецькомовної історіографії останніх років, виділено його етапи та окреслено перспективи подальших досліджень теми примусової праці.

Ключові слова: Друга світова війна, примусова праця, німецькомовна історіографія.

Дубик М. Г. Основные этапы освещения темы принудительного труда в немецкоязычной историографии.

Охарактеризовано одно из ведущих направлений немецкоязычной историографии последних лет, выделены его этапы и очерчены перспективы последующих исследований темы принудительного труда.

Ключевые слова: Вторая мировая война, принудительный труд, немецкоязычная историография.

Dubyk M. H. The main stages of coverage of the topic of forced labor in the German historiography.

Characterized one of the leading German-speaking areas of historiography in recent years, highlighted its stages and outlines the prospects for further research topic of forced labor.

Keywords: World War II, forced labor, German historiography.

На увагу істориків заслуговує не тільки феномен примусової праці іноземних робітників, його особливості, а й історія проведення історіографічних досліджень з цієї теми. Не дивлячись на те, що документи щодо примусової праці знаходяться майже у кожному архіві різних рівнів Німеччини та є доступними для дослідників, ця тема до 80-х років майже не вивчалася, за виключенням краєзнавчих робіт щодо окремих населених пунктів або підприємств.

Привертання уваги до цієї теми стало відповіддю на виклики суспільства. Тема примусової праці іноземних робітників у Третьюму райху у німецькомовній історіографії Другої світової війни стала однією з ключових з 90-х років минулого століття. Здійснення регіональних і вузькоспеціалізованих досліджень одночасно з узагальнюючими та міждисциплінарними протягом 20 років дозволяє

на сьогодні вважати цю тему розкритою. У дослідженні цієї теми у Німеччині можна виділити кілька етапів.

Першим етапом стали красназавчі розвідки щодо примусової праці, які проводилися з кінця 70-х років. Тут відіграли роль два фактори: по-перше, історичний науковий дискурс став повертатись від героїзації до зосередженості на жертвах, по-друге, виникнення та розвиток «історії повсякденності» призвело к появі багатьох мікроісторичних проєктів з розробкою історії «маленької людини» - у поле зору попали усі ті, хто переслідувався за часів націонал-соціалізму, і саме через цей рух історія злочинів націонал-соціалізму отримала нові перспективи. У цьому русі взяло участь понад 70 історичних майстерень, церковних груп, акції школярів «Німецька історія», дуже швидко були поставлені також питання щодо «забутих жертв» та відшкодування їхніх страждань.

Другим етапом у дослідженні теми примусової праці можна вважати академічні дослідження документів структур, причетних до залучення примусової праці, окреслення масштабів та основних періодів залучення іноземних робітників, сфер їх використання. У німецькій історіографії одним із перших, хто вивчав цю тему у рамках узагальнюючого дослідження, став У. Герберт, який в рамках дисертаційного проєкту дослідив проблему залучення іноземних робітників до воєнного господарства Німеччини [16]. Згодом він присвятив проблемі використання примусової праці у Третьому райху чимало публікацій, як власних, так і підготовлених за його редакцією [10, s. 17]. В них здійснено комплексний аналіз проблеми за окремими галузями господарства, розглядаються різні умови праці для представників різних держав. Сам проф. Герберт приділяв головну увагу висвітленню політики націонал-соціалізму стосовно іноземних робітників, що потребує узагальнюючого підходу, але його праці стали основою та поштовхом для подальшої роботи багатьох інших дослідників.

Значним поштовхом для ґрунтовної наукової роботи з цієї теми стала діяльність Німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє», що здійснював упродовж 2001–2006 років компенсаційні виплати колишнім примусовим робітникам зі Східної Європи. Це спричинило потребу вирішення практичних завдань за допомогою проведення у рамках завдань фонду дослідницької роботи. Слабка розробка джерел стосовно цієї теми спричинила цілу хвилю досліджень регіонального рівня, у яких розроблялися джерела з архівів, до того часу майже не введені до наукового обігу.

Третім етапом дослідження теми примусової праці можна вважати цілий пласт досліджень, викликаних необхідністю обґрунтування здійснення платежів з історичної, економічної, правової точок зору.

Серед них слід назвати збірку статей за редакцією У. Вінклер, публікації М. Арнінга, М. Брюнінга та чимало інших [1; 3; 6; 13; 25]. Дослідження М. Шпюрера [22-24] містять статистичні розрахунки чисельності примусових робітників у Райху за окремими галузями з метою отримання ймовірних даних про чисельність нині живих колишніх оstarбайтерів та в'язнів концтаборів, висвітлення використання примусової праці окремих категорій – цивільних робітників, військовополонених та в'язнів, позицію автора щодо компенсацій колишнім примусовим робітникам. К. Гошлер висвітлює політику відшкодування жертвам націонал-соціалістських переслідувань у післявоєнний час [15]. Кілька праць присвячені вирішенню питання компенсаційних виплат у Австрії [9].

Дуже оригінальною у цьому сенсі є праця Т. Кушинського про компенсаційні платежі за примусову працю у Третньому райху [19]. Це дослідження базується на даних про чисельність примусових іноземних робітників, кількість відпрацьованих ними годин, вартість праці німецького робітника у той час, що дозволило автору обрахувати додатковий прибуток Райху за рахунок використання примусової праці у 16,23 млрд райхсмарок, або 180 млрд дойчмарок з урахуванням курсу (для здійснення компенсаційних виплат Федеральним фондом «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» фактично було виділено лише 10 млрд дойчмарок).

Наступним етапом можна вважати реалізацію регіональних проектів з дослідження теми на матеріалах відповідного регіону та археографічні публікації, записи інтерв'ю з колишніми примусовими робітниками, що проводилися одночасно у всій Німеччині.

У значній частині досліджень проблема використання примусової праці висвітлюється на джерельному матеріалі окремих регіонів Німеччини [8; 20; 26; 28] та Австрії [11; 12] або окремих галузей промисловості чи великих концернів [5; 7; 21; 27]. Питанням репатріації радянських примусових робітників та військовополонених присвятила своє дослідження У. Гекен-Гайдль [14].

Кілька дослідників обрали об'єктом дослідження використання іноземних робітників церквою. Так, У. Камінський [18] зосереджує увагу на діяльності Євангелічної церкви в цій справі у Рейнській області, висвітлює стан медичного обслуговування іноземних робітників, половину з яких становили радянські громадяни, форми їхньої релігійно-духовної підтримки.

Наступним етапом можна вважати вже дослідження практики здійснення компенсаційних платежів та діяльності відповідних організацій, яку було закінчено у 2007 році. Ця тема знайшла розвиток у міжнародному проекті групи з 20 дослідників з різних країн під керівництвом професора Костянтина Гошлера щодо діяльності Німецького фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» та партнерських організацій, який розроблявся упродовж чотирьох років [8]. Критичне ставлення до концепції здійснення компенсаційних виплат та практики їх проведення, визначення тотожностей та особливостей у різних країнах дозволило авторам підвести підсумки багаторічного процесу здійснення компенсаційних виплат жертвам нацизму.

На останньому етапі розробки теми відбувся перехід від суто історичних до міждисциплінарних досліджень долі колишніх робітників, відображення історичних подій у колективній пам'яті, опосередковано пов'язаних з темою примусової праці досліджень.

За останні роки опубліковано багато статей, збірників документів, щоденників, узагальнюючих і регіональних, галузевих досліджень, а також значну кількість праць у жанрах мікроісторії та усної історії [4].

Виділені етапи не були чітко відокремленими хронологічно, а накладалися один на одного у часовому проміжку. На сучасному етапі дослідження мають більш точковий характер або виходять за рамки суто історичних. Загалом можна вважати тему примусової праці у німецькомовній історіографії вичерпаною, за виключенням уточнення дрібних деталей, досліджень на рівні підприємства та населеного пункту, записів інтерв'ю зі свідками, спогадів та ін. Тему витіснено у площину педагогічної роботи та міждисциплінарних досліджень.

Список використаних джерел і літератури

1. *Arning, Matthias*. Späte Abrechnung. Über Zwangsarbeiter, Schlussstriche und Berliner Verständigungen. – Frankfurt a. M., 2001.
2. *Bald, Albrecht*. Zwangsarbeiter in Oberfranken 1939 – 1945: die Verhältnisse im nördlichen Oberfranken. – Bayreuth, 2008.
3. *Barwig, K., Saathoff, G., Weyde N.* Entschädigung für NZ-Zwangsarbeit. Rechtliche, historische und politische Aspekte. – Baden-Baden, 1998.
4. Bibliographie zur Zwangsarbeit im NS-Staat / bearbeitet von K. Kühnel und K. Sydow. Stand: Juni 2010. – http://www.bundesarchiv.de/findbuecher/Bibliographie_Zwangsarbeit/index.htm
5. *Bierod, Ralf*. Das Anlernen von Kriegsgefangenen und zivilen Zwangsarbeitern in deutschen Betrieben während des Zweiten Weltkriegs:

Unternehmerische Initiative oder planwirtschaftliches Programm? Analyse eines Instruments der Kriegswirtschaft. – Stuttgart, 2009.

6. *Bruening, Manfred* u.a. Entschädigung für Zwangsarbeiter. Modelle für die Lösung einer offenen historischen Aufgabe. – Bonn, 1999.

7. Der Flick-Konzern im Dritten Reich / von J. Bähr. Hrsg. durch das Inst. für Zeitgeschichte München-Berlin im Auftr. der Stiftung Preußischer Kulturbesitz. – München, 2008.

8. Die Entschädigung von NS-Zwangsarbeit am Anfang des 21. Jahrhunderts / hrsg. von C. Goschler in Zusammenarbeit mit J. Brunner, Krz. Ruchniewicz und Ph. Ther. 4 Bände. – Göttingen, 2012.

9. *Eminger, Stefan*. «Entschädigung» von Zwangsarbeit in Österreich // Historische Sozialkunde. – Nr. 33. – 2003. – H. 1. – S. 24–29.

10. Europa und der «Reicheinsatz»: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945 / Hg. von U. Herbert. – Essen, 1991.

11. Forschungen zur NS-Zeit in Niederösterreich 1938–1945 / Hg. von W. Rosner ; R. Motz-Linhart. – St. Pölten, 2007.

12. *Freund, Florian* / Perz, Bertrand / Spoerer, Mark. Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939 bis 1945 [Veröffentlichungen der Österreichischen Historikerkommission. Vermögenszug während der NS-Zeit sowie Rückstellungen und Entschädigungen seit 1945 in Österreich, 26/1). – Wien/München, 2004.

13. Gemeinsame Verantwortung und moralische Pflicht. Abschlussbericht zu den Auszahlungsprogrammen der Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft» / Hg. M. Jansen, G. Saathoff. – Göttingen, 2007.

14. *Goeken-Haidl, Ulrike*. Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Zwangsarbeiter und Kriegsgefangener während und nach dem Zweiten Weltkrieg. – Essen, 2006.

15. *Goschler, Constantin*. Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945 / Hg. von N. Frei [Beiträge zur Geschichte des 20. Jahrhunderts, 3]. – Göttingen, 2005.

16. *Herbert, Ulrich*. Fremdarbeiter – Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin/Bonn, 1985, 1999.

17. *Herbert, Ulrich*. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland – Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge. – München, 2001.

18. *Kaminsky, Uwe*. Dienen unter Zwang: Studien zu ausländischen Arbeitskräften in Evangelischen Kirche und Diakonie im Rheinland während des Zweiten Weltkrieges. – Bonn, 2002.

19. *Kuczynski, Thomas*. Entschädigungsansprüche für Zwangsarbeit im «Dritten Reich» auf der Basis der damals erzielten zusätzlichen Einnahmen

und Gewinne // Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts. – Nr. 15. – 2000. – T. 1. – S. 15–63.

20. *Pagenstecher, Cord*. Zwangsarbeit in Berlin: Archivrecherchen, Nachweissuche und Entschädigung / Cord Pagenstecher ... - Berlin, 2008.

21. Profiteure des NS-Systems: deutsche Unternehmen und das "Dritte Reich" / hrsg. von J. Lillteicher, Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas. – Berlin, 2006.

22. *Spoerer, Mark*. Die soziale Differenzierung der ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangenen und Häftlinge im Deutschen Reich. – München, 2002.

23. *Spoerer, Mark*. Zwangsarbeit im Dritten Reich. Verantwortung und Entschädigung // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. – Nr. 51. – 2000. – S. 508–527.

24. *Spoerer, Mark*. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1938–1945. – Stuttgart, 2001.

25. Stiften gehen – NZ-Zwangsarbeit und Entschädigungsdebatte / Hg. von U. Winkler. – Köln, 2000.

26. *Timm, Elisabeth*. Zwangsarbeit in Esslingen 1939 – 1945: Kommune, Unternehmen und Belegschaften in der nationalsozialistischen Kriegswirtschaft. – Ostfildern, 2009.

27. *Werner, Constanze*. Kriegswirtschaft und Zwangsarbeit bei BMW. – München, 2006.

28. *Wurich, Sabine*. Den Dom durften wir nie betreten: Porträts ehemaliger Zwangsarbeiter in Köln / Hrsg. vom NS-Dokumentationszentrum der Stadt Köln. – Köln, 2008.

СУЧАСНІ ВІТЧИЗНЯНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАННЯ РЕПАТРІАЦІЇ «ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ» НА ТЕРИТОРІЮ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ ОБЛАШТУВАННЯ ПІСЛЯ ПОВЕРНЕННЯ НА БАТЬКІВЩИНУ

Аналізуються актуальні дослідницькі питання проблеми репатріації українців-переміщених осіб на батьківщину після Другої світової війни. Обстоюється думка про навмисне ігнорування владою численних соціально-економічних потреб поверненців, їх елементарних громадянських конституційних прав.

Ключові слова: «переміщені особи», остарбайтери, репатріація, працевлаштування, соціальне забезпечення.

Сикач В. Н. Современные отечественные исследования репатриации «перемещенных лиц» на территорию Украинской ССР и проблемы адаптации после возвращения на Родину.

Анализируются актуальные исследовательские вопросы проблемы репатриации украинских-перемещенных лиц на родину после Второй мировой войны. Отстаивается мысль о намеренном игнорировании властью многочисленных социально-экономических потребностей переселенцев, их элементарных гражданских конституционных прав.

Ключевые слова: «перемещенные лица», остарбайтеры, репатриация, трудоустройство, социальное обеспечение.

Sikach, V. Modern national study on repatriation «Displaced persons» within the Ukrainian SSR and the problems of their improvement after returning to homeland.

Analyzed current research issues problems Ukrainian-repatriation of displaced persons to their home country after the Second World War. Substantiates the idea of deliberately ignoring numerous government socio-economic needs of the captivity, their basic civil constitutional rights.

Keywords: “displaced persons”, Ostarbaiter, repatriation, employment, social security.

Здобуття Україною незалежності дозволило вітчизняним дослідникам задовольнити науковий інтерес стосовно низки «білих плям», що впродовж десятиліть мали місце в нашій історії, ретельно утаємничувались вибудованим Сталіним тоталітарним режимом.

Такою, фактично зовсім не розкритою, була й тема українських «остарбайтерів», її не порушували радянські історики, як і не згадувалось у суспільстві про самих «східних робітників». Про них заговорили лише недавно, після розпаду СРСР, коли істотно змінилися суспільно-політичні реалії, коли науковці, нарешті, отримали реальний доступ до масиву раніше засекречених архівних джерел. Ці суттєві обставини у поєднанні з відмовою самих дослідників від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, кон'юнктурних висновків, бажанням по-новому, неупереджено й об'єктивно, на перспективних методологічних засадах поглянути на події Другої світової війни, відзначаються певними здобутками.

Проблема «переміщених осіб» досліджується з кінця Другої світової війни і до сьогодні. Звісно, в період існування СРСР, висвітлення і розробка цієї проблематики відбувалася через призму тогочасних ідеологічних догм. Науковий інтерес не те що не існував, просто дослідники не мали доступу до тисяч архівних матеріалів і документів, а видані праці характеризували проблему поверхово, всі видання піддавалися жорсткій цензурі. Останнє двадцятиріччя дало змогу історикам розкрити сутність і висвітлити багато аспектів, але крапку в дослідженнях ще далеко не поставлено.

Особливість досліджень радянської доби полягала в тому, що вона формувалася не в плюралістичній боротьбі різних поглядів і концепцій істориків, а визначалася ідеологами КПРС. Переможне завершення найкривавішої з війн, ідеологічний потенціал тих історичних подій керівна партійна верхівка СРСР, як зазначає у статті «Проблема “остарбайтерів” як предмет соціальної історії» О. Лисенко, «прагнула використати для цементування «блоку комуністів і безпартійних», «морально-політичної єдності радянського народу». З огляду на це підносилися роль тих соціальних груп (у тому числі й тимчасових), які посідали помітне місце у боротьбі проти нацизму – військовослужбовців Червоної армії, радянських партизанів та підпільників, учених, «трудівників тилу» та інших. Водночас, із виразно ідеологічних позицій засуджувалися колаборанти, справжні та удавані «зрадники Батьківщини», «українські буржуазні націоналісти»... Існувало ще кілька соціальних категорій, долю яких зумисне замовчували.

До таких відносилися військовополонені, інваліди, діти, вдови, а також «остарбайтери». За влучним висловом О. Лисенка «ідеологічна непрезентабельність тематики, пов'язаної з їх (остарбайтерів – Авт.) життєдіяльністю за хронічного нарцисизму комуністичного режиму, перетворила ці верстви на «вигнанців» історіографії». [2, с. 8]

На думку відомої вітчизняної дослідниці проблеми Т. Пастушенко, саме з ідеологічних міркувань документи стосовно остарбайтерів фактично були недоступними для дослідників, зберігаючись в архівах КДБ. Засекреченість архівних матеріалів унеможливлювала поглиблене вивчення проблематики колишніх примусових робітників Рейху, їх репатріації та повоєнної долі. Ізольованість радянських істориків від світового поступу історичної науки обмежувала дослідницький інструментарій, істотно звужувала погляд на проблему, не давала можливості розвивати дослідження ширі і глиб [3, с. 14].

Перші матеріали про остарбайтерів з'явилися в СРСР у період, коли Велика Вітчизняна війна наближалася до свого апогею, мали чітку ідеологічну спрямованість. У 1942 році в Уфі вийшла друком брошура З. Шульги «Українське селянство не буде у фашистській неволі». В ній йшлося про колоніальну експансію новітніх претендентів на світове панування, жажливе становище, в якому опинилися вивезені до Рейху українські примусові робітники: «...У Німеччині уже створено 14 концентраційних таборів для українців. Це – табори сучасних рабів. Рабовласники вивозять їх з України й інших окупованих територій. Знущання й голод доводять нещасних до божевілля. Вони доведені до того, що їдять дощових черв'яків, траву, вибирають залишки їжі з помийних відер». Констатація цих та інших аналогічних фактів, за задумом автора, мала викликати гнів й ненависть до ворогів у радянських громадян [4, с. 20]. Така спрямованість праці була виправдана з огляду на необхідність мобілізації всього населення на боротьбу із загарбниками. На думку подільського дослідника проблеми С. Гальчака, власне, саме мобілізаційний чинник був головним завданням радянської пропаганди в 1942–1943 рр. [5]

Серед праць дослідників 90-х років слід виділити статті О. В. Буцько, яка чи не першою серед вітчизняних вчених зробила спробу подати та проаналізувати загальну структуру та зробити характеристику діяльності репатріаційних органів в Україні. На основі вітчизняних та російських архівних матеріалів дослідниця показала основні аспекти цієї складної і суперечливої теми: особливості репатріації військовополонених та цивільних осіб, діяльність обласних репатріаційних органів в Україні, правові, соціальні та моральні проблеми репатріантів після повернення на Батьківщину. У статті «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину» дослідниця підкреслює, що доля співвітчизників, які в результаті війни опинилися в руках гітлерівців, а потім були

репатрійовані в СРСР, виявилась нелегкою. «...Радянський уряд вважав усіх радянських підданих, котрі тимчасово вийшли з-під контролю, зрадниками, незалежно від обставин, що привели їх за кордон, і незалежно від того, як вели себе ці люди в тій, чужій стороні». Особливо це стосувалося військовополонених. Ось чому «після репатріації сотні тисяч колишніх фронтовиків опинились у таборах Вітчизни». Не обминула така гірка доля й багатьох «остарбайтерів». Сама ж репатріація з її обов'язковою принизливою для людської гідності фільтрацією, поневіряннями у збірно-пересильних таборах та в дорозі додому теж виявилась нелегким випробуванням для мільйонів бранців...

Серед сучасних вітчизняних істориків, які досліджують проблеми репатріації «переміщених осіб», зокрема остарбайтерів, необхідно назвати Т. Пастушенко, С. Гальчака, Г. Грінченко. О. Потильчака, які у своїх працях порушують і висвітлюють як окремі аспекти, так і загальну проблематику репатріації. Передусім, це монографічні та дисертаційні дослідження, а також наукові статті Т. Пастушенко присвячені долі остарбайтерів Київщини [3], С. Гальчака, який досліджує репатріаційний процес в контексті регіонів Волині та Поділля [5]. У працях цих дослідників розкриваються організаційні, нормативно-правові, соціально-економічні, господарсько-трудова аспекти репатріаційного процесу в Україні у 1944–1953 рр. Особливо потрібно відзначити статтю О. Потильчака та М. Терентьева. «Перевірчо-фільтраційні пункти НКВС СРСР для «переміщених осіб» на Волині у 1944 році», де дослідники звернули увагу на те, що особливістю організаційного періоду в історії діяльності ПФП НКВС стали численні проблеми в їх облаштуванні, брак найнеобхіднішого, кадрові та організаційні труднощі. Негативний вплив на цю роботу справив і традиційний для радянської системи міжвідомчий егоїзм, суб'єктивізм у ставленні господарських чиновників, військових, партійної та радянської влади на місцях до цієї ланки мережі репатріаційних органів, що загалом, досить негативно позначилось на процесі репатріації [6, с. 297].

Після визволення більшість остарбайтерів постали перед вибором: повертатися на Батьківщину, чи залишитися жити за кордоном. Перша хвиля повернення колишніх остарбайтерів припадає на осінь 1944 року, час, коли радянські та союзницької армії перенесли бойові дії на територію Німеччини. Проте, ставлення до поверненців, як з боку органів влади, так і звичайного населення (радянських військових, односельчан) було неоднозначним: від співчутливого та радісного (останнє, як правило з боку рідні) до

зневажливого. Причому «тавро», поставлене ще на примусових роботах у Третьюму Рейху, переслідувало людину все життя, супроводжуючись обмеженнями її громадянських прав.

Недоброзичливе ставлення остарбайтери відчули на собі вже з боку радянських воїнів-визволителів. Так дослідник М. Коваль описує випадок, який трапився у березні 1945 року в районі міста Бунцлау (сучасний польський Болеславиць), де розташувалися війська 1-го Українського фронту. Там були зафіксовані випадки «знущання і навіть звалтування» жінок і дівчат військовослужбовцями радянської армії [7, с. 82]. У воєнній комендатурі міста Ельс замполіт коменданта капітан Балаян «дивиться на жінок та дівчат як на другосортних». У ніч з 23 на 24 лютого п'яна група офіцерів і курсантів з'явилася до фільварку «Гуттенберг» і вчинила дебош і насильство над звільненими жінками. Таким чином, репатріантів розглядали якщо не як зрадників Батьківщини, то, принаймні, як людей, що не виявили достатньої мужності і працювали на фашистів. [8, с. 7]

Уже під час відправлення на Батьківщину колишні остарбайтери зіткнулися з рядом проблем. Інколи вони змушені були повертатися додому пішки, не маючи потрібного одягу та достатньої кількості харчів. Першими труднощами, з якими зіткнулися репатріанти, було працевлаштування. Вже по поверненні на території Радянського Союзу, інколи, навіть не діставшись до рідні, їх відразу ж відправляли на різноманітні важкі роботи, пояснюючи це таким чином: «Вам потрібно віддати борг перед Батьківщиною», вважаючи репатріантів зрадниками. На так званих відробітках вони працювали в найтяжчих умовах, подібних до робіт в'язнів ГУТАБу. Але жодними офіційними юридичними приписами остарбайтери не прирівнювалися до ув'язнених. Таких людей можна умовно виокремити в першу групу, яка зазнала найбільших знущань.

Другу групу становить та частина репатріантів, які не потрапивши у своєрідне «заслання», були вимушені безоплатно відпрацювати свою «провину» за місцем проживання. Так, К. К. Герасимова повідомила, що її відразу після повернення додому у сільраді змусили відпрацювати 2 місяці виконавцем (сучасне – різноробочий) і лише потім їй надали неперестигну роботу у колгоспі, вона стала телятницею [1, с. 34].

До третьої групи слід віднести остарбайтерів, для яких працевлаштування стало проблемою. Так, жителька Полтави О. А. Муравйова пригадує: «Десять год ніхто не приймав на роботу! Ніхто! Уже я, де це, 45 году маю освободилася, 1 мая. Я приїхала 10 числа додому і не принімали до 56 году. Ніхто не приймав ніде... нас счи-

тали, що ми вороги Родіни. Да це вже Верховна Рада, яка стала у 90-х годах, тоді нас принімали до, ето самое, до бойових дійствій. А також нас призирали, це «фашисти». І на роботу та брат двоюрідний, моєї мами, так він ото встроїв, а то ніде не можна було встроїтися. Шо Ви?». К. Я. Акудіна також зауважує, що при влаштуванні на роботу до Полтавського шпиталю їй було відмовлено, оскільки вона була в Германії [1, с. 35].

По-іншому склалася доля сільських мешканців, які відмічають співчутливе ставлення до себе. Їх жаліли, родина радісно зустрічала. Та й претендували вони не набагато: за кордоном не прагнули виїжджати, навчатись у вищих закладах освіти бажанчих теж було не багато. При працевлаштуванні їм радо надавали роботу в колгоспі (як правило, дояркою, конюхом, ланковою, пастухом тощо). Та якщо остарбайтер прагнув отримати роботу в місті, перед ним відразу поставали пов'язані з цим труднощі. «...Я сразу не схотіла тут у колгоспі робить, а пішла на валішу у городі строїлась. Хоть тоді на валішу мені не давали роботи, що в Німеччині...» пригадує уродженка села Таранушичі, Г. М. Ромас [1, с. 36].

Зважаючи на значну кількість репатріантів, державні органи не мали можливості їх усіх швидко працевлаштувати. Більшість із них повернулися додому, намагалися влаштуватися на роботу чи продовжувати покинута під час війни навчання. Свідчення очевидців говорять нам про те, що роботи і так було достатньо, хоча всі працювали за мізерну грошову чи натуральну платню. Їх можна об'єднати в окрему групу репатріантів, які не мали особливих труднощів при працевлаштуванні. Отже, колишнім остарбайтерам судилося працювати на важких, трудомістких, непрестижних, часто шкідливих роботах. Непоодинокими були випадки, коли робота на Батьківщині була більш виснажливою, аніж у Німеччині. Разом з тим, така нерівність у працевлаштуванні та можливість кар'єрного зростання йшла у розрив із конституційним правом на вільний вибір професії, що проголошувалося сталінською Конституцією СРСР 1937 року.

Окрім труднощів, пов'язаних із працевлаштуванням, колишні остарбайтери зіткнулися й з перешкодами у здобутті освіти. Траплялися випадки, коли навіть дітям, які були у Німеччині, при поверненні на Батьківщину, незаконно відмовляли в прийомі до школи. І тільки особисті зв'язки допомагали в отриманні проголошеного Основним законом права кожної радянської людини на освіту. Так, жительці міста Лубен М. Я. Перебийнос відмовили у продовженні навчання. Коли Меланія Яківна після війни вирішила піти до 6 класу, її не взяли до школи: «Те дети, которые білі в

Германии, підручки, їх в школу не брали!» ... в том числі і мене відмовили в школу... Згодом через знайомих, через круг знайомих, дали мені дозволення.. і я поступила...» [1, с. 36].

Проблеми у колишніх оstarбайтерів виникали і при вступі до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. «...Мені можна було піти вчитися на вченого, то мене не взяли, бо я була в Німеччині», – розповідає пані К. Я. Акудіна, а от Перебийнос вдалося вступити до медучилища, проте її класний керівник суворо попередив: «Хочеш вчитися, значить так: ніде ні слова, де була, що виділа, що делала – ні звука. А то будеш отчислена сразу...» [1, с. 37].

Іноді колишні оstarбайтери стикалися зі спротивом керівництва підприємства, яке перешкоджало їм продовжувати навчання. Навіть після отримання виклику із навчального закладу їх не відпускали на здачу іспитів. Подібний випадок трапився з уродженцем села Довгалівка П. І. Проскорою. Той після відмови начальника шахти, де він відпрацьовував свою «ганьбу», звернувся до прокурора, який порадив робітникові їхати на екзамен до технікуму за викликом і не питати дозволу ні в кого, оскільки «... не мав права затримувати тебе, на здачу екзаменів». Так приїхав, до Красногорівки до технікуму, де успішно склав іспити й розпочав навчання. Його документи були надіслані керівництвом шахти вже на вимогу технікуму [1, с. 37].

Окрім цього, одним з методів приниження колишніх оstarбайтерів була заборона приймати їх до лав комсомолу та партії. Як правило, їм встановлювалися негласний випробувальний термін. «...В комсомол не приймали аж 4 роки», – розповідають очевидці [1, с. 38].

Окрім вищезазначених обмежень громадянських прав також зустрічаються такі як неприязне ставлення оточуючих, проблеми при оформленні виїздів за кордон; труднощі в отриманні квартири; відчуття провини, покинутості, непотрібності; боязнь за своє життя чи рідних; сімейні проблеми; обмеження в правах найближчих родичів [9, с. 580].

Таким чином, у повоєнні роки на теренах України з'явилася окрема категорія громадян – колишні оstarбайтери, тобто примусові працівники з промислових і сільськогосподарських підприємств Рейху. Влада навмисне замовчувала, не помічала проблем, пов'язаних з їх соціальною адаптацією на батьківщині, не вважала за необхідне про них згадувати, априорі записавши до кола так званих «неблагонадійних осіб». Результатом цього стало різне ставлення до них після репатріації та повернення до СРСР серед

простого населення та представників місцевої влади. Одні відразу ж відправлялися на каторжні роботи, другі повинні були безоплатно відробляти «свою провину» на місці проживання, треті взагалі не могли ніде працевлаштуватися, а четверті (переважно мешканці сільської місцевості) з певними застереженнями мали можливість працювати на фізично виснажливих роботах. Репатріанти зустрічалися з незаконними обмеженнями їхніх конституційних громадянських прав на освіту, житло і соціальній захист.

Список використаних джерел і літератури

1. Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упоряд. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. – Полтава: ПНПУ, 2011. – 533 с.

2. *Лисенко О. Є.* Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії / О. Є. Лисенко // «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій. Ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін. Упорд.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2006. – С. 7–14.

3. *Пастушенко Т. В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953): Монографія / Т. В. Пастушенко; Інститут історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.

4. *Шульга З.* Українське селянство не буде у фашистській неволі / З. Шульга. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 36 с.

5. *Гальчак С. Д.* Становище цивільних примусових робітників Рейху в Україні (1945–2012 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти: дис...докт. іст. наук, спец: 07.00.01 / Сергій Дмитрович Гальчак. – К., 2001. – 501 с.

6. *Потильчак О., Терентьев М.* Перевірконо-фільтраційні пункти НКВС СРСР для «переміщених осіб» на Волині у 1944 році // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: Матеріали ХХХ Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24–25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009. – 456 с.

7. *Коваль М.* «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль // Політика і час. – 1998. – № 9. – с. 74–82.

8. *Даниленко В.* Невільники на чужині, «зрадники» на Батьківщині / В. Даниленко // Народна армія. – 2002. – 12 листопада. – с. 7.

9. *Полян П. М.* Жертви двох диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине / П. М. Полян. – М.: РОССПЭН, 2002. – 896 с.

МАТЕРІАЛИ ОСТАРБАЙТЕРІВ У ЗІБРАННІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ. В. В. ТАРНОВСЬКОГО

Стаття – спроба проаналізувати зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського на предмет висвітлення трагедії примусової депортації мирного населення на роботи до Німеччини в роки Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: *окупаційний режим, оstarбайтери, примусова депортація, музейна колекція.*

Землянская С. В. Материалы оstarбайтеров в собрании Черниговского исторического музея им. В. В. Тарновского.

Статья – попытка проанализировать собрание Черниговского исторического музея им. В. В. Тарновского на предмет освещения трагедии принудительной депортации мирного населения на работы в Германию в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: *окупационный режим, оstarбайтеры, принудительная депортация, музейная коллекция.*

Zemlianskaia S. V. Materials Ostarbeiters meeting in Chernihiv Historical Museum V. Tarnovsky.

Article – an attempt to analyze the assembly Chernihiv Historical Museum V. Tarnovsky in terms of coverage of the tragedy of forced deportation of civilians to work in Germany in the Great Patriotic War.

Keywords: *occupation regime, Ostarbaiter, forced deportation, museum collection.*

Музей – заклад, що масово відвідується громадськістю та здатний привернути увагу до певної події або явища засобом демонстрації характерних речей, документів. Тож для кожного музею важливо мати у зібранні матеріали, які висвітлюють певну тематику.

Дослідники фундаментальної науки створюють наукові концепції, що базуються на джерелах і документах, що вводяться до наукового обігу. Музейні працівники ж за допомогою музейних зібрань можуть проілюструвати ту чи іншу подію відповідно до концепції. Окрім функції збереження та експонування предметів і цінностей, одне з основних завдань співробітників музею – збирання архівних, матеріальних свідчень історії та усних спогадів учасників певних подій.

Історичний музей у цьому – не виключення. Висвітлюючи події Другої світової війни, наряду з дослідженням героїзму наших земляків ми звертаємо увагу на трагедію мирного населення, котре пережило жорстокий окупаційний режим. Один з проявів цього режиму – примусова депортація працездатних молодих людей на роботи до Німеччини. Цю сторінку історії ми можемо проілюструвати шляхом демонстрації документів, листів, фотознімків і спогадів наших земляків-остарбайтерів. Успішно виконати ці завдання дозволяють фондові колекції. Мета даного повідомлення – презентація матеріалів, що входять до зібрання Чернігівського історичного музею та висвітлюють трагедію остарбайтерів.

Ці матеріали збиралися в два етапи. Перший – в 1944 році, вже після визволення Чернігівщини (1943 р.) від німецької окупації. Другий – у середині 1990-х років, причому зацікавленість цією проблематикою була, в основному, продиктована тим фактом, що уряд Німеччини в 1994 році розпочав виплати компенсацій колишнім остарбайтерам. Виплати проводились на підставі детальних перевірок архівних даних, фільтраційних справ. Саме тоді тема долі остарбайтерів з непопулярної стала актуальною. Таких людей перестали розглядати як зрадників радянської держави. У науковій літературі все частіше з'являються розвідки, в яких розглядається доля насильно вивезених робітників. Найбільшу увагу цьому питанню приділяють дослідники Т. Пастушенко та Я. Довгополий.

Трагедія війни має багато проявів, крім неминучої смерті на передовій від ворожої кулі. Війна – це і трагедія мирного населення: трагедія окупації, трагедія вимушеної рабської праці у Німеччині. За час Другої світової війни до фашистської Німеччини було вивезено від 9 до 12 млн робітників з 22 європейських країн. Майже 3 млн з них – робітники з Радянського Союзу, більшість яких – з України [4, с. 55]. Брак робочої сили вже наприкінці 1941 року змусив вище керівництво Третього рейху звернути погляди на робітників перш за все зі Сходу. Раніше розроблений та затверджений план «Ост», який передбачав масове винищення мільйонів місцевих жителів, зазнав змін і трансформацій. У жовтні – листопаді 1941 року Гітлер затвердив рішення про використання в промисловості та сільському господарстві робітників з СРСР. 10 січня 1942 року рейхсмаршал Герман Герінг видав розпорядження про залучення закордонних робітників, головним чином з СРСР, до робіт на потреби Німеччини. Він так визначив місце радянських робітників у промисловості Німеччини: «Кваліфіковані робітники-німці повинні займатись виробництвом озброєнь; гребти лопатою і довбати каміння – не їхнє

завдання, для цього є росіяни» [4, с. 55]. 6 березня 1942 року було затверджено контрольну цифру вербування остарбайтерів – 100 тис. для рейхскомісаріату «Остланд» і 527 тис. – для рейхскомісаріату «Україна» [3, с. 574]. На першому етапі набір проводився на добровільних засадах, через біржі праці, а у випадку невиконання планової цифри – примусовим шляхом. Варто відзначити, що серед перших переселенців були переважно добровольці. Становище на окупованих землях було вкрай тяжким. Це змушувало молодь шукати кращого життя за кордоном, тим більше, що гасла та обіцянки достойного життя щедро роздавалися окупаційними властями. У Чернігові виходила окупаційна газета «Українське Полісся», на сторінках якої протягом 1942 року часто друкувались заклики будувати нову Європу. Однак стали відомі справжні умови існування і працевлаштування «шукачів кращого життя». Саме тому з весни 1942 року люди втратили бажання їхати до Німеччини. Тим часом 21 березня 1942 року Гітлер створив спеціалізоване відомство – Імперське бюро для використання робочої сили. Його очолив гауляйтер Тюрінгії Фріц Заукель. За обов'язок йому поставлено: «Приймати на власний розсуд будь-які заходи щодо забезпечення потреб німецької військової промисловості у робочій силі, як у великому райху включно з протекторатами і генерал-губернаторством, так і на окупованих територіях» [1, с. 101]. На початок грудня 1942 року Заукель рапортував, що його відомству вдалося рекрутувати близько 3 млн чужоземців, з них – 1 млн 480 тис. остарбайтерів та 594 тис. військовополонених [1, с. 101]. Щоб виконати рознарядки Заукеля, рейхскомісар Кох дав розпорядження організувати облави по всій Україні з метою відлову молоді, котру силоміць відправляли до Німеччини. В особливо вразливому становищі опинилось населення міст. Однак уже восени 1942 року брак міської молоді став відчутним, тому окупаційна влада розпочала масове вивезення сільської молоді. Вивозили переважно молодих дівчат та жінок віком від 15 до 35 років. Фюрер видав розпорядження про негайне залучення 400–500 тис. українок для використання їх у домашньому господарстві [3, с. 574]. У зв'язку з цим згадуються щоденникові записи, зроблені Олександром Довженком 2 травня 1942 року, щодо трагедії українського жіноцтва: «П'ятдесят тисяч нещасних наших дівчат і молодих жінок повезено до Німеччини на сільськогосподарські роботи і в бардаки для обслуговування робочих рабів, навізених з Франції, Італії та інших окупованих країн. Везли їх поїздами, набитими вщерть бідними нашими невольницями. Поїзди їхали через всю Україну вдень і вночі, і в нічній темряві

губилися дівочі пісні, і роздирали душі і плачі, і прощання. Горє заохалося в нашу жінку. І плакали люди, і довгі ключі весінніх журавлів курликали вночі...» [2, с. 183].

У звинувачувальному висновку Нюрнберзького трибуналу по справі головних воєнних злочинців відзначалось, що з Радянського Союзу німецька окупаційна влада вивезла близько 3 мільйонів чоловік цивільного населення. З Чернігівської області було вивезено понад 41,5 тис. чоловік [6, с. 102].

У фондах військово-історичного музею-відділу Чернігівського історичного музею ім. Тарновського зберігаються матеріали колишніх оstarбайтерів. Це документи, робочі книжки («Arbeitsbuch»), листи з Німеччини та листи рідних з України до «каторжан», фотокартки. Крім окремих документів на кожну людину, таких як: робоча картка І. Ф. Богдана (інв. № А-1599), посвідчення («Ausweis») І. В. Котельця (А-1700), робоча книжка для іноземців Степана Буренка (А-1970) у музейній збірці виділяються персональні комплекси матеріалів. Заслужовує на увагу комплекс Олександра Івановича Феніковського, уродженця м. Боярка Київської обл. До війни він працював електромеханіком зв'язку на залізниці м. Чернігова. При відступі з частинами Червоної Армії потрапив у полон, згодом втік. У червні 1942 року вивезений до Німеччини на примусові роботи, де перебував до весни 1945 року. Звільнений американськими військами. Матеріали О. Феніковського представлені трьома документами: 1/ Картка робітника від 7.07. 1944 р. (інв. № А-1598), 2/ «Посвідчення вербовочне» від 10.06. 1942 р. (А-1597), 3/ Документ штрафний у зв'язку з відсутністю у Феніковського дозволу на перебування його в інших місцях, крім місця роботи, від 11. 02. 1944 р. (А-1598). Всі ці документи були передані до музею дочкою О. Феніковського – Вірою Олександрівною Шапоренко в 1994 р.

Найбільший інтерес викликає комплекс матеріалів Леся Івановича Мазура, що включає в себе 15 документів архівної групи. Ці документи передала до музею його дружина – Бундякова Ольга Яківна в 1995 р. Леся Мазур свого часу – знана у Чернігові постань, відомий журналіст. Уродженець с. Романівка Житомирської обл., він у липні 1943 року був вивезений до Німеччини. У фондах музею зберігається антифашистська листівка (інв. № А-1703) – публіцистичний дебют 18-річного юнака, за яку він потрапив за ґрати в камеру жандармерії, а потім відправлений на примусові роботи до Німеччини. Надзвичайною емоційністю відрізняється записка юнака з етапу (А-1702), написана олівцем на клаптику паперу: «Прощайте, дорогі мої! А може й до побачення. Несподівано я опинив-

ся в цьому вагоні, що буде далі – побачу, а сам старатимусь берегти себе. Ждіть мене в гості, або звістки від мене. Не горюйте. Надійтесь, ждіть. Бережіть себе для майбутнього. Не плачте даремно. Зо мною обійшлося краще чим треба було ждати. Все гаразд. Вибайте за всі 18-літні турботи». 27 липня 1943 року Лесь написав першу поштово-картку батькам (А-1711), в якій повідомляв про місце та умови перебування в Німеччині: «Здравствуйте мої дорогі. Ось вам і перша звістка від мене: з далекої Німеччини шлю вам привіт. Живий, здоровий. Живу і працюю в м. Гайденгайм на р. Бренц (87 км до Штутгарта). Вже два тижні на роботі працюю в лісі. Ріжемо, рубаємо, складасм. Робота не тяжка. В половині сьомого їдемо в ліс автобусом і працюємо до 5 годин вечора. Потім знову їдемо прямо в їдальню, де одержуємо харчі на слідуєчий день, обідаєм і пішки додому. На днях видали нам взуття: я одержав добрі чоботи, а черевики свої теж полагодив і ходжу в них на роботу. Скоро видадуть одяг. Взагалі мені попалося добре тут, порівнюючи до товаришів українців, яких в нашому місті дуже багато. Разом зі мною є сім чоловік з нашого району. З Єрчик є Володя Сухоробрий, а решта з Лозових, Харлівки, Соکیلчі. Їхали ми 10 днів на Ковель, Люблін, Лодзь. По дорозі побачили дуже багато. Подорож була цікава... Ждіть через півмісяця нового листа від мене. Бувайте здорові. Не журіться за мене. Все добре!!! Передавайте привіт друзям і знайомим. Дякуйте за мене Гертруді Йосипівні. Вибачайте за турботи. Напишіть чи одержали ви мої записки, які я передавав перед від'їздом. Що нового? Чи повеселішало життя. Як жнива? Як ваше життя?».

Напевно, що перші враження були помилковими, і не такими вже добрими були умови життя та праці. Вже після визволення з неволі та повернення на батьківщину в буклеті «Гайденгайм» (А-1705) на розворотах Лесь Іванович залишив такі написи: «Гайденгайм на Бренці Вюртемберг-Гогенцоллер – місто, в якому я провів два найтяжчі роки мого життя, в таборі вальдарбайтерів «Шафгаус», що означає «Овечий дім», бо це дійсно була колишня вівцеферма на північній околиці міста». Другий напис на обкладинці: «Гайденгайм – одне з найкрасивіших міст Баварії-Швабії – над прудкоплинним Бренцем, в передгір'ї Шварцвальда. Місто, де я бачив фашизм з кореня його, з середини, де дивився смертоносний ствол браунінга, тремтячого в руці розлюченого й переляканого вахмана-фашиста Карла Куна, місто, де по-справжньому й навк полюбив я рідну землю, радянську свою Вітчизну, де навчився любити й ненавидіти. VI. 1943 – VI. 1945»

До комплексу матеріалів також входять чотири листи від батька Леся, Івана Мазура. Вони датовані 21 вересня 1943 р.

(інв. № А-1712), 28 жовтня 1943 р. (А-1713), 5 грудня 1943 р. (А-1714), 21 листопада 1943 р. (А-1715). Всі листи проникнуті батьківською турботою і переживаннями. Водночас вони містять інформацію про життя на окупованій території. Наприклад, з листів дізнаємося, що батько Леся вимушений був працювати в МТС, займатися сільськогосподарською працею. Є відомості й про сільське життя: «Вечорами вулиця тепер не збирається» (А-1713). Останній лист від 5 грудня 1943 року відтворює нелегку ситуацію, що склалася для населення Житомирщини в ході бойових дій восени 1943 року. Як відомо, вперше місто Житомир було визволене радянськими військами 13 листопада 1943 року, однак вже 20 листопада військові частини РСЧА були змушені залишити Житомир. Повторне визволення відбулось 31 грудня 1943 року в ході Житомирсько-Бердичівської операції. Щодо цих подій Іван Мазур пише: «Живемо зараз в одній квартирі з Ганною Федоровною з котами і курми. Нашу квартиру зайняли військові. Життя – не завидне». І далі: «Молодь тепер не збирається гулять – нема кому – самі дівчата дома».

З німецьких документів Леся Мазура в музеї зберігається трудова книжка іноземця («Arbeitsbuch») від 12.07.1943 р. (А-1704), посвідчення «Ausweis» від 17.02.1945 р. – друкований документ на бланку Управління лісового господарства, який давав дозвіл на відвідування Цангу – місцевого табору східних робітників (А-1706). Також до комплексу матеріалів відносяться: список членів табору, написаний Л. Мазуром після звільнення робітників у травні 1945 р. (А-1707) та довідка про проходження медичного огляду з фільтраційного табору № 278 у м. Бреславль (м. Вроцлав, Польща) від 17 вересня 1945 р. (А-1709). Останній документ цікавий тим, що звертає увагу на систему фільтраційних таборів, яких на території Західної та Східної Європи налічувалось 127 одиниць [5, с. 58]. Тож завдяки комплексу документів однієї людини можна умовно відстежити долю оstarбайтерів в цілому.

Навесні 2008 року співробітники музею організували пошукову експедицію до села Новий Білоус поблизу Чернігова з метою виявити колишніх оstarбайтерів. Вдалося знайти чотириох жінок, вивезених свого часу на примусові роботи до Німеччини. Спілкування з ними було теплим. Жінки похилого віку, хоч і були втомлені повсякденною працею, хворі, проте охоче згадували свою юність.

Чотири жінки – чотири долі. У кожній свої радощі, свої смутки, але їх об'єднав один важкий спогад – про вислання до Німеччини в 1942 році. Треба відзначити, що свідчення наших респондентів часто відрізнялися. Все залежало від окремих обставин та конкретних людей, до яких потрапляли наші співвітчизники.

Агафія Луківна Сидоренко та Ніна Михайлівна Троян (дівоче прізвище – Максимович), обидві 1924 року народження, сповна пізнали гіркоту рабської праці у фашистській неволі. Навесні 1942 року їх примусово вивезли до Німеччини. Як згадує Н. М. Троян, її спочатку викликали до сільської управи, а потім вивезли до Чернігова. Там закрили в будиночку біля залізниці разом з іншими молодими людьми, пізніше вкинули у «товарняк» і повезли на Київ, а далі шлях пролягав на захід. Вона опинилась у м. Шнайдемюль (зараз – м. Пила, Польща), а потім у м. Штаргард (нині – м. Старгард-Щециньски). Там німці розібрали молодих людей до себе на роботи. Ніна Михайлівна працювала в економії, господар якої був заможною людиною. Він жив у Берліні, мав цукровий завод. Для забезпечення заводу сировиною вирощували буряки. Саме там і працювала дівчина. Працювати доводилось багато і тяжко. На роботу працівників супроводжувала охорона. Разом з остарбайтерами працювали і полонені французи. Всього налічувалось приблизно 50 чоловік. На утримання робітників зі Сходу виділялись мінімальні кошти, тому їм часто доводилось голодувати. Інколи наших співвітчизників підгодовували французи, вони також ділились одягом. У робітників взуття було на важкій дерев'яній підшві. Восени бруд обліплював його так, що підняти ноги було практично неможливо. Тому взуття просто скидали і працювали босоніж. Від цього ноги мерзли, вкривалися ранами. Звільнили дівчину радянські війська. Всіх колишніх робітників забрали в господарську частину доглядати худобу, яку потім Ніні довелося супроводжувати під час транспортування з Німеччини до СРСР. Так вона повернулася додому.

Такі ж важкі поневіряння були у Агафії Сидоренко. Вона так само працювала на поміщика-землевласника біля Штеттина (зараз – м. Щецин, Польща). Так само остарбайтери працювали пліч-о-пліч з військовополоненими французами. Також голодувала і зазнала всіх тягот життя.

Дещо по іншому склалося життя двох інших жінок, з якими нам довелося спілкуватися – Надії Денисівни Степаненко (дівоче прізвище – Шкляренко) та Любові Тимофіївни Мозгової. Обидві були вивезені до Німеччини восени 1942 року, однак потрапили в заможні німецькі родини у сільській місцевості. Обидві жінки згадували, що доводилось працювати важко, але працювали напружено всі члени родин, у яких вони опинились. Крім того, ставлення з боку господарів було людським. Степаненко Н. Д. згадувала, що німецька родина мала велике господарство, багато продукції вироблялось для потреб армії та фронту. Працювали напружено всі:

Надія, сам господар, його дружина, наймит-француз. Господарі були доброзичливими. Жінка звертала увагу на той факт, що вся родина починала день з кави, харчувалася 5 разів на добу, і вона теж не залишалася осторонь. На поле отримувала пайок. Місцевість, в якій працювала Надія, наприкінці війни зайняли американські війська.

Схожа доля в Любові Тимофіївни Мозгової. Господарство, в яке вона потрапила, розташовувалось на заході Німеччини, за 15 км від французького кордону. Господарство було великим. Господар мав 9 корів, 2 коней, винокурню, триповерховий будинок. Дівчина доглядала худобу. Любов Тимофіївна пригадала один цікавий випадок. Вона потрапила до німецької родини якраз на свято Пасхи. Люди йшли до церкви, а господиня наказала дівчині вдягти український одяг, тож всі цікавились, з якої вона місцевості. Ще одна деталь, відзначена Любов'ю Тимофіївною – те, що «руських» українців любили більше, ніж «польських» українців. На початку 1943 року дівчина була переведена до іншої родини. Головною в домі була фрау Фріда Малиш. У неї було двоє дітей, 80-річний батько та 40-річна сестра. Родина мала небагато землі і невелике господарство. Всі у домі прокидались рано і всі працювали. Роботящих людей дуже поважали. Ще одна цікава деталь, яка свідчить про щирість та гуманізм окремих німецьких родин: напередодні поразки фашисти хотіли знищити остарбайтерів, але родини переховували людей, рятували ім життя. У квітні 1945 року Любу звільнили американці, вона потрапила до американського табору, умови перебування в якому були набагато кращими, ніж її подальше життя на Батьківщині. Любов Тимофіївна з сумом говорила про недоброзичливе ставлення до неї з боку сільської влади. На згадку про нашу зустріч жінки передали до музею свої фотокартки, зроблені в Німеччині.

Крім цих фотографій, у музеї є невелика колекція світлин колишніх остарбайтерів (Ф-491–499). Серед них є групові зображення, зроблені під час відпочинку, та індивідуальні фотознімки. Їх передала Марія Тищенко, колишня мешканка райцентру Куликівка Чернігівської області, яка працювала на військовому підприємстві у м. Франкфурт-на-Майні.

У зібранні Чернігівського історичного музею зберігаються листи, точніше – поштові картки, об'єднані в колекційному описі № 13. Він складається з 36 карток, написаних жителями колишніх Добрянського, Михайло-Коцюбинського, Любецького, Холменського та Корюківського районів Чернігівської обл. Ці картки – своєрідне свідчення фашистського злочину проти мирного населення. Вони збиралися в 1944 році, після реевакуації Чернігівського історичного музею. До колекції входять листи остарбайтерів та листи від рідних

з України. При уважному читанні дізнаємося про те, як жилося нашим землякам на чужині. Зміст листів завжди стриманий. Про своє життя остарбайтери писали мало, більше ставилося запитань про те, що коїться вдома, які врожаї, хто з ким зустрічається. Цьому є просте пояснення. Небажана інформація часто вилучалася цензурою.

Однак сьогодні всі ці листи та документи, що зберігаються в музеях, є цінним джерелом для вивчення такої важливої, до недавніх пір замовчуваної теми як доля остарбайтерів. Більшість же документів про цю сторінку нашої історії зберігалась в архівах КДБ. Поштовхом до введення таких матеріалів до наукового обігу стало доручення, що дала Верховна Рада України Кабінету Міністрів у листопаді 1991 року: організувати через виконавчі органи обласних Рад народних депутатів складання списків українських громадян-остарбайтерів, з метою вирішення питання про відшкодування збитків громадянам України з боку Німеччини. Протягом 1992–1993 рр. з архіву колишнього Управління КДБ були передані на зберігання до Державного архіву Чернігівської області документи осіб, вивезених до Німеччини. Це більше 43 тис. так званих фільтраційних справ – своєрідних досьє. Тож, сподіваємось, у майбутньому питання остарбайтерів буде досліджено повною мірою.

Аналіз музейного зібрання дозволяє наочно проілюструвати таке явище як «остарбайтери» в цілому, а також через долю окремо взятої людини прослідкувати і узагальнити долю цілого народу та привернути увагу до трагедії українських робітників, примусово вивезених на Захід. Таким чином ми привертаємо увагу до однієї з трагічних сторінок подій Великої Вітчизняної війни. Пам'ятаймо її.

Список використаних джерел і література

1. *Довгополий Я.* Українці на примусових роботах у третьому райху // Дзвін. – 2000. – № 7. – С. 101–103.
2. *Довженко О.* Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941–1956). – К.: Дніпро, 2001. – 512 с.
3. *Литвин В.* Історія України. – К.: Наукова думка, 2010. – 832 с.
4. *Пастушенко Т.* Остарбайтери – українські примусові робітники нацистської Німеччини // Історія в школах України. – 2004. – № 9–10. – С. 55–58.
5. *Полетун Н.* Фільтраційні справи радянських громадян, примусово вивезених до Німеччини в роки Великої Вітчизняної війни як історичне джерело // Скарбниця Української культури. Випуск 6. – Чернігів, 2005. – С. 58–61.
6. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) – К.: Издательство политической литературы Украины, 1978. – 420 с.

ПІСЛЯВОЄННІ ДОЛІ ПОЛОНЕНИХ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ НА ПРИКЛАДІ П. ТАБУНЩИКА

На прикладі рядових фронтовиків досліджуються окремі аспекти процесу репатріації колишніх військовополонених та їх подальша доля на теренах СРСР.

Ключові слова: військовополонені, «Бригада імені Гарібальді», репатріація, фільтрація.

Погорелов А. А. Послевоенные судьбы пленных красноармейцев на примере П. Табунщика.

На примере рядовых фронтовиков исследуются отдельные аспекты процесса репатриации бывших военнопленных, а также их дальнейшие судьбы на территории СССР.

Ключевые слова: военнопленные, «Бригада имени Гарибальди», репатриация, фильтрация.

Pogorelov A. A. The Post-War of Red army prisoners by the example of Peter Tabunscic.

In the article investigate some aspects of the repatriation of former prisoners of war and their fates in the USSR.

Key words: prisoners of war, Brigade of Garibaldi, repatriation, filtering.

Фото 1

1 Фото 1. П. П. Табунщик під час служби у партизанському загоні «Бригада імені Гарібальді», с. Марон (Італія) [2, арк. 1]

стей проходження ними процесу «фільтрації» та їх подальша доля на теренах СРСР на прикладі окремих особистостей.

Означена тематика знайшла належне відображення у працях О. Буцько [1], Т. Пастушенко [5], Т. Пронь [6], А. Ліньова [4] та ін. Віддаючи шану солідній базі джерел, використаних у працях багатьох вітчизняних науковців, необхідно звернути увагу на майже суцільну відсутність використання здобутків обласних РВГ «Реабілітовані історією» та «Книг пам'яті», хоч ними опрацьовано велику кількість галузевих, державних архівів, друкуються матеріали фільтраційних фондів.

Для того, щоб загідозрити будь-якого бійця у шпигунстві на користь ворога, радянському керівництву та правоохоронним органам було достатньо лише того, що солдати та офіцери Червоної армії виходили з оточення по території, вже окупованій ворогом [5, с. 32–33].

До уваги не бралось те, що вони потрапляли до рук ворога дезорієнтовані, внаслідок безладного відступу частин, тяжко поранені, контужені, без свідомості, вичерпавши свій і без того невеликий боезапас. Під час вирішення подальшої долі людини також нехтувалася участь у боротьбі проти окупантів у різних партизанських загонах, підпільних групах, що створювалися патріотично налаштованими громадянами на території європейських країн, окупованих гітлерівськими військами.

Одним з багатьох сотень тисяч фронтовиків, колишніх військовополонених, що добровільно повернулися на територію СРСР та отримали «вдячність» за відвагу від своєї Батьківщини, був наш земляк Табунщик Петро Павлович.

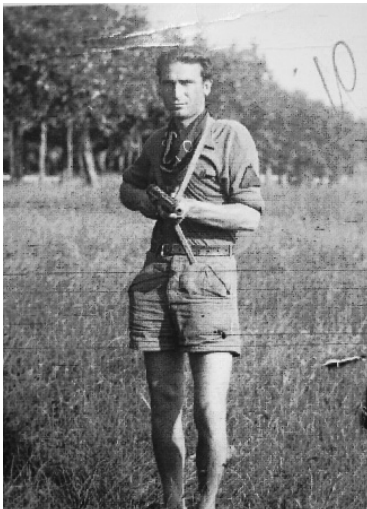
Народився у 1918 р. в с. Новомиколаївка Єланецького району Миколаївської області, українець. Виховувався матір'ю без батька в багатодітній сім'ї: мав 2-х братів та 3-х сестер. Завершив навчання у Новомиколаївській НСШ у 1936 р. Після школи працював у колгоспі трактористом, комбайнером, а з січня 1939 р. – обліковець цього ж колгоспу, член ЛКСМУ [2, арк. 4].

У вересні 1939 р. мобілізований в армію. Службу проходив при Новосибірському воєнно-піхотному училищі [2, арк. 4]. З грудня 1941 р. по січень 1942 р. – рядовий 135-го запасного ліжнострілецького полку. З січня до червня 1942 р. перебував на фронті та служив у взводі Особливого відділу 46-ї стрілецької дивізії 2-ї Ударної Армії, що дислокувалась у Ленінградській області. 25 червня при відступі своєї частини отримав поранення та потрапив у полон до німців [2, арк. 3].

Поранених бійців Червоної армії повантажили у відкриті вагони та відправили до м. Нарви у лазарет, де вони лікувалися до березня 1943 року. Після цього Петро Павлович працював на будівництві мосту в цьому ж місті. У складі інших військовополонених був відправлений на будівництво залізниць в Естонію, а через деякий час – у Литву та Латвію [2, арк. 5].

У вересні 1944 року на пароплаві прибули у м. Данциг (Німеччина). Тут затримались недовго, після чого знову переїзд: у жовтні прибули до Італії. Петро Павлович тяжко працював у містах Тренто, Пержино, Карденонс. У

Карденонсі у складі робочої бригади тягав баржу, що використовувалась для будівництва мосту [2, арк. 5]. У цьому ж місці познайомився з італійськими партизанами, а приблизно через три місяці, за згодою партизан, 5 березня 1945 року перейшов у партизанський загін «Бригада імені Гарібальді», що дислокувався в районі м. Тарденон, де перебував до липня 1945 року. [2, арк. 4].^{2*}

Фото 2

² □ Фото 2. П. П. Табунщик під час служби у партизанському загоні «Бригада імені Гарібальді», с. Марон (Італія), 07.06.1945 р. [2, арк. 10].

CORPO VOLONTARI DELLA LIBERTÀ

Comando Reggimento Divisioni Garibaldine del Friuli

Scheda personale del Partigiano Garibaldino

Nome e cognome TABUNSIK PIETRO

Paternità PAOLO

Maternità ROSKO MARIA

Nome di Battaglia PIETRO

Data e luogo di nascita NOVONICOLAIEVKA IL 6. ottobre 1918

Dimora attuale ident

Data di arruolamento nelle Formazioni Partigiane 5.3.45.

Reparto di appartenenza: Btg. Solferino Brgt. Veneziano Div. M. Modotti

Date dei fatti d'arme cui ha partecipato 21.4.45./ 25.4.45./ 27.4.45./
Disarmo brig. repubblicana di Brugnera, Pula, - Disarmo presidi
tedesco di Ronapiccolo - disarmo brigate nere di Coagone.

Nr. Tesserino di riconoscimento ==

Ricompense =

Ferite =

Malattie contratte per causa di servizio =

Titolo di studio = 7°

Professione civile = Trattorista

è già impiegato: =

Quale attività desidera svolgere nella vita civile ==

Desidera essere impiegato nella vita civile o militare =

in quale Arma, corpo, nelle FF. AA. = in S. P. E. o di Compl. =

Grado nelle FF. AA. ==

Grado rivestito nelle Formazioni Partigiane GARIBALDINO

Celibe si+ Ammogliato + Nr. dei figli a carico +

Note caratteristiche del Partigiano Garibaldino

IL COMANDANTE Formazione Arma (1/1)

Il Comandante Arco

IL COMMISSARIO Formazione Arma (1/1)

Il Commissario Arco

COMANDO
Divisione Mario Modotti

Фото 3. Особова картка бійця партизанського загону «Бригада імені Гарібальді», оформлена на П. П. Табуншика при зарахуванні, Італія, 5.03.1945 р. [2, арк. 9].

Фото 4. Документ за № 219988, виданий командуванням партизанського загону «Бригада імені Гарібальді» П. П. Табунщику, який підтверджує його службу в лавах італійських партизанів [2, арк. 7].

Вступивши у загін, його декілька днів перевіряли італійські партизани та прості громадяни. Через три дні видали зброю: пістолети та автомати. З цього часу Петро Павлович, поряд з італійськими партизанами, став повноправним учасником антифашистського руху, в лавах якого боровся пліч-о-пліч з вояками, яких цивільне населення Італії шанувало та цінувало. Під час служби у «Бригаді імені Гарібальді» потоваришував з Маргієвим Артемом, Федотовим Степаном, Курдюковим Михайлом Петровичем (**Фото 5**³), Василем (прізвище нерозбірливо, можливо Чежов, **Фото 6**⁴) та іншими – всі колишні радянські військовополонені [2, арк. 5].

Фото 5

Після закінчення війни у липні 1945 року разом з іншими партизанами, мешканцями Радянського Союзу, потрапив на збірний пункт радянських громадян у м. Модена для відправки на Батьківщину. Звідси американськими військовими переданий радянському командуванню [2, арк. 4].

Фото 6

Після повернення на територію СРСР доля багатьох десятків тисяч (насамперед колишніх радянських військовополонених) виявилася трагічною. Значна їх кількість, пройшовши жахи німецьких концтаборів, потрапила у радянські табори ГУТАБу. Ті, що залишились на волі, дискримінувались під час прийому на роботу та вступу до навчальних закладів [3, с. 462].

Петру Павловичу «пощастило»: він не потрапив до ГУТАБу, проте був віднесений до категорії населення, якій після закінчення війни та повернення з полону на територію СРСР не дозволили, всупереч їх бажанню, проживати у рідній місцевості. Їх примусово, «тимчасово», направляли працювати у вугільну промисловість або на інші тяжкі види робіт в якості дармової робочої сили. Оскільки

³ Фото 5. М. П. Курдюков. Боець партизанського загону «Бригада імені Гарібальді», с. Марон (Італія), 16.05.45 р. [2, арк. 8].

⁴ Фото 6. Василь (Прізвище нерозбірливо, можливо, Чежов). Боець партизанського загону «Бригада імені Гарібальді». с. Марон (Італія), 07.06.45 р. [2, арк. 9].

ще залишався у дії Указ ПВР від 26 червня 1940 р. (скасований лише 25 квітня 1956 р.), одним із пунктів якого була заборона робітникам вільний перехід з одного підприємства на інше, то це не що інше, як пряме обмеження прав людини у вільному виборі місця проживання та роботи.

За підрахунками західних науковців близько 15 % репатрійованого населення СРСР примусово направлено на тяжкі роботи у Донбас, Кузбас та інші райони, що найбільш постраждали від війни. Повернутись додому їм дозволено було лише після завершення строку [1, с. 151].

До такої категорії з підозрою ставились у державних органах і в суспільстві в цілому. Причому, у більшості випадків відправка до таборів та обмеження їх громадянських прав було наслідком не співпраці цих людей з ворогом, а лише самого факту перебування у німецькому полоні, в який вони, переважно, і потрапляли саме через прорахунки вищого державного та військового керівництва, яке у післявоєнний час виступило головним винуватцем «у зрадi» цих громадян.

Прикладом того, як відносились до людей, що побували за межами СРСР, є розповідь одного англійського моряка, який згадував: «...бачив, як зустрічають з музикою, квітами і великою радістю французів у Марселі, а пароплав з «руськими», яких вони привезли в Одесу та розвантажували з 6-ї ранку до 4-ї вечора, ніхто не вітав, тільки жителі Одеси, проходячи мимо новоприбулих, кидали на них дикі погляди» [6, с. 138].

Варто зауважити, що довгий час після війни права багатьох колишніх радянських військовополонених, репатрійованих на батьківщину, були обмежені. Особи, що побували в таборах НКВС чи в спеціальних робочих батальйонах, не мали права проживати у Москві та Ленінграді, виїжджати за кордон [3, с. 462].

Перший допит Табунщик П.П. проходив у фільтраційному таборі № 302. Звідси його направили на додаткову перевірку у табір № 306, що знаходився недалеко від міста Відня (Австрія). Тут також пройшов перевірку в Особливому відділі. З табору № 306 направлений у Сокольники, що поблизу Львова. З Сокольників у листопаді 1945 року примусово направлений у Ростовську область на вугільну шахту № 13. Тут працював слюсарем [2, арк. 5].

Наголосимо, що при зарахуванні Петра Павловича у партизанський загін, який діяв на території Італії, командирам цього загону вистачило три дні перевірки, аби довірити йому зброю (незнайомій людині іншої національності) та прийняти до своїх лав.

Потрапивши в руки радянського командування, так би мовити «до своїх», йому довелося довгих чотири місяці (з липня по листопад 1945 р.) перебувати в різних фільтраційних таборах та давати пояснення стосовно свого життя та діяльності за межами СРСР. І навіть після цього йому не повірили: встановили агентурне спостереження з метою збору «компромату», а впродовж 1946 року викликали на чергові допити (05.03. та 22.11.1946 р.).

Вже перебуваючи на шахті № 13, 5 березня 1946 року Петро Павлович знову потрапив до перевірконо-фільтраційного пункту НКВС СРСР, де його допитував оперуповноважений УКР «СМЕРШ» Донського військового округу лейтенант Плетньов [2, арк. 6]. Зокрема, слідчий декілька разів уточнював, за яких обставин потрапив у полон, у яких таборах утримувався, чим займався. Але головними питаннями, які задавали кожному, хто повертався до СРСР, було: «Чи допитували гестапо, поліція, розвідоргани Німеччини? Якими військами звільнений? Чи допитували представники союзницьких військ з СРСР (американцями, англійцями та ін.)?» У разі позитивної відповіді на поставлені питання, репатріант представляв «особливу зацікавленість» компетентних органів.

Петро Павлович відповів, що його декілька разів викликали у гестапо, де на допитах доводили до втрати свідомості, але він жодного разу не обмовився про те, що цікавило ворогів [2, арк. 7]. Саме це і викликало сумнів у радянського «колеги» зі «СМЕРШу», оскільки він знав, що методи фізичного та психологічного впливу на людину, які використовують на допитах у гестапо аби «розговорити» підозрюваного, практикують і в радянських органах державної безпеки.

Після перевірки фільтраційною комісією більшість репатріантів, що поверталися в СРСР, працевлаштовували у так звані робітничі батальйони, а після закінчення усіх перевірок передавали в постійні кадри до підприємств [4, с. 40].

Не знайшовши одразу «потрібного компромату», у рішенні фільтраційної комісії від 18.03.1946 р. відносно Табунщика Петра Павловича зазначалося: «...вважати перевіреним та передати у постійні кадри вугільної промисловості, а його справу передати для подальшої агентурної розробки в УНКДБ Ростовської області» [2, арк. 3].

З цього часу, працюючи на шахті № 13, Петро Павлович перебуває під постійним наглядом органів НКДБ, які розпочали його активну розробку (**Фото 7⁵**). Слідчих УНКДБ турбувало те,

5 Фото 7. П.П.Табунщик. Шахта №13 (Ростовська область), 1946 р.

Фото 7

доживання, у Миколаївську область.

Отже, після повернення багатьох радянських військовополонених з фашистської неволі на Батьківщину замість почесей і слави на багатьох з них чекали табори ГУТАБу, примусова робота у спеціальних робочих батальйонах, які використовували в якості дармової робочої сили на різних промислових об'єктах, допити, агентурне стеження, знущання та принизлива процедура «фільтрації». Партійне керівництво та правоохоронні органи Радянського Союзу несправедливо поставили на частину фронтовиків тавро осіб, що не заслуговують на довіру, створюючи навколо них атмосферу гоніння у суспільстві.

У процесі подальших досліджень необхідно з'ясувати кількість репатріантів, яким не дозволено було оселятися у південному регіоні України, направивши їх у постійні кадри промисловості чи спецтабори НКВС.

що наявна агентура на шахті не має до Петра Павловича потрібного підходу. Таємним агентам ставилося завдання вивчити усї його зв'язки та добути компромат [2, арк. 13].

Роки примусової тяжкої праці не могли не позначитись на здоров'ї Петра Павловича. Лише внаслідок хвороби 14 листопада 1947 року, після проходження медичної комісії, дирекцією шахти Табунщика Петра Павловича було звільнено та дозволено повернутися на попереднє місце про-

Список використаних джерел і літератури

1. Буцько О. В. «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на родину / О. В. Буцько // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 2. – 1998. – 180 с.
2. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 5859. – Оп. 1. – Спр. 20646.
3. Иллюстрированная энциклопедия «Руссика». Великая Отечественная война. 1941–1945. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2005. – 640 с.
4. Ліньов А. А. Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлерівської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР в 1945–1953 рр. / А. А. Ліньов // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 52. Вип. 39. Історичні науки. – Миколаїв, 2006. – С. 38–41.
5. Пастушенко Т. В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні / Наук ред. О. Лисенко; Реценз.: Г. Боряк, О. Удод, Т. Пентер. НАН України. Інститут історії України; Нім. фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с.
6. Пронь Т. М. Повоєнний рух репатріантів та реемігрантів на Батьківщину / Т. М. Пронь // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2005. – Випуск 3. – С. 132–144.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ІСТОРИЧНІЙ ТА НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Аналізуються деякі питання історичної та національної пам'яті про Другу світову війну в сучасних українських наукових дослідженнях. Окреслено процеси, що впливали на стан наукової розробки проблеми.

Ключові слова: історична пам'ять, історіографія, дослідження, Друга світова війна.

Наумова И. Б. Вторая мировая война в исторической и национальной памяти: историография проблемы.

Анализируются некоторые вопросы исторической и национальной памяти о Второй мировой войне в современных украинских научных исследованиях. Обозначены процессы, влияющие на состояние научной разработки проблемы.

Ключевые слова: историческая память, историография, исследования, Вторая мировая война.

Naumova I. B. The World War II in historical and national memory historiography of problem.

Analyzed some issues and national historical memory of World War II in contemporary Ukrainian research. Outlines the processes that affect the state of scientific problems research.

Key words: historical memory, historiography, research, World War II.

Осмилення причин і наслідків Другої світової війни, як найзначнішого соціального загальносвітового катаклізму ХХ ст., відбувається вже понад півстоліття. Друга світова війна посідає важливе місце в історії України ХХ ст., бо інтерпретація та використання історичних подій цього періоду політиками постійно актуалізують їх серед науковців та в суспільстві. Така постійна актуальність вивчення історії Другої світової війни та пам'яті про неї спричинена співіснуванням у сучасній Україні різних моделей пам'яті про війну, що є результатом впливу радянської політики пам'яті та творенням української національної моделі пам'яті в незалежній Україні.

Історичний процес не зводиться лише до переліку подій. Це дуже важливо, але крім «історії фактів» існує ще дуже вагома і

вкрай важлива історія, так би мовити, «внутрішня» – це еволюція свідомості суспільства, його цінностей та пріоритетів, і, можливо, передовсім, стан та еволюція історичної пам'яті як основи сукупного досвіду нації. Ця історична пам'ять, як переконливо свідчить трагічна спадщина усього ХХ століття, не є чимось матеріальним, проте, дуже часто істотним чином впливає на подальший розвиток народів або навіть цілих континентів. Особливо це стосується пам'яті про роки глобальних катастроф (для України це, передовсім, доба Голодомору та Другої світової війни). Адже якщо на рівні індивідуальної свідомості людина, яка тривалий час перебувала на грані життя й смерті, назавжди закарбовує це в своїй пам'яті, то ціла нація, яка протягом майже шести років, з 1939-го по 1945-й, піддавалася найжорстокішому випробуванню, тим більше ніколи не зможе забути ті жахливі роки. Український народ відстояв своє право на життя, заплативши за це страшну ціну – життя мільйонів людей. Тепер ясна, твереза і жорстка пам'ять про трагедію є надійною запорукою уникнення таких трагедій.

Проблеми історії України періоду Другої світової війни, питання історичної пам'яті про Другу світову війну, її актуальності й значення, сутності, змісту та особливостей, джерел, механізмів і шляхів формування набули особливого наукового значення та гостроти в сучасній українській історіографії. Ця тема викликає «чи не найбільший інтерес істориків» [52, с. 184]. Це пояснюється тим, що значно ширше стало можливим залучати раніш невідомі архівні документи і матеріали, досліджувати раніше замовчувані теми, використовуючи нові дані, розглядати складні процеси, які мали місце в роки війни.

Гостроти ця тема набуває в першу чергу тому, що ще живі учасники цієї війни: як радянські партизани, так і бійці ОУН і військовики УПА, які воювали по різні боки. Вони були розділені як військово-політичними, так і ідеологічними бар'єрами. «Вони й донині, – зазначає О. Є. Лисенко, – перебувають на «передовій», хоча воюють не зброєю, а словами» [22, с. 3]. Учасники оунівського руху намагаються реабілітувати і героїзувати діяльність ОУН і УПА. Це визиває рішучий спротив ветеранів Радянської армії. Вони відстоюють точку зору, що ті, хто перебував в ОУН і УПА, є «зрадниками українського народу, фашистськими прислужниками і воєнними злочинцями» [34, с. 41].

Слід зазначити, що не тільки самі учасники війни стоять на взаємопротилежних позиціях. На кожній із сторін знаходяться історики і політологи, які теж відстоюють різні погляди на ці

проблеми. А це в свою чергу веде, як підкреслюють дослідники В. В. Іваненко та В. К. Якунін, до різних оцінок всього спектру ключових складників війни: її сутності, характеру, образу ворога, феномену героїзму, можливості примирення, увічнення пам'яті про неї тощо [10, с. 149]. Звідси неоднозначність і часто взаємопротилежні висновки в українській історіографії періоду Другої світової війни. Слід зазначити, що всі спроби влади примирити українців-ветеранів, активних учасників війни (з одного боку – УПА, а з іншої – Червоної Армії) були невдалими. Занадто глибокими виявилися душевні й фізичні рани, взаємні упередження, неприязнь, образи. Проте цей термін (від сьогодення до остаточного взаємопрощення та примирення сторін) може виявитися занадто довгим, насиченим не лише протистоянням і жорсткими суперечками з приводу історичного минулого, а й силовими конфліктами. Адже носіями конфліктогенності, конфронтаційних свідомостей, непримиренних поглядів і пам'ятей є не лише ветерани минулої війни та їх ровесники, тобто люди похилого віку, а й (що більш значимо для сьогодення та майбутнього) їх нащадки: діти, онуки, правнуки, і головне – певні політичні сили як усередині країни, так і поза її межами, що свідомо зіштовхують людей і розколюють суспільство, категорично не сприймаючи, відкидаючи і «викриваючи» погляди й бачення іншої сторони та агресивно нав'язуючи соціуму лише «свою правду».

Такі «зусилля» лише збурюють «противників» і надалі радикалізують суспільство, підривають підстави консолідації української нації, що історично складалася під дією поліетнічних, поліконфесійних, мультикультурних чинників [34, с. 11]. Безперечно, наявний гострий конфлікт історичних пам'ятей у нашому сучасному соціумі – вкрай небезпечне і деструктивне явище не лише з погляду підтримання громадянської злагоди та стабільності розвитку, а й загалом для існування держави. Він виступає одним із серйозних викликів, чинників розколу, породжує небезпеку для державного суверенітету та територіальної цілісності.

До проблем історії України періоду Другої світової війни, питань історичної пам'яті Другої світової війни вже зверталось багато науковців, працюють в цьому напрямі українські історіографи [6; 24–31; 44–47; 50; 52]. Однак розвиток історичної науки, нові матеріали, які вже з'явилися і продовжують з'являтися на науковому просторі, потребують подальшої активізації історіографічних досліджень. Сьогодні національна історична наука вже досягла того етапу дослідження Другої світової війни, коли з'являються загальнотеоретичні розробки на кшталт відповідних розділів

колективної монографії «Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.» [51]. В 2011 році вийшло науково-популярне видання у двох книгах «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття» [48], в якому висвітлюється дуже широке коло питань періоду Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Серед істориків, праця яких напряму пов'язана з дослідженням теми Другої світової війни, а саме в контексті історичної та національної пам'яті, її формування та функціонування, слід відзначити Лисенко О., Гриневича В., Ковалю В., Шаповала Ю., Веденєєва Д., Ільюшина І., Ковалю М., Кучера В., Грінченко Г., Грицака Я., Стецкевича В., Марущенко О. та ін.

Мета статті – розкрити основні, з точки зору автора, напрями розвитку історіографічних досліджень періоду Другої світової війни, проаналізувати вплив найбільш гострих й суперечливих проблем зазначеної теми на історичну та національну пам'ять. Джерелом для її написання стали дослідження українських науковців часів незалежної України.

Розглядаючи наукові розробки з цієї проблематики, слід зазначити, що на певних історичних етапах актуальними вважались різні питання. У радянські часи основними напрямками висвітлення подій цієї війни були бойові дії регулярних радянських військ та партизанів й підпільників, події в тилу, масовий героїзм воїнів й мирного населення, злочини фашистів. Підкреслювалась ведуча роль КПРС у боротьбі за перемогу. Однак прорахунки, зокрема втрати Червоної армії, помилки радянської військово-політичної верхівки, недоліки в організації радянського партизанського руху, радянськими істориками не досліджувались. У виключно негативному ключі висвітлювалась історія ОУН та УПА [22, с. 4].

Звичайно, що в тих умовах історія Великої Вітчизняної війни подавалась дещо в «глянцево – лакованій офіційній версії» [20, с. 66]. Але треба визнати, що радянська історіографія досить повно розглядала воєнні події. Концепція Великої Вітчизняної війни, створена радянськими істориками, спрямовувалась, як справедливо зазначає О. Є. Лисенко, «на оптимізацію історичної пам'яті про неї, героїзацію тих, хто виніс на своїх плечах тягар боротьби з фашизмом, увічнення в масовій свідомості немирощого подвигу полеглих» [22, с. 6].

Після проголошення у 1991 р. незалежності України розпочалися складні процеси формування нової національної ідентичності, а, отже, переоцінка ідеології і міфології, сформованих за попередніх часів. Проблеми історії України періоду Другої світової війни стали предметом дискусій істориків різних напрямів. Науковці частіше

стали звертатися до тих тем, які були закритими в радянській історіографії. Так, розкриваючи образ трагедії, яку довелося пережити українському народу в роки Великої Вітчизняної війни, вони проаналізували справжні причини поразок її початкового періоду. Дослідники спростували твердження радянських істориків, що головною причиною поразок була раптовість фашистського нападу [32, с. 310].

Визначення головної причини поразок Червоної Армії істориками інтерпретується по-різному. Так, автори книги «Україна в полум'ї війни. 1941-1945» П. Панченко, О. Уткін, В. Горелов та інші вважають, що основними причинами нездатності Червоної Армії дати відсіч першим ворожим ударам були «помилки в оцінці можливого часу нападу гітлерівців на СРСР, перевага агресора у силах, досягнута багаторічною підготовкою до війни» [49, с. 4]. В дослідженнях В. Литвина головна причина поразок «полягає в репресіях 30-х рр., які залишили в душах червоноармійців глибокий слід. Вони погано воювали не тому, що не вміли воювати. Вони не бажали воювати за той лад, при якому були можливі депортації, голодомори і масові репресії» [23, с. 142]. В. Гудзь зазначає, що «найбільше позначилися на перебігу війни сталінські репресії військових кадрів» [8, с. 384]. Н. Савченко і М. Подольський вважають, що «фатальну роль у невідповідності Радянського Союзу до війни відіграла сліпа віра Сталіна в радянсько-німецький пакт про ненапад» [41, с. 387]. Але навіть при наявності цих розходжень, дослідження причин стратегічних та тактичних поразок радянських військ в сучасних наукових працях становиться більш глибоким і змістовним.

Дослідники, які працюють в цьому напрямі, аналізуючи втрати Радянського Союзу у воєнну добу, зазначають, що мало місце цілеспрямоване заниження числа жертв війни в радянській історіографії з метою виправдання тоталітарного режиму. В літературі називалася загальна цифра людських жертв в СРСР – 7 млн чол., потім 12, 19, 27 млн чол. У своєму дослідженні М. Коваль назвав загальну цифру людських жертв в Україні – до 8 млн осіб [20, с. 12]. Таку ж цифру загальних втрат подає й В. Косик [21, с. 627]. Необхідно підкреслити, що й сьогодні остаточно не визначені втрати Радянського Союзу і України у війні. Сучасні фахівці припускають, що загальний показник демографічних втрат українців може сягати 13–17 млн осіб [9, с. 235].

Пострадянський період у вітчизняній історіографії характеризується підвищеною увагою до історії ОУН і УПА в період Другої світової війни. У вересні 1996 року у Верховній Раді України

було створено тимчасову комісію для вивчення діяльності ОУН і УПА. Коли ж з'ясувалося, що без поглибленої наукової експертизи не обійтися, за рік Кабінет Міністрів України сформував урядову комісію з вивчення проблеми. З метою підготовки історичного висновку було організовано робочу групу спеціалістів з цієї теми (керівник – професор С. Кульчицький), під егідою якої впродовж 1998–2004 рр. опрацьовувалися архівні документи, було підготовлено 27 монографій, збірників документів і матеріалів, бібліографічних видань, а також підсумковий том «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси» [33]. Підсумки роботи було доведено до відома урядової комісії. Паралельно широке коло питань, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних з українським самостійницьким рухом, некоординовано здійснювалося окремими науковцями, а з 2002 року – ще й центром досліджень визвольного руху при Інституті українознавства імені І. Крип'якевича НАНУ, який розпочав випуск збірника наукових статей «Український визвольний рух». Крім того, завдяки співробітникам Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАНУ і Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) – у 1995 році започатковано нову серію «Літопису УПА» (упорядники – К. Абрамова, О. Вовк, В. Галас, М. Деркач, А. Кентій, В. Кук, В. Лозицький, І. Павленко, Ю. Черченко та ін.), у рамках якої вийшло 14 томів, де сконцентровано документи різного походження від 1943 до 1959 рр.

Серед монографій виокремлюються праці Ю. Киричука [18; 19] й А. Русначенка [40], де подано узагальнену характеристику ідеологічних та організаційних засад, військово-політичної діяльності самостійницьких сил. Г. Стародубець уперше у вітчизняній історіографії звернулася до діяльності повстанського руху, подавши його визначення й змістове наповнення. Публікації дослідниці заклали підґрунтя соціально-історичних аспектів цієї проблематики [42; 43].

На унікальній джерельній базі та нових теоретичних підходах виконано праці Д. Веденєва й Г. Биструхіна [1–4], автори яких професійно аналізують бойові, диверсійні, терористичні, оперативно-агентурні, розвідувальні й контррозвідувальні форми та методи діяльності оунівської підпільної мережі й Української повстанської армії.

До найбільш зважених та аргументованих досліджень історії українського самостійницького руху слід віднести доробок А. Кентія [11–17]. Спираючись на широкий комплекс архівних дже-

рел, він створив цикл праць, в яких ця сторінка минулого постає в тісному взаємозв'язку з військово-політичними, дипломатичними, соціально-економічними процесами 1920–1950-х рр. Це дозволило автору встановити мотивацію багатьох подій, стратегію й тактику основних акторів збройного протистояння. Принципова неупередженість дослідника стала надійним фундаментом для вагомих узагальнень та теоретичних положень.

Слід визначити ще один тематичний напрям, в якому почали працювати українські науковці. Це проблема колабораціонізму на зайнятих військами нацистської Німеччини територіях Радянського Союзу, в тому числі й на українських землях. В дослідженні «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.. Історичні нариси» [37], дослідженнях М. В. Ковалю [20], О. В. Потильчака [38] проаналізовані причини і передумови колабораціонізму на території СРСР, його соціальна база.

Проблема колабораціонізму на території України в період Другої світової війни досить повно і комплексно розглянута в монографії В. Шайкан. В цій роботі розглядаються причини, форми і типи колабораціонізму на українських землях в період окупації. Аналізуючи український самостійницький рух, В. Шайкан визначає тимчасову співпрацю його учасників з окупантами. Вона стверджує, що угоди українських націоналістів з вермахтом були, але це була лише тактика боротьби у складних умовах війни. «З тактичних міркувань, ОУН-Б йшла на ситуативну співпрацю з Німеччиною. З часом, бандерівський рух зайняв радикальну позицію по відношенню і до гітлерівців, і до Червоної армії, і до польської сторони, і до інших напрямів самостійницького руху», – говорить в монографії [53, с. 408].

Такої оцінки дотримуються багато хто з українських істориків. На думку В. В. Іваненка та В. К. Якуніна з кон'юнктурних міркувань вони «будь-що намагаються обілити бандерівський рух, вивести його за межі ніким ніколи не спростованих обвинувачень у колабораціонізмі» [10, с. 127].

Аналізуючи та узагальнюючи дослідницьку роботу часів незалежності України в питаннях самостійницького руху в роки війни, слід зробити деякі висновки. Перш за все, науковці використовували велику кількість фактичного матеріалу, який раніш не досліджувався з цілого ряду об'єктивних причин. Сьогодні ж в розпорядженні дослідників знаходяться десятки томів архівних матеріалів з історії ОУН і УПА. Також слід зазначити, що більшість українських дослідників намагалися спростувати деякі міфи,

створені радянською історіографією. Історики намагаються довести, що радянська історіографія неправомірно відкидала національно-визвольні мотиви в боротьбі ОУН–УПА. «Програмні документи ОУН, – підкреслюють В. В. Іваненко та В. К. Якунін, – переконливо доводять, що українські націоналісти свято вірили в таку мету, як самостійна соборна Держава Україна, і то не була тільки гра в самостійність» [10, с. 54]. Треба зауважити, що розроблено багато раніш недосліджених сторінок з історії ОУН і УПА. В сучасних наукових розробках розкриваються масштаби націоналістичного руху в Україні, рівень підтримки його населенням. Група науковців підкреслюють, що характерною рисою УПА була державотворча діяльність .

Слід також відмітити, що в сучасній вітчизняній історіографії спостерігається тенденція до ідеалізації діяльності ОУН і УПА в роки Другої світової війни. Дещо перебільшується їх внесок в боротьбу проти нацистських окупантів на території України, надмірно героїзують учасників оунівського руху. Так, І. Патриляк стверджує, що УПА вела боротьбу з рейхом «самовіддано, масштабно і безкомпромісно», що «нацисти з 1942 р. саме в українських націоналістах бачили найбільшу загрозу своєму пануванню в краї. УПА зробила максимум, що в такій ситуації могла зробити партизанська армія» [36, с. 93]. Як переконливо доводять першоджерела, збройні дії націоналістів проти нацистських окупантів проводилися в дещо обмеженому обсязі. Необхідно зазначити, що керівництво УПА виявило обережність щодо німецьких гарнізонів, щоб свої військові сили використати для виконання найголовнішого завдання – відсічі «нової більшовицької окупації». Тому в роботах з історії ОУН–УПА не наводяться узагальнені статистичні дані стосовно того, скільки фашистських окупантів було вбито і поранено, скільки літаків, танків, бронемашин та іншої техніки було знищено військовиками УПА.

В деяких сучасних публікаціях, спрямованих на реабілітацію ОУН–УПА, замовчуються або виправдовуються союзницькі зносини цих організацій з німецькими військами, спецслужбами, окупаційною адміністрацією, проведення терору та воєнних дій проти Червоної Армії, радянських партизан, проти мирного населення, яке співчувало радянській владі і радянським партизанам.

Слід визнати, що дослідникам цієї суперечливої, складної теми завжди було нелегко, оскільки вони постійно відчували підвищену увагу з боку влади, політиків та суспільства. Треба зазначити, що ця тема вимагає подальшого поглибленого вивчення,

оприлюднення нових документів (якого б змісту вони не були), а також принципової юридичної експертизи крізь призму чинних норм права, у тому числі міжнародного, порівняльної характеристики з іншими аналогічними рухами у світі й, нарешті, виведення з політичного на суто науковий рівень.

Одним з дуже важливих напрямків досліджень періоду Другої світової війни є тема оstarбайтерів. Вони зазнали подвійного переміщення, адже спочатку були вивезені на примусові роботи до нацистської Німеччини, а потім репатрійовані до СРСР, пройшовши через процес перевірки на благонадійність органами НКВС – так званої «фільтрації». Певне ідеологічне забарвлення тематики (з одного боку жертви нацистських переслідувань, з іншого – люди, які хоч і примусово, але працювали на ворога), а також тривалий час обмежений доступ до джерел визначили складний і неоднозначний процес її наукового осмислення, який на сьогодні не завершено. На даний момент історіографія теми оstarбайтерів з України перебуває у стадії активного формування. Слід зазначити, що загальні риси наукового вивчення історії оstarбайтерів з України розглянуто у вступних частинах монографій Т. Пастушенко [35] та С. Гальчака [5]. Монографію Т. Пастушенко присвячено долі мільйонів громадян України, які в роки Другої світової війни примусово працювали в нацистській Німеччині, та історії їх повернення і повоєнної ресоціалізації. Дослідження базується на архівних матеріалах, спогадах очевидців із Києва та Київської області. У роботі розглянуто якою мірою расові теорії нацистів були втілені в життя стосовно оstarбайтерів; яким було ставлення до репатріантів у радянському суспільстві; яку роль у житті пересічної людини відігравали «начальники» й «виконавці» з бюрократичного апарату тоталітарної держави; які були можливості у самих примусових робітників вплинути на власну долю. Авторкою викладено основний історичний контекст побутування даної соціальної групи, виділено особливості нацистської окупаційної політики та функціонування радянської репатріаційної системи в Київській області, здійснено перевірку існуючих статистичних даних щодо завербованих і репатрійованих жителів Київщини, комплексно використовує архівні джерела та матеріали усної історії. Розглядаючи узагальнюючі роботи з історії України періоду Другої світової війни найбільше уваги до даної проблеми приділено у праці М. В. Ковалю [20], адже тема оstarбайтерів становила давній інтерес автора. В параграфі «Oстарбайтери з України: раби Гітлера, ізгої Сталіна» неупереджено проаналізовано використання української робочої сили в економіці Третього Рей-

ху. Дослідник показав подвійну трагедію українців – оstarбайтерів. Автор приділяє багато уваги обставинам репатріації. Загалом доробок М. В. Ковалю має важливе історіографічне значення. До загальних праць можна віднести доробок О. В. Потилічака [39]. Використання депортованої робочої сили у Німеччині розглядається ним як один з проявів окупаційної трудової політики. До джерелознавчого напрямку необхідно віднести дослідження, присвячені усній історії, що переживає етап активного розвитку, являється одним з найбільш динамічних і новаторських в історіографії проблеми оstarбайтерів з України. Розробці теоретичних та методологічних засад присвячені роботи Г. Г. Гринченко, а саме монографія «Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» [7]. Монографія присвячена місцю, яке в політиках пам'яті ФРН і СРСР посідала примусова праця цивільних громадян у нацистській Німеччині, до якої вони були притягнуті в роки Другої світової війни. У книзі дано відповідь на дослідницьке питання: яким чином та за допомогою яких ресурсів у публічному дискурсі ФРН і СРСР упродовж повоєнних десятиліть формувалися, транслювалися та сприймалися різні версії пам'яті про цю групу жертв нацистських переслідувань, як змінювалося усвідомлення місця примусових робітників у загальному пантеоні учасників війни, яких трансформації зазнавало символічне навантаження образів цієї групи людей. Регіональний напрям зумовлений просторовими відмінностями процесу депортації та переважно локальною концентрацією джерел. Д. С. Гальчак у монографії «Східні робітники» з Поділля у Третньому Рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам» через призму долі подільських оstarбайтерів аналізує загальні тенденції (етапи та методи «вербувальної» кампанії, систему розподілу робітників, різновиди ухилення і саботажу), нормативну основу процесу. Автор доходить висновку, що масова депортація «східних робітників» на каторжну роботу у Німеччину була однією з форм геноциду «неповноцінних» слов'янських народів, бо вивезення молоді мало призвести до обезлюднення території, а самих оstarбайтерів визначає як трагічний історичний феномен, адже подібного за масштабами явища історія ще не знала [5].

Отже, за роки незалежності проблема оstarбайтерів з України набула актуальності, почала активно розроблятися науковцями. Характерне дослідження окремих питань проблематики, зокрема джерельної бази (вивчення листів, фільтраційних справ, зібрання усних свідчень і т. д.) та регіональних аспектів, пошук но-

вих методологічних рішень. Таким чином, наукове вивчення проблеми остарбайтерів з України пройшло кілька етапів і на даний момент перебуває у стані активного розвитку. Можна сказати, що історіографія теми відображає процес пошуку сучасних дослідників у таких сферах як усна історія, пам'ять про війну.

Аналізуючи багатий масив наукових досліджень, слід зазначити, що сучасна вітчизняна історіографія Другої світової війни має значні здобутки. Серед суттєвих особливостей сучасної української історіографії Другої світової війни доцільно назвати активізацію історичних досліджень, радикальне оновлення, урізноманітнення і розширення їхньої тематики. Демократичні процеси в державі дали можливість вільно вивчати і обговорювати кардинальні, ключові проблеми української історії воєнної доби.

Враховуючи те місце, яке Друга світова війна посіла в житті українського народу, слід одночасно вести мову й про необхідність інтенсифікації наукових зусиль у цій сфері і про засади функціонування історичної пам'яті про війну в сучасному суспільстві. Зливаючись, накладаючись одне на одне в певному сегменті, ці поняття все ж виступають як окремі складові нашого знання про минуле. Слід зазначити, що одним із джерел наукових знань є спогади учасників подій воєнної доби, які трансформуються у предмет досліджень, виконують допоміжну інформаційну роль. І навпаки, продукт наукових здобутків, популяризований в суспільстві, перетворюється на складову пам'яті про війну. Але треба завжди мати на увазі, що це різні явища за генезою, механізмом функціонування, формами і засобами. Їх свідоме виокремлення допоможе уникнути багатьох непорозумінь, оскільки суб'єктивна, емоційна історична пам'ять не завжди співпадає з аргументацією наукового пізнання. Також дуже важливо зробити акцент на необхідності деідеологізації історіографії взагалі, а саме питань, пов'язаних з таким болючим періодом нашої історії, як Друга світова війна та її наслідки для українського народу. Не піддаючись кон'юктурі, науковці мають усвідомлювати свою важливу роль в суспільстві, залишатися своєрідним еталоном для перевірки істинності тих чи інших думок.

Список використаних джерел і літератури

1. *Биструхін Г.* Війна в кам'яних джунглях. Міська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності. 1945–2005 рр. Монографія / Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 512 с.

2. *Веденєєв Д.* Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. – К.: К. И. С., 2007. – 208 с.

3. *Веденєєв Д.* «Повстанська розвідка діє точно і відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940–1950-ті роки / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К.: К. І. С., 2006. – 568 с.

4. *Веденєєв Д.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

5. *Гальчак С.* «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневоловачам. – Вінниця, 2003. – 344 с.

6. *Головко М.* Громадські організації та рухи України в роки Другої світової війни: вітчизняна і зарубіжна історіографія. Монографія. – К.: ОЛАН, 2004. – 112 с.

7. *Грінченко Г.* Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: монографія / Г. Грінченко. – Харків: НТМТ, 2010. – 336 с.

8. *Гудзь В.* Історія України. – К.: Видавничий дім «Слово». – 2003. – 616 с.

9. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / Упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець. – К.-Ніжин: Вид. ПП Лисенко М. М., 2010. – 247 с.

10. *Іваненко В.* ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології: Монографія / В. Іваненко, В. Якунін – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2006. – 424 с.

11. *Кентій А.* Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956: Історико-архівні нариси. – К.: ЦДАГО України. – Т. 1: Від Української військової організації до Організації українських націоналістів. 1920–1942. – 2005. – 332 с.; Т. 2: Українська повстанська армія та збройне заплілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. – 2008. – 415 с.

12. *Кентій А.* Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956). – К.: Ін-т історії НАН України, 1999. – 111 с.

13. *Кентій А.* Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929–1941 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 201 с.

14. *Кентій А.* Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 201 с.

15. *Кентій А.* Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 81 с.

16. *Кентій А.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 287 с.

17. *Кентій А.* Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К.: Ін-т історії НАН України, 1999. – 220 с.

18. *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. / Ю. Киричук. – Л.: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2000. – 304 с.

19. *Киричук Ю.* Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Л.: Добра справа, 2003. – 464 с.

20. *Коваль М.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

21. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Наукове тов-во імені Т. Шевченка у Львові; Українознавча бібл. НТШ. – Париж; Нью-Йорк; Львів: 1993. – 684 с.

22. *Лисенко О.* Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 3–16.

23. *Литвин В.* Україна в Другій світовій війні (1939-1945) / В. Литвин. – К.: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. – 464 с.

24. *Марущенко О.* Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії // Галичина. – 2003. – № 9. – С. 112–126; 2004. – № 10. – С. 122–134; 2005. – № 11. – С. 116–124; 2006. – № 12. – С. 118–122.

25. *Марущенко О.* Друга світова війна і українське питання: історіографічні аспекти // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ, 2001. – С. 200–202.

26. *Марущенко О.* Історики України про дослідження вченими української діаспори актуальних проблем історії Другої світової війни: Міжнар. наук. конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ ст.» (Чернівці, 2000 р.). – Чернівці, 2001. – Т. 1. – С. 396–401.

27. *Марущенко О.* Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін., НАН України. Ін-т історії України. Т. 1. – К.: НВП «Вид-во «Наукова думка, НАН України», 2011. – С. 83–142.

28. *Марущенко О.* Сучасна вітчизняна історіографія волинських подій 1943 р.: проблеми і перспективи досліджень // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 11. – К.: 2008. – С. 32–42.

29. *Марущенко О.* Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польського протистояння періоду Другої світової війни: демографічний аспект // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 1. – С. 126–135.

30. *Марущенко О.* Сучасна вітчизняна історіографія участі українців у збройних формуваннях воюючих сторін в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України.: Зб. наук. статей / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 6 – К., 2002. – С. 54–62.

31. *Марущенко О.* Вибрані проблеми українсько-польського проти-стояння 1940-х рр.: історіографічний аспект // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. Вип. 10. Ч. 1 / Ін-т історії України НАН України. – К: Вид-во Ін-ту історії України, 2006. – С. 44–55.

32. Новітня історія України (1900-2000). Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663 с.

33. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Ін-т історії України / С. В. Кульчицький (відп. ред.). – К.: Наукова думка, 2005. – 495 с.

34. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України; Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – 53 с.

35. *Пастушенко Т.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2009. – 284 с.

36. *Патриляк І.* До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбі проти нацистських окупантів на території України // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 81–95.

37. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д. Архієрейський, О. Бажан, Т. Бикова та ін.; под. ред. В. А. Смолія. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.

38. *Потильчак О.* Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941-1944): причини і прояви – К.: УДПУ ім. М. П. Драгоманова, 1997. – 29 с.

39. *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 49 с.

40. *Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. – К.: Пульсари, 2002. – 519 с.

41. *Савченко Н.* Історія України: модульний курс: Навч. посібник / Н. Савченко, М. Подольський. – Київ: ЦНЛ, 2006. – 544 с.

42. *Стародубець Г.* Генеза українського повстанського запілля: Монографія. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 464 с.

43. *Стародубець Г.* Українське повстанське запілля (друга половина 1942–початок 1946 років). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 527 с.

44. *Стецкевич В.* Вітчизняне історіописання війни 1939–1945 рр. (деякі проблеми методології) // Сторінки воєнної історії України. / Відп. редактор В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1 – С. 73–84.

45. *Стецкевич В.* Історія України в роки війни 1941–1945 рр.: теоретичний контекст осмислення (деякі аспекти проблеми) // Сторінки воєнної історії України / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 25–31.

46. *Стецкевич В.* Україна в роки війни: деякі історіографічні та антропоцентричні аспекти проблеми (тези) // Осягнення історії. – Острог–Нью-Йорк, 1999. – С. 490–493.

47. *Стецкевич В.* Україна в роки навали 1941–1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми // Сторінки воєнної історії України. / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – К, 2005. – Вип. 9 – Ч. 1 – С. 172– 194.

48. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. У 2-х кн. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Вид-во «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 1.– 735 с.; Кн. 2. – 943 с.

49. Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горелов та ін. – К.: Вид-во «Україна», 2005. – 560 с.

50. Українавроки Другої світової війни (1939–1945 рр.): Історіографія // Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663 с.

51. Україна: Політична історія ХХ – початок ХХІ століття. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1023 с.

52. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / Колект. монографія за ред. Л. Зашкільняка. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – 406 с.

53. *Шайкан В.* Колaboraціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. / В. О. Шайкан; НАН України, Ін-т історії України. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 468 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Барабаш Ольга Вікторівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культурології Краматорського економіко-гуманітарного інституту (м. Краматорськ)

Білоус Олександр Павлович, старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (м. Київ)

Всенєсв Дмитро Валерійович, доктор історичних наук, професор, заступник директора Українського інституту національної пам'яті з наукових питань (м. Київ)

Гальчак Сергій Дмитрович, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри журналістики Вінницького державного університету ім. М. М. Коцюбинського (м. Вінниця)

Грінченко Гелінада Геннадіївна, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (м. Харків)

Дубик Марина Григорівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Землянська Світлана Володимирівна, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського (м. Чернігів)

Лахно Віта Іванівна, аспірантка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка (м. Полтава)

Лисенко Олександр Євгенович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Мелешко Наталія Борисівна, аспірантка кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (м. Київ)

Наумова Ірина Борисівна, молодший науковий співробітник відділу досліджень історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Пастушенко Тетяна Вікторівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Пилявець Ростислав Іванович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу досліджень історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Погорелов Анатолій Анатолійович, кандидат історичних наук, в. о. доцента кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв)

Потильчак Олександр Валентинович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (м. Київ)

Сікач Віра Миколаївна, аспірантка кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (м. Київ)

Титаренко Дмитро Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та політології Донецького юридичного інституту (м. Донецьк)

Чернявський Валерій Валерійович, науковий співробітник експозиційного відділу Миколаївського обласного краєзнавчого музею, аспірант кафедри історії України Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв)

Шевченко Марина Юрївна, завідувач науково-дослідного та науково-експозиційного відділу Меморіального комплексу України «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», заслужений працівник культури України (м. Київ)

ЗМІСТ

Веденєєв Д. В. Насильницьке вивезення мирного населення з території СРСР і Української РСР до нацистської Німеччини та його відображення у науковій літературі і меморіальних заходах.....	3
Лисенко О. Є. Примусова праця: поняття, явище, історичний контекст.....	15
Грінченко Г. Г. Радянський проект пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни.....	21
Гальчак С. Д. Вивезення населення України на примусові роботи до Третього Райху (на матеріалах Поділля).....	43
Потильчак О. В. Спеціальна перевірка та фільтрація репатріантів-військовополонених і цивільних осіб в спецтаборі НКВС СРСР № 0310 (м. Ворошиловград) у 1944–1946 рр.....	52
Титаренко Д. М. «Німеччина чекає на вас...»: пропагандистське забезпечення вербування «остарбайтерів» на теренах зони військової адміністрації.....	66
Чернявський В. В. Депортація цивільного населення півдня України на примусові роботи до Третього рейху 1941–1944 рр.: основні тенденції і регіональна специфіка.....	75
Пилявець Р. І. Робітники з України в нацистській Німеччині: питання термінології, правового та соціального статусу.....	88
Пастушенко Т. В. Використання праці радянських військовополонених в економіці Третього райху.....	126
Ляхно В. І. Робота й заробітна плата в повсякденних практиках остарбайтерів у Третьому Рейх.....	135
Шевченко М. Ю., Білоус О. П. Остарбайтери-кияни. Вербування, примусова праця, репатріація (1942–1945 рр.): на матеріалах фондозбірні Меморіалу.....	147
Мелешко Н. Б., Потильчак О. В. Розвиток мережі прикордонних збірно-пересильних пунктів Народного комісаріату оборони (Міністерства збройних сил) СРСР у системі репатріаційних органів Української РСР (1946–1951 рр.).....	159

Барабаш О. В. «The Secret Holocaust Diaries» Нонни Банністер як джерело з історії «остарбайтерів»	169
Дубик М. Г. Основні етапи висвітлення теми примусової праці у німецькомовній історіографії	177
Сікач В. М. Сучасні вітчизняні дослідження питання репатріації «переміщених осіб» на територію Української РСР та проблеми їх облаштування після повернення на Батьківщину	183
Землянська С. В. Матеріали остарбайтерів у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського	191
Погорєлов А. А. Післявоєнні долі полонених червоноармійців на прикладі П. Табунщика	200
Наумова І. Б. Друга світова війна в історичній та національній пам'яті: історіографія проблеми	210
Відомості про авторів	225
Зміст	227

Наукове видання

**ВІЙНА. ОКУПАЦІЯ. ПАМ'ЯТЬ:
ПРИМУСОВІ РОБІТНИКИ З УКРАЇНИ В
ОКУПОВАНИЙ ЄВРОПІ**

Збірник наукових праць

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор.
Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів
за погодженням із авторами. Усі права застережені. Передруки і переклади матеріалів
збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.

Відповідальний за випуск **О. Чепурний**
Редактор **В. Мілевська**
Комп'ютерне верстання
та виготовлення оригінал-макета **Д. Ярошенка**

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 13,3.
Тираж 100 пр. Зам. № 261

ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Командарма Каменєва, 8, корп. 6
тел./факс: (044) 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3862 від 18.08.2010